

د پښتو ادب لنډه تاريخ

د پوهنتون د دريم او څلورم ټولگيو له پاره

ليکوال

علامه عبدالحي حبيبي

Ketabton.com

۱۴۴۶ ش

د پښتو ژبې موقعیت د ژبو په وېش کې

د ایشیا په ژبو کې دوه قسمه ژبې په منځنۍ او غربي ایشیا کې سته:

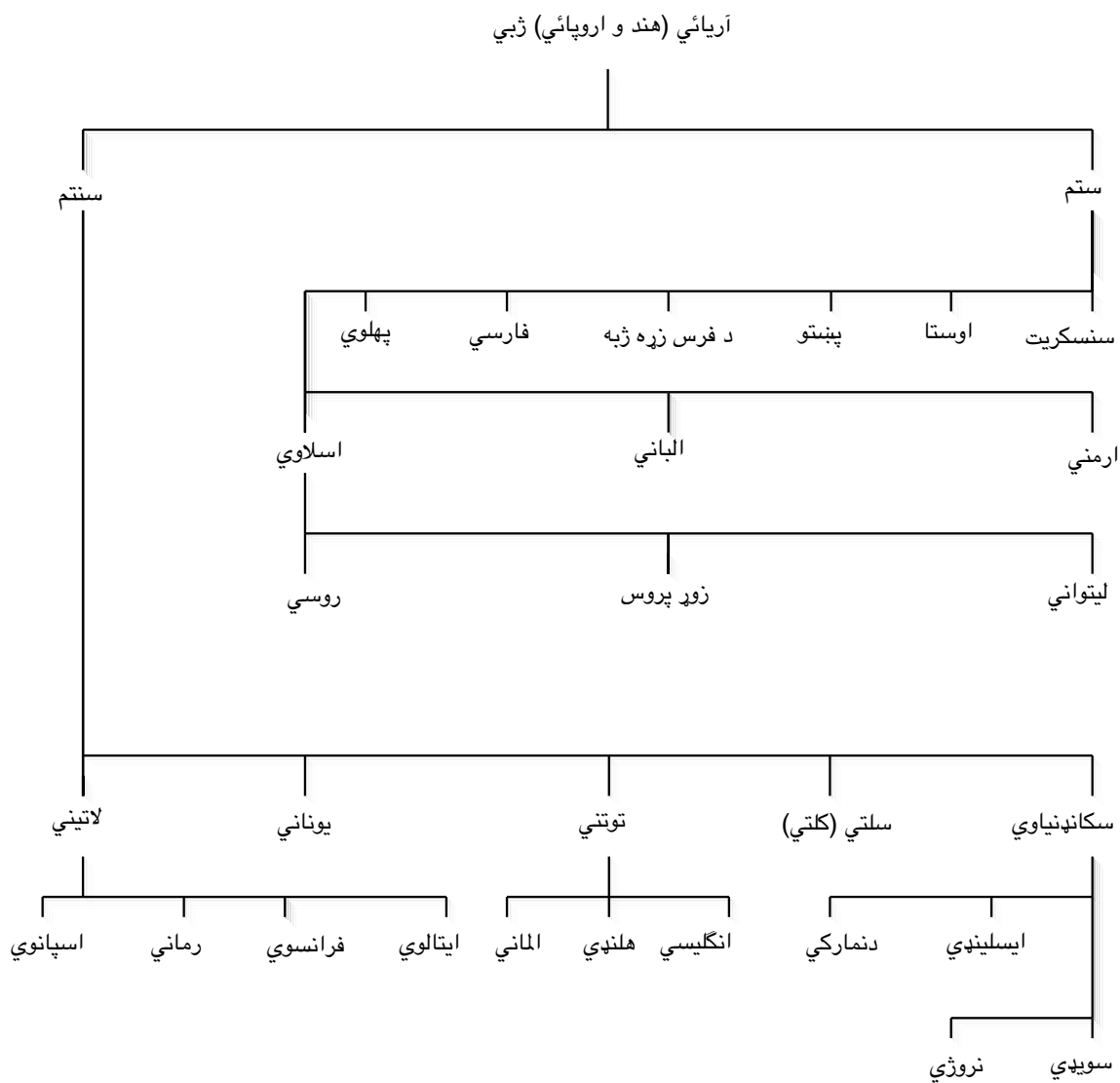
۱. یوه ډله یې اروپایي یا هندو اروپایي بولي، چې په هند او افغانستان او ایران او ماوراء النهر کې ویل کېږي او په اروپا کې هم دغه ژبې سته، لکه لاتین، جرمني، انگرېزي، فرانسوي او نوري. دا ژبې اریایي له دې جهته بولي چې له پخوانیو اریایي اقوامو څخه پاته دي. دغه اقوام څلور زره کاله تر میلاد دمخه له یوه شمالي ځایه څخه چې هغه یې (اریانا وېجه) باله د افغانستان سیمو ته راغله، دوی په دغه وخت کې یوه ژبه ویله چې د هغې کومه بولگه او نڅېنه نه ده پاته او علماً یې (اریک) بولي یعنې هغه ژبه چې اریائیانو ویله.
۲. بله ډله د ایشیایي ژبو څخه سامي ژبې بولي، چې په دغه کې عبري او عربي او سریاني او حبشي ژبې داخلي دي او د دغو ژبو څېړنه زموږ په بحث اړه نه لري.

د اریایي ژبو وېشنه

اریایي ژبې پر دوه ډوله دي، یوه ډله یې سیتم بولي او بله ډله یې سنتم بولي. پوهانو فقط یوه کلمه د سنسکریت او لاتیني څخه اساس ګرځولې ده، یعنې "سل" چې په سنسکریت کې سیتم او په لاتین کې سنتم بولي، لومړۍ ډله نون په دغه کلمه کې نه لري او دوهمه ډله یې لري چې د دې جدول څخه دغه تقسیم څرګندېږي:

سیتم	سنتم
سنسکریت	تاتیني
دري	یوناني
پښتو	انګلیسي
هندي	المانی
روسي	فرانسوي
	سنتم
	سنتم
	هیکاتون
	هنډریډ
	هنډریډ
	سانت

د ستم او سیتیم پر علمي اساس ټولي هندواروپایي ژبي په لاندې ډول وېشلي کېږي :

له دې لاندې جدول څخه د دغو هندو اروپایي ژبو نږدېوالی سره معلومېږي:

پښتو	دري	سنسکریت	اوستا	لاتیني	انگلیسي	جرمني	فرانسوي
پلار	پدر	پتري	پيتر	پتو	فادر	وانر	پير
مور	مادر	ماتري	ماتر	ماته را	مدر	موتر	مير
خور	خواهر	سواچر	هوگهر	سوردر	سستر	شوستر	سور
ورور	برادر	بهراتر	براتر	فراتر	برادر	برودر	فريبر

اریایی اقوام

کله چي څلور زره کاله تر میلاد دمخه اریایی اقوام د باختر ځمکو او د هندوکش لمنو ته راغلل دوی پسله ډېره وخته څخه دلته ډېر سول او د شرق او غرب خوا ته یې هجرتونه وکړل، د شرق په خواکي تر اباسین تېر سول او په شمالي هندوستان کې خپل مدنیت خپور کړ، هلته دوی په هغه ژبي چي له اصلي اریایی ژبي څخه جوړه سوې وه یو کتاب ولیکه، چي (ویدا) نومېږي او اوس یې څلور برخي موجودي دي :

۱. ریګویدا

۲. سامه ویدا

۳. یجورویدا

۴. اتهرواویدا

دا اریائیان چي د ویدا سندري یې ویلې له افغانستانه هلته تللي وو، نو په ویدا کي د افغانستان د ځایو او خلکو او قبیلو او مشرانو او غرو او دریاو نومونه راغلي دي، چي د دغو ټولو مطالعه د پښتو ژبي په تاریخ کي زموږ سره کولای سي. دوهمه ډله غربي خوا ته تلونکي اریایان وو، چي دوی د افغانستان په غربي خواکي تر استانبوله پوري خپل مدنیت خپور کړ، له دوی څخه په دوو ژبو ځیني نوشتې پاته دي، یو د اوستا کتاب دی، چي زردشت له بلخ څخه خپور کړ او په ټول ایران کي ومنل سو، دا کتاب ټول (۸۱۵) فصله او (۲۱) نسکه و، په اوستا کي هم ډېر د افغانستان د ځایو او پاچاهانو او خلکو نومونه راغلي دي، او ډېر کلمات یې د پښتو ژبي سره نژدې دي، له دې جهته اوستا هم د پښتو په ادبي تاریخ کي زموږ په درد خوري.

بله ژبه چي د غو غربي اریایانو له خپلي قدیمي ژبي څخه جوړه کړه هغه زره پارسو بولي، چي ځیني نوشتې یې پر ډبرو باندي پاته دي او مطالعه یې د پښتو په ادبي تاریخ کي مفیده ده، د افغانستان په شمالي خواوو کي د دریای امو پر ها بله څنډه له اریایی ژبو څخه سغدي او خوارزمي هم داسي ژبي دي، چي د پښتو سره نژدېوالی لري نو د دغو ژبو مطالعه هم د پښتو له پاره ګټوره ده.

پښتو او اریایی کلمات

هغه ژبه چي تر اریایی هجرت دمخه ویل کېده دغه قدیمه ژبه وروسته په نورو ژبو تبدیله سوه او پوهان داسي وايي، چي دوه زره څلور سوه کاله ق م د اریایی اقوامو ژبه یوه وه، خو یو زر کال پس یعنی د (۱۴۰۰ ق م) په شاوخوا کي تر اوسه د دوی ژبي سره بدلي سوي دي. د بعضو قدیمو اریایی کلماتو له څېړني څخه داسي ښکاري چي په پښتو کي تر اوسه پوري هم هغه قدیمي ریښې سته، چي د مثال په ډول یو څو کلمې دلته ښوولي کېږي :

اول- د اریاکلمه :

د اریا د کلمې معنی اوس مؤرخین اصیل او نجیب یا زارع بولي، ډاکټر جیګر المانی محقق وايي، چي د اریا کلمه له (آر)

څخه مشتقه ده، چي په سنسکريت کي د اصل او بنياد په معنی وه. د دې په مقابل کي مکس مولر يو بل عالم وايي چي (آر) کرهني او زراعت ته وايي، نو له دې جهته (ارين) کرونکی او بزگر دئ، د دې دواړو خبرو تحليل د پښتو کلماتو په اساس کېدای سي. مثلاً که مور (ار) د اصل او بنياد په معنی واخلو نو دا کلمه په پښتو ادب کي مستعمله ده، مثلاً ملا الف هوتک وايي:

دی له "آره" و ښاغلی
څه که شو په وير نټلی

بل شاعر پيرمحمد مياجي داسي وايي:

شيخ متي چي خليلي و
دی له آره لوی ولي و

که داسي وي چي د آر کلمه د زراعت او کښت په معنی واخلو نو دا کلمه هم د پښتو په يوه خاصه محاوره کي موجوده ده چي د کښتونو د رېښو پر وخت کله چي زارعين لو کوي نو د هغه خلکو حال داسي بيانېږي:

"اره لور پر غاړه" چي په دې ځای کي هم اړه د زراعت معنی لري او دا ښکاره ده چي قديمو اريايي اقوامو زراعت ته په ډېر ښه نظر کتل او زراعت د هر اصیل او شريف اريايي سړي کار و، نو له دې جهته لومړی قول او دوهم سره نژدې کېدای سي.

دوهم - ايانا وېجه:

هغه وخت چي اريايي قبيلو له خپله اصلي او قديمه ټاټوبي څخه د باختر خوا ته هجرت نه وکړی، دوی هغه خپل قديم د استوگني ځای (اريانا وېجه) باله.

د دې کلمې رېښه هم اوس په پښتو کي ژوندی پاته ده. په کندهار کي اوېجه د سرزمين په معنی وايي، مثلاً: "احمد محمود د خدای پر اوېجه نه پرېږدي" له دې څخه ثابتېږي چي وېجه هم پخوا دغه معنی لرله.

چي معنی يې هغه د ښاغليو او اصیلو ټاټوبي ده، دغه کلمه اوس په پښتو کي د ورشو په شکل موجوده ده، چي معنی يې د څر ځای دئ، ځکه چي د قديمو اريائيانو ژوند په مالداري و، نو دوی د خپلي استوگني ځای او د څر سيمه ورشو بلله. ورته او رشه دواړه يوه رېښه لري، هر وخت (س) په (ش) اوږي، مثلاً کتل او کسل چي (ت) په (س) باندي اوښتې ده، او د (س) اوښتل په (ش) هم ډېر سته لکه راسه او راشه.

پښتو او ويدي ژبه

ويدي ژبه اريائيانو په هند کي د اريايي هجرت سره نږدې ويله، له دې ژبي څخه هم يو څو کلمې د مثال په توگه دلته د اوسنی پښتو سره مقایسه کوو.

سیند:

دا کلمه په ريگويدا کي سيند هو او په اوستا کي هندو وه، په اوسنی پښتو کي سيند هم په هغه قديمه معنی هر رود ته وايي او اباسين هم له دغي قديمي رېښي څخه د لوی والي په سبب پر اوسني دريایي سيند باندي ايښوول سوی دئ.

کولا:

قديمو اريائيانو کورنی او خاندان ته (کولا) ويله او دغه کلمه اوس هم په پښتو کي د کهول او کاله په شکل موجوده ده، چي

معنی یې هغه خانواده ده.

ستان:

دا کلمه په سنسکريت کې د ځای او مرکز او مملکت معنی لري، چې په پښتو او دري کې اوس د (ستان) په شکل مستعمله کلمه ده، لکه گلستان، افغانستان، هندوستان وغيره، کله چې اریایان په هندوستان کې خپاره سول دوی هغه مملکت دیوستهان وباله، چې معنی یې د عبادت ځای دی، دغه کلمه په مفرد ډول هم په پښتو او دري کې استعمالیږي، مثلاً ښکارندوی د پښتو د غوري دورې شاعر وایي:

د اسلام د دین شهاب د نړۍ لمر دی

تور "ستان" یې کړ رڼا په جهادونه

دغسې هم د فارسي ژبې لیکوال فخر مدبر لیکي:

"به ستان لوهور در میان شدند"

سوما یا هوما:

پخواني اریایي اقوام چې د افغانستان په غرو کې اوسېدل دوی یو مقدس بوتی سوما باله او له هغه څخه به یې یو مشروب جوړاوه چې هغه به یې د عبادت پر وخت استعمالاوه، دغه نوم په اوستا کې هوما او په ویدي ژبه سوما راغلی دی، چې په عربي یې (هوم المجوس) بولي، دغه کلمه اوس په پښتو کې د اومه یا هومان په شکل پاته ده، چې هغه خپل قدیم شکل یې خوندي کړی دی.

اشلوك:

دا کلمه په سنسکريت کې د نظم او شعر په معنی ده، او دې ډول نظم په هندي اریایانو کې رواج درلود، چې د هند د اشعارو په کتابو کې ذکر سوی دی. په پښتو قدیم ادب کې دغه کلمه هم مستعمله وه، مگر معنی یې فقط منظوم کلام و او پیودلي ویناوي وې، چنانچه دغه کلمه په همدغه معنی د غوري شاعرانو په پښتو اشعارو کې راغلي ده، لکه ښکارندوی غوري چې وایي:

په بر بڼې چې برغ د چوڼیو نغورېده شي

ته وا چنډي سره پیودي اشلکونه

په دې بیت کې بر بڼ د لوړ باغ او چوڼی د بلبل، نغورېدل د اورېدل، چنډي د شاعر او اشلکونه د نظمونو په معنی دي.

دسیو:

په اریایي ژبو کې د (ش) یا د (ژ) یا د (ښ) یا د (س) یو پېښوند (سابقه) وه، چې د نفرت او بدۍ او کرکي مفهومونه یې لرل له دغې سابقې څخه په قدیمو او اوسنیو ژبو کې ډېر کلمات راوتلي دي، چې له هغو څخه په ویدا کې دسیو یا داسه کلمې جوړې سوي دي او مطلب هغه خلک وه، چې پخوا په هند کې اوسېدل او د اریایانو دښمنان وو. په پښتو ژبه کې له دغه ریښې څخه د (نون) په نښلولو سره یو صفت جوړ سو، چې معنی یې هغه دکرکي مفهوم لري، لکه دښن او دښنه په فارسي هم له دغې ریښې څخه دشمن او دشنام، دشوار، دوزخ، دزد او داسې نور کلمات جوړ سوي دي، چې ریښه یې هغه د پښتو سره مشترکه سابقه ده او تاریخ یې تر رڼویدا پوري رسېږي.

کشتري:

په پخوانو اریایانو کې د پاچاهانو او لښکریانو ډله کشتري بلله کېده، دا کلمه هم په ویدا کې ذکر سوي او بیا په سنسکريت او ویدي ژبو او هندي کې تر اوسه موجوده ده. په پښتو ادب کې دغه کلمه د پیر روښان په خیرالبیان کې د تورکښي په شکل راغلي ده، یعنې هغه څوک چې توره کاږي او مقصد یې هم عسکري او د جنگ خلک دي، د لومړۍ کلمې لومړۍ ټوټه هم کښ او دوهمه ټوټه تري کټ مټ دغه معنی لري او د دغو ژبو سره نزدېوالی څرگندوي: کښ (توري) کشتري یعنې شمشیري. له دغو مثالو څخه د پښتو ژبې مشارکت له ویدا او اوستا سره ښه معلومېږي مگر له دغو قدیمو ژبو څخه چې په غربي اریایانو او اېران کې ویله کېده زړه پارسي هم ده، چې تر میلاد دمخه تقریباً (۵۰۰) کاله ژوندۍ وه، په دې ژبه کې کوم کتاب نه دی پاته مگر ځینې ډبرلیکونه سته، چې پر هغو باندې د زړې پارسي یو څه نوشتې پاته دي.

پښتو او زړه پارسي

زړه پارسي (۲۵۰۰) کاله دمخه په پارس کې وپيله کېده او د هخامنشي پاچاهانو د دربار ژبه وه، خو د دې ژبې کوم کتاب نه دی پاته، فقط د ابران او مصر پر ځينو ځايو باندې د دې ژبې يو څو ډبرليکونه په ميخي خط پاته دي، چې ټول (۴۰۰) لفظونه کيږي.

د هخامنشي کورنۍ يو لوی پاچا داريوش دئ (۵۲۲ تر ۴۸۶ ق م)، د ده په امر د بهستون پر غره يو ډبرليک کيندل سوی دئ، چې په څلورم ستون کې درې مسرۍ يوه اخلاقي حماسه ليکلې ده او هغه په دې ډول ده:

دا درې مسرۍ داسې لوستل کيږي:

نې ارې که اهم.

نې دروجه نه اهم.

نې زوره که ره اهم.

د دې شعر هره مسرۍ شپږ شپږ هجاوي لري او که مور ورته څير سو، نو دغه درې مسرۍ په لږ تغير داسې په پښتو را

اوږي:

نې اړيکه اوم.

نې دوره جنه اوم.

نې څورکړه اوم.

د کلماتو تطبيق

اول: نې Né د نه مخفف دئ.

دوهم: اړيکه Arika په پښتو کې د اړ له مادې څخه اړيکې اوس مور استعمالوو چې معنی يې پای بند او مسامع او عضو ده دغسې اړتيا مشکلي او احتياج ته وايي.

درېم: اوم د وم يا ومه يو شکل دئ چې اوس يې هم بعضي پښتانه (اوم) وايي.

څلورم: په دوهمه مسرۍ کې د دروجه کلمه اوس کټ مټ د دروه جن په شکل موجود ده چې معنی يې مکار او فرېبنده ده.

پنځم: څورکړه - اوس د پښتو څورکړه يعني څور کوونکی او ظالم او ستمگر ځني جوړيږي او په دې ډول دغه کلمات په لږ تغير د پښتو له اوسنۍ کلمو سره برابر کېدای سي او دا مور ته د پښتو او زړې پارسي نژدېکې رابښي، چې تر اوسه په دې لار کې نوره وسيعه مقاييسوي مطالعه نه ده سوې.

پښتو او زړه دري

د افغانستان په شمالي خواوو او د هندوکش په لمنوکي (۳۰۰۰) کاله دمخه يوه ژبه ويله کېده، چې د اوسني دري ژبي مور گڼل کېږي، له دې ژبي څخه فقط يو ډبرليک په (۱۹۵۱ م) کال د بغلان په سرخ کوتل کي پيدا سوي دئ، چې (۲۵) سطره او (۹۴۷) يوناني حرفونه لري او ټول کلمات يې (۱۶۵) دي خو د هرې کلمې په منځ کي يوه فاصله په دې شکل (ه) موجوده ده. په دې کتيبه کي (۲۸) حرفونه په دېواني رسم الخط استعمال سوي دي:

الف او زور

ب

پ

ف

ت

ث خ

خ

د

ر

ز

س

ش

ښ

ک

ځ

نگ

ل

م

ن

و

حفيف (و)

ه

معروفه (ي)

مجهوله (ې)

فتحه

پښ

کسره

فاصله

د پښتو او قديمي دري مشابهت

دغه (۲۸) علامې چې د بغلان په کتبه کې په (۱۶۰) کلمو کې استعمال سوي دي د پښتو سره يې ټول حروف بېله (ف هـ) مشترک دي، مخصوصاً (۶) نمبر حرف، د پښتو (خ) ته نژدې دى، دغسې په دغه الفبا کې (۷) نمبر حرف د (خ) آواز لري مگر په (۱۳) نمبر حرف (ښ) کې (ش) او (خ) سره يو ځای سوي دي او د پښتو (ښ) برخه ادا کوي، او له دې څخه ښکاري چې دغه برخه قديم دى او په قديمه دري کې هم و، ځکه نو په پښتو کې اوس هم دغه درې سره آوازونه بېلې بېلې معناوي افاده کوي، مثلاً:

شندل - پراگندن
ښندل - بخشش
خندل - خندیدن

له دې څخه معلومېږي چې په قديمه دري کې هم د (ښ) صوت موجود و، مگر د پښتو خاص ږغونه لکه (ب، پ، ر، ډ، ڼ) په قديمه دري کې هم نه وو او په دې کتبه کې هم نه ليدل کېږي، نو دلته بايد سرى ووايي چې د ژبو د تقسيم له پاره د اباسين او هلمند تر منځ يو ايزوگلاس (هغه ځای ته وايي چې په هغه کې دوې ژبې سره يو ځای کېږي) پيدا کېږي، د پښتو او دري ږغونه او کلمات سره مشترک کېږي دغه دوې ژبې په ځينو نورو گرامري خصوصياتو کې هم سره نژدې دي، مثلاً:

اول حالت (condition) په اوسنۍ پارسي کې د کلماتو شکل يا حرکات د گرامري حالت په تغير سره نه تبديليږي، مگر په پښتو کې ډېر کلمات د گرامري حالت په تبديل سره خپل شکل يا آواز اړوي او په دغه خاصيت کې زړه دري د پښتو سره شريکه ښکاري، مثلاً په دغه ډبرليک کې د کانيشکا نوم کله کانيشکي او کله کانيشکو راغلی دى او ځيني نور نومونه هم دغسې سته، چې د فاعلي يا مفعولي حالت په تغير سره اوښتي دي.

دوهم په توصيفي ترکيب کې هم په زړه دري کې لکه اوسنۍ پښتو صفت تر موصوف دمخه ويل کېده، مثلاً (مشت خرگومن) يعنې لوى خرمن يا لکه (بک شا) يعنې لوى شاه.

درېم: ابتدايه ساکن: اوسنۍ دري ژبه ابتدايه ساکن نه لري، مگر په قديمه دري کې لکه پښتو په ساکن ابتدا کېدله، مثلاً د بغلان په کتبه کې (STAD) ستاد د اوسني (ايستاد) په معنا يا د اوسني فرمان کلمه په قديمه دري کې فدومان (Fadoman) غرومان د (ف) په سکون تلفظ کېده.

د ځينو کلماتو سره نژدېوالی

د بغلان په ډبرليک کې چې کومه دري قديمه ژبه استعمال سوېده، ځيني داسې کلمات لري چې اوس د پښتو په يوه لهجه کې کټ مټ يا په لږ تغير موجود دي، چې دلته يې د نمونې په ډول يو څو کلمې ښوول کېږي:

بگ: دا کلمه پخپله د بگ لنگ په نامه کې موجوده ده، چې پخوا د بغلان نوم و، په اوستا او قديمه پارسي کې بگه (Baga) او په سنسکريت کې بهاگه (Bahaga) و، په روسي کې هم اوس بگ د خدای په معنا موجود دى، دا کلمه په دغه کتبه کې د يوه بل نامه په سر کې هم سته او دا کلمه بکپور (Bagpur) ده، چې معنا يې شهزاده وه. دغه بگ چې په ډبرليک کې جلا په معنا د خدای او عظيم يا بادشاه او د کلماتو په سر کې هم په دغو معناو ذکر سوي دى، اوس د پښتو په محاوره

کي د لوی او عظیم په معنا سته. په کندهارکي وايي: پلانی بگ سړی دئ، يعني جسماً لوی دئ، د پښتو شاعر شمس الدین کاکړ، چي د (۱۲۵۰ هـ) په حدودو کي ژوندی و داسي ويلي دي:

هسي شوم طالع زما دئ
باطن وور په ظاهر بگ

د بگپور دوهمه ټوټه يعني (pur) هم د پښتو سره مشترکه کلمه ده، چي په تربور کي ژوندی پاته ده، نو د دې کلمې تاريخي تحول داسي دئ:

زړه دري (پوهر puhar) اوسنی پارسي پور، لکه شاهپور، پښتو بور لکه تربور، (تره بور). يوه بله کلمه چي په دغه ډبرليک کي پښتو ته ډېره نژدې ده اير (EIR) ده، چي د آتش پر ځای استعمال سوې ده او دا کلمه تر اوسه هم د پښتو په وزيری لهجه د (اير) او په نورو لهجو کي د (اور) په ډول پاته ده، خو د پښتو په يوه بله کلمه کي چي (ايره) د خاکستر په معنا ده په ښه ډول موجوده ده، دغسي هم (مال) په ډبرليک کي د وخت او هنگام په معنا راغلي دي، چي تر اوسه هم په پښتو کي (مال يا مهال) وخت ته وايي او د پښتو په قديمو اشعارو کي دا کلمه راغلې ده او دا ثابتوي چي دغه کلمه اصيله پخوانۍ کلمه ده او له عربي څخه نه ده اخيستل سوې. يوه بله ډېره ښه کلمه چي په دې کتبه کي راغلې ده الوښال (ALOSH XAL) ده، دا کلمه که مور تجزيه کړو اوله ټوټه يې الو ښکاري، چي د پښتو او اوسنی فارسي (اروا) يې اوسنی پاته سوی شکل دئ او په اوستا کي دا کلمه اورونت وه، چي په پهلوي کي اوروان او په فارسي کي روان ځني جوړ سوی دي، نو د زړې دري (الو) د اوسنی پښتو د (اروا) له فارسي ژبي (روان) سره له يوې ريښې څخه دي.

د کلمې دوهم جزو پښتو اوسنی (ښاد) او د فارسي (شاد) او د پهلوي ژبي (شات) او د اوستا (شاته) او د زړې فارسي (شياتي) و، د (د) او (ل) او (ت) ابدال په اريايي ژبو کي ډېر دي، لکه دست او لاس يا لس يا ده، نو مجموعاً د زړې دري الوښال د پښتو اروا ښاد دئ، چي معنا يې هم د عربي (مرحوم) او فارسي ژبي شاد روان ته نژدې ده، يعني هغه څوک چي له دې دنيا څخه تللی وي او په بله دنيا کي اروا خوښه وي.

تر دې ځايه د پښتو ژبي او قديمو اريايي ژبو مقايسه او پرتله وسوه، چي د دغو ژبو پخواني روابط سره ښکاره کوي. ځينو پوهانو پښتو له هندي ژبو څخه د سنسکريت له لمسيانو څخه گڼلې او ځينو هم ايراني ژبه بللې او د يو څو پوهانو دا هم عقیده ده، چي د ساکا له ژبو څخه پيدا سوېده. د سنسکريت او هم له اوستا او هم له نورو اريايي ژبو سره اشتراك لري نو نه خالصه هندي ده او نه ايراني. بلکي د افغانستان په لساني او فرهنگي ايزوگلاس کي له اصلي اريايي ژبي څخه راپاته ده، چي ډېر قديم مميزات يې هم تر اوسه خوندي کړي دي، چي په تېرو څېړنو کي د پښتو نژدېوالی له سنسکريت او اوستا او زړې پارسي او دري سره په لنډ ډول بيان سوي دي.

د تفصيل له پاره يې د پښتو ادبياتو تاريخ لومړی او دوهم جلدونه وگورئ او هم هغه کتاب وگورئ، چي ما په دري ژبه د بغلان پر ډبرليک باندي د (مادر زبان دري) په نامه کښلی او چاپ کړی دئ.

تر خوشحال دمخه پښتو ادب ته یو لنډ نظر

د پښتو ادب لیکل سوي آثار فقط په اسلامي دوره کي پیدا سوي دي، چي تر ټولو قدیمتر شاعر امیر کروړ د غور پادشاه پېژنو او د (۱۳۹ هـ) په شاوخوا کي ژوندی و.

هم په دغه زمانه کي د غزني او گردېز له پاچاهانو څخه د لویکانو کورنۍ سلطنت کاوه، چي له دوی څخه هم فقط یو پښتو بیت لاس ته راغلی دی، تر دي زمانې وروسته د غوریانو په دربار کي پښتو ادب نشو نما وکړه او ډېر شاعران او مؤلفان او نثر لیکونکي پیدا سول، په دغه زمانه کي د ملتان د لودي پاچاهانو کورنۍ د (۳۰۰ - ۴۰۰ هـ) تر منځ پښتو ویونکي پاچاهان وو، چي له دوی څخه هم پښتو شعرونه پاته دي.

په عمومي ډول داسي ښکاري، چي د پښتو ژبي د ادب ساحه له ملتانه بیا تر غوره پوري خپره وه، له دغي زمانې څخه بیا د خوشحال تر عصره پوري تقریباً زر کاله تېر سوي دي او په دغو لسو پېړیو کي موز د پښتو ژبي ادبي سیر په لاندې ډول تلخیص کوو:

پښتو ادب د امیر کروړ له عصره څخه یو خاص رنگ درلود، ژبه یې سوچه او سپېڅلې پښتو وه، ډېر داسي پښتو کلمات ژوندي وو، چي اوس یې مور نه استعمالوو او داسي ښکاري، چي پر پښتو باندي د نورو ژبو اثر هغه وخت ډېر لږ و، او وروسته ورو ورو د عربي او فارسي او هندي ادب تاثیرونه پر سوي دي.

د فکر او موضوع له پلوه هم د پښتو پخوانی اثر خاص یو پښتني او محیطي شکل لري، یعنی د شاعر او لیکوال د تخیل غورځنگ په یوه داسي محیط کي دی، چي هغه له نورو محیطو څخه ځیني خاص امتیازونه لري، شاعر د یوه غزني او کلیوالي محیط څخه الهام اخلي، ملي او پښتني اخلاق او دودونه او رسمونه تصویر کوي، او په دې ډول خپل هنر ته یو خاص محیطي جوله وربښدي.

د دې دورې پاته سوي آثار یوه ښکلې او نفیسه ادبي مجموعه ده، چي له یوې خوا څخه خپلي محیطي ښکني او مزایايي لري او له بلې خوا څخه د نورو مجاورو ملتونو له ادبه څخه ځیني اثرونه قبلوي، نو په اشعارو کي د پښتو د ژبي خپل اوزان هم ساتل کيږي او د عربي او فارسي شعرو وزنونه او قواعد هم منل کيږي، نو د دغي دورې اشعار او آثار د معنی له پلوه حماسي، اخلاقي، دیني، تصوفي، تبلیغي، عشقي او کله کله فکاهي رنگونه لري، مگر په ظاهري جوړښت کي علاوه پر ملي اوزانو باندي قصیده، غزل، رباعي، مثنوي هم میندل کيږي.

تر خوشحال خان دمخه په (۱۰۰۰ هـ) کال کي د پښتو ادب د سیاسي تحولاتو څخه هم اغېزمن سوی دی، په دې لسو پېړیو کي د پښتو ژوند د خپلي آزادۍ او پښتونولۍ د ساتني له پاره په یوه مسلسل مبارزه کي تېرېده، لوی لوی تاړاکونه پر دې مخکه باندي راغلل، غټ غټ سیاسي او دیني او مذهبي تحولاتو پېښ سول، خو پښتنو په دغو تحولاتو کي د دین او فرهنگ او ثقافت له پلوه ډېر نوي او ښه شیان ومنل، مگر خپله آزادي تر هر څه پر دوی گرانه وه، نو سره د دې چي دوی د اسلامي جامعي کلک ملگري وه، او د اسلام د خپرولو له پاره یې تر ښکاله پوري جهادونه وکړل، مگر د ساسي تسلط قبلولو ته حاضر نه سول او که به زور ور باندي راغی نو د سمي څخه به غرو ته ولاړل او عمر به یې په کوچي گري تېراوه، نو د پښتو ادب په دغسي یو کیفیت سره تر خوشحال خان پوري راوړسېد، کله چي خوشحال خان دنیا ته راغی د پښتو ادب نظم پوخ سوی و او ډېر کتابونه هم پکښې موجود وه. د نثر کتابونه هم لیکل سوي وه، چي بهترینه نمونه یې د سلېمان ماکو د (تذکره الاولیا) نثر دی، چي په (۶۱۲ هـ) کي لیکل سوی دی او دغه نثر لکه د پښتو شعر یو ښه سبک او ښکلې جوله لري. دلته دا نکته هم نه هېروو، چي د (۹۰۰ هـ) په حدودو کي پیر روښان په خپل خیرالبیان کي یو داسي نثر لیکلی دی، چي هغه د نظم او نثر تر منځ یو

مصنوع او متكلف نثر دئ، كه څه هم د پير روښان د آزادي خواهۍ جگړې او د پښتنو د ساسي وحدت له پاره د ده سعيه ډېره ښه او مشكوره ده، مگر په ادبي حركت كې د ده د خيرالبيان نثر د پښتو ژبې يو ښكلى او هنري اثر نه دئ، نو خوشحال خان په داسي يوه ادبي او سياسي محيط كې پيدا سو، چې په هيڅ ډول په زړه پوري محيط نه و. د پير روښان په پيروي اخوند دروېزه او د ده كورنۍ او نورو ليكوالو قلمونه را اخيستي وه او په پښتو ژبه كې د مصنوعي او متكلف نثر ليكلو پيروي كوله، په سياسي لحاظ هم پښتانه د هندوستان د مغولو تر اثر لاندي او مظلوم واقع سوي وه او خوشحال خان ناچاره و، چې په داسي يوه چاپېر كې په دوه ډوله مبارزه وكړي :

لومړۍ سياسي او جنګي مبارزه د پښتنو د آزادۍ له پاره.

دوهم ادبي او واقعي مبارزه د پښتو ژبې د ادبي ارزښتونو د ساتلو له پاره.

خوشحال خان

د پښتو ادب منځنۍ دوره له خوشحال خان څخه شروع كېږي، دى د خټكو د ملك اكوري له كورنۍ څخه و، د سراى په كلي كې د ربيع الثاني په مياشت (۱۰۲۲ هـ) د شهباز خان خټك په كورنۍ كې پيدا سو، دا كورنۍ د پېښور تر ابا سيند پوري د خپل عصر په سياست كې پېژندل سوې كورنۍ ده او خوشحال خان د پښتنو د قومي سياست په مركز كې تربيه سو، ده د خپل عصر علمونه ولوستل او د قلم خاوند سو، په دغه وخت كې د ډهلي د مغلو له كورنۍ څخه شاه جهان پادشاه و او د سلطنت غربي سرحدونه يې تر قندهار او بلخ پوري رسېدلي ښارونه او لويي لاري د مغلو تر ادارې لاندي وې، د قبيلو داخلي كارونه قومي جرګو سمول، د خوشحال خان د كورنۍ د استوګني ځاى د پېښور او كابل پر لويه لار باندي واقع و، نو همېشه د مغلو د دربار له خوا د دغي لاري ساتنه د خوشحال خان پلرو او نيكونو ته سپارل كېده او دغه كورنۍ د پښتنو په داخلي چارو كې مقتدر حكمرانان وو، مگر د مغلو د دربار سره يې هم دوستانه روابط ساتل، په (۱۰۶۹ هـ) كال اورنگزېب خپل پلار شاه جهان بندي كړ او پخپله پر ټول هندوستان باندي مقتدر پادشاه سو. د اورنگزېب سياست دا و، چې هغه د سلطنت په ټول قلمرو كې له كلكټې څخه بيا تر بلخه داسي څوك نه پرېږدي، چې هغه په قوت كې له ده سره مقابله وكړي، اورنگزېب ته د افغانستان د مشرقي خوا ساتنه او د كابل او بدخشان او بلخ او كندهار اداره خورا مهمه معلومه او دا لار د ابا سيند تر غاړو پوري د خوشحال خان په لاس كې وه او ده غوښتل چې خپل اقتدار دلته ټينګ وساتي، په پېښور كې چې كوم حكمران د اورنگزېب له خوا مقرر و د هغه قدرت فقط په ښار كې محدود و، نو اورنگزېب د خپل حكومت او اقتدار د ټينګولو له پاره د خوشحال خان وجود په دغه سيمه كې مضرګانه نو يې خوشحال خان په يوه دسيسه په پېښور كې گرفتار كړ او په (۱۰۷۴ هـ) د روژې په مياشت كې دى له پېښور ډهلي ته د محبوس په ډول واستاوه او كوښښ يې وكړ، چې د خوشحال خان په زامنو او كورنۍ كې نفاق واچوي. خوشحال خان څلور كاله په هند كې بندي و، چې وروسته په (۱۰۷۷ هـ) له اګرې څخه د خپلو پښتنو يارانو په ملګري راووت او ځان يې وطن ته راوړساره، دلته خوشحال خان خپل محيط وكوت او ځان ته يې دوې لاري د ژوند له پاره وموندلې، لكه چې وايي :

پس له بنده دئ دا عزم
د خوشحال د خاطر جزم
يا نيولى مخ مګې ته
يا مغلو سره رزم

مگر په دې دوو کارونو كې خوشحال خان د مغلو سره مبارزه غوره كړه او دې مبارزې دوه شكله درلودل :

اول : د جنگ په میدان کې د توري مبارزه.

دوهم : په شعر او ادب کې د قلم مبارزه او د پښتو ژبې د روزلو له پاره د پښتو د ملت د ساتلو له پاره مبارزه، چې د خوشحال خان شخصیت هم دغه دوي خواوي لري. خوشحال خان د پښتو د آزادۍ له پاره د اورنگزېب سره ډېر جنگونه وکړل او دا يې کوبښن و، چې په پښتو کې د اتفاق او د ملي جهاد روحیه ژوندۍ وساتي او علاوه پر دې جنګي شخصیت د ده ادبي شخصیت هم ډېر فعال و، ده تقریباً څلوېښت تر پنځوسو زرو اشعارو پورې په پښتو ادب کې یوه مهمه ذخیره پرېښوده، چې حقیقتاً دی د پښتو ژبې تر ټولو لوړ شاعر ګڼل کېږي. ده په خپلو اشعارو کې حماسي او وطني او پښتني خصوصیات وروزل او هر ډول شعرونه يې په ادبي او بدیعي ښکلا وویل، ده قصیده د غوري دورې د قصایدو دورې ته ورسوله، د پښتو غزل يې د ژبې د روانۍ او سلاست سره په ډېرو ادبي ښکلاوو مزینه کړه، رباعي، مثنوي، مخمس، مربع، مسدس، معشر ټول د ده په دېوان کې سته.

خوشحال خان تر منظوم کلام علاوه د پښتو نثر ته هم توجه وکړه او د نثر لیکلو سبک يې داسې غوره کړ، چې د پير روښان او اخون دروېزه لیکونه يې پرېښودل او د پښتو د نثر د قدیمتر سبک پیروي يې وکړه، يعنې د سلېمان ماکو غوندي نثر لیکونکي لاره يې غوره کړه او کوبښن يې وکړ، چې د پښتو ژبې د محاورې له جريانه سره خپل مطلب په روانه او سلیسه پښتو وليکي. د خوشحال خان منثور کتابونه هم ډېر دي، دی د عمر په (۷۸) په ۲۸ ربیع الاول ۱۱۰۰ هـ کال وفات سو او وروستۍ وینا يې دا وه :

"ما هلته ښخ کړئ، چې د مغلو سیوری مي پر خاوره ونه لویږي او د مغلو سپروګردونه مي پر هديره ونه لویږي".
د خوشحال خان د کتابو څخه فضل نامه، دستارنامه او عیاردانش مشهور دي او کله چې دی تر جهان تېر سو نو يې یوه داسې ادبي ګرانېه ذخیره پښتو ته پرېښووه، چې هغه به تر اېده پوري زموږ په ادبي حرکت کې د لاري څراغ وي او د ده دا بیت به په رشتیا ومنل سي، چې ویلي و :

همېشه به پرې نارې وي د بلــــبلو

دا چې ساز کړ نن خوشحال په ویل باغ

د خوشحال خان د شعر سبک په پښتو ادب کې ډېر شهرت او مقبولیت وموند او پښتو ادب د خوشحال خان په ادبي مکتب کې د هري خوا بشپړ سو، په دې سبک کې د ادبي فنونو او رواني ژبې مراعات ډېر سوی دئ او اشعار يې هم روان او خواږه او هم د صنعت په ګڼه ښکلي سوي وه، د خوشحال خان د سبک خاصیتونه دا دي :

دې سبک د پښتو شعر ډېر پراخ کړ، علاوه پر غزل، مثنوي او قصیدې او رباعي چې تر خوشحال خان دمخه ویل سوي وه، ده نور ټول د عربي او پاړسو د شعر اقسام په پښتو وویل او ځیني نوي قسم اشعار يې په پښتو کې زیات کړل، لکه مثنی او نور.

په دې سبک کې هر ډول صوفیانه، اخلاقي، فلسفي، فکاهي مضامین او مدح، هجو، مرثیه، محاکات، اجتماعي خبري سته، چې ملي ښېګڼې او خویونه هم تلقین کوي.

په دې سبک کې کله کله د پښتو او پښتونولۍ او ملي احساساتو څرګندونه هم سوېده او خاص بیا د خوشحال خان خپل اشعار د ملي جذباتو ډک دي.

په دې سبک کې اوږدې اوږدې قصیدې هم ویل سويدي، چې هره قصیده ځانته یو بېل اجتماعي یا تاریخي یا تبلیغي یا د منظرنگارۍ یا نور موضوعات لري او په خپله د خوشحال خان او د ده د زامنو لکه عبدالقادر خان او اشرف خان هجري په قصیدو کې د غوري دورې د قصیدو تقلید او پیروي ښکاره ده او بدیعي صنایع او تلازمات او تشبیحات هم لري، مګر شاعرانو يې د اشعارو ساده ګي او سلاست تر صنعت او تکلف نه دئ جار کړی او ډېري پېچلي ویناوي په اشعارو کې نه راوړي.

په خپله خوشحال په دې سبک کې حماسي احساسات داخل کړل او شاگردانو يې لږ پیروي وکړه.
انتقاد او هجو (غندنه) هم په دې سبک کې سته او د پښتو شاعرانو مخصوصاً د هندوستان د مغولي استعمار طلبانو سره ډېره قلمي مبارزه کړېده، خوشحال خان وايي :

زما ژبه نه ده اور ده

گوزارونه د ټوپک کا

د خوشحال خان د مکتب په اشعارو کې ډېر حکمتونه او نصیحتونه او فلسفي مطلبونه هم سته، چې د ژوندانه ژور اسرار پکښې ويل سوي دي، مثلاً اعتماد په نفس داسي تلقين کوي :

د مزريو مړنتوب په لښکر نه شي

مټ يې هر کله يوازي په خپل خان شي

خوشحال خان د اجتماعي منافعو په توزيع کې داسي وايي :

دولتمند سړی هغه بللی بويه

چې له سينده يې جدا د چا ويا له شي

خپل ثبات او ټينگه روحیه داسي ښيي :

د عالم ډېري خبري لور په لور توري لښکري

زړه مي نه ښوري له خايه غر خو هسي وي کنه

د خوشحال خان په نظر کې د انسان ټولي گټې په خپل همت، شجاعت او توريالي توب پوري اړه لري او مړنی سړی قابل د دې بولي، چې نوم يې په تاريخ کې ياد سي او وايي :

کل گټنه ده د توري

که کابل دئ که کشمير

مېرني دي چې يادېري

په سندر و هم په وير

په ادبي ارزښت کې هم دا سبک تر ټولو جامع او ښکلی دئ هم يې د معنی خوا قوي او هم يې ظاهري او شعري قالب ښکلی دئ، تر خوشحال خان دمخه د پير روښان د مکتب شاگردان په خپلو اشعارو کې معاني روزي، مگر د هغو شعر ښکلی او د هنر په گڼه مزین نه دئ، مثلاً د صوفيانو شاعرانو دا عقیده ده، چې د خدای تعالی نور په هر ځای کې تجلی کوي او وحدت په کثرت بدلېري، نو خدای تعالی په هر ځای کې سته، دا مطلب ميرزا انصاري، چې د پير روښان مريد و داسي ويلي دئ :

د کثرت په بازار راغی

په هر ځای کې دی مکين دئ

خوشحال خان هم دغه مطلب په داسي ادبي پيرايه ادا کړی دئ، چې هم يې مقصد عالي دئ او هم يې الفاظ ښکلي دي او هم هنري ارزښت لري، لکه :

راشه وغږوه سترگي د جهان ننداره گوره

چې ښايست لري د ستورو د آسمان ننداره گوره

د دې خپل وجود په باغ کې په هر شان ننداره گوره

و هر گل ته چې نظر کړې د باغسوان ننداره گوره

په تخيل کې هم دا سبک ډېر ښه دئ، خورا لوړ او د نزاکته ډک شاعرانه تخيل پکښې سته، په خپله خوشحال خان او نور شاگردان يې د تخيل خاوندان او قهرمانان دي، او کله کله ابتکارونه هم لري، مثلاً شاعرانو د معشوقې د مېلمستيا له پاره ډېر ډول ډول تخيلونه کړيدي، چا د زړه کباب ورته ايښی دئ او بعضي شاعران په دغه باب کې يو له بله څخه مضامين رانقل کوي، خو کوم ابتکار نه لري، د خوشحال خان زوی عبدالقادر خان په دې موضوع کې يو نوی مضمون پيدا کوي او کله چې د عشق په دنيا کې سرې اوښکي تويوي هغه په دې ډول يوه ياقوتي مهماني بولي، او وايي :

سرې سرې اوښکي مي پر مخ عبدالقادره

نن و يار ته د ياقوتو مهماني ده

د خوشحال خان په کورنۍ کې د پښتو ادب روزنه

لکه چې خوشحال خان پښتو ادب ته درانه خدمتونه وکړه، ده په کورنۍ کې د پښتو لیکوال او شاعران زامن هم وروزل او دغه ادبي میراث پښت پر پښت له پلاره زامنو ته نقل سو. د پښتو ادب په تاریخ کې که مور یوه درنه او ډېره فعاله کورنۍ وغواړو نو هغه هم دغه د خوشحال خان کهول دئ، چې دوی په نظم او نثر کې د پښتو ژبې اوله درجه آثار پرې ایښي دي، د خوشحال خان مشر زوی اشرف خان هجري دئ، چې دی هم د توري او قلم خاوند و او په پښتو یو ښکلی دېوان لري چې اشعار یې تر څلورو زرو بیتو پوري رسېږي. دی هم د پښتو د آزادي خواهی په جگړو کې د اورنگزېب د لښکرو په لاس کې لوېدلی او په (۱۰۹۳ هـ) د دکن په بیجاپور کې بندي سوی، او وایي:

بیجاپور هجري په خوب لیدلی نه و

آخر پېښ شي هغه کار چې یې قضا کا

د اشرف خان هجري په وینا کې د وطن د مینې تاوده احساسات پراته دي، لکه چې وایي:

بې وطنه تنها پروت یم په غربت کې

نن له ما سره همدم د وطن غم دئ

د هیواد اشنا په سترگو لیده نه شي

که په خوب راته حاضر شي بس کرم دئ

قاصدان له روهه نه راځي مدت شو

سلام باد را رسوي منت یې تم دئ

د ده اشعار عشقي، اخلاقي، وطني او ساده او روان دي او کله کله داسې قصیدې انشاء کوي، چې د غوري دورې د قصیدو تقلید ځني ښکاري، د هجري دېوان په پېښور کې چاپ سوی دئ، دی ښکلی معاني په ښکلو الفاظو ادا کولای سي، د صبر او استقامت ترغیب داسې کوي:

شورش مه کړه دگردون له کشمکشه

لومه کلکه کړي مرغۍ په اضطراب

دا غزله د ده د کلام نمونه ده:

<p>اه و سوز مي باطل مه گنه دروېشه تخت و تاج ته به سرکوز د همت نکا هغه مرد چې په دغل سود و سودا کا په حساب د فرزانه ترگا و بتر دئ گردنده گردون چکۍ انسان دانه شه</p>	<p>سترگي هله کا ژړا چې زړه په درد وي چې په داد د دهر پوه آزاده مرد وي په مجلس چې د حق ورشي مخ یې زرد وي هر چې تل په فکر ډوب د اب و خورد وي لا په م خ که قرار نه بدن یې ارد وي</p>
---	---

دا محال دئ چې شاعر په پښتنو کې

بل "هجري" غوندي په فن د شعر فرد وي

هجري پسله څورلسو کالو قیده څخه په (۱۱۰۶ هـ) کال کې هلته وفات سوی دئ چې آزاد خان د ده د مرگ تاریخ داسې

ويلی دئ :

د هـجرت يې زر سل شپير و

اشرف خان چي فوت شو ياره

د اشرف خان په شاعري کي د ظاهري ښکلا او د ادب د هنري مزيت له خوا داسي اثرونه معلومېږي، چي دى د پښتو شاعرانو د ډلي په لومړي صف کي ودروي او کله کله د فارسي شعر هم وايي، د ده د خپل هنر په خصوص کي دا دعوه ده :

په پښتو ژبه مي سيال د شعر نشته

د معنو په جهان شاه اشرف خټک يم

د بند او هجران په زمانه کي خپل وطن داسي يادوي :

د زړه باز يې تل د روه په ځمکه گرزوي

که هجري په دکن ناست خالي بدن دئ

که نصيب بنده بند کړی په دکن دئ

دامنگير يې همپشه عشق د وطن دئ

د اشرف خان په قصايدو کي د ده ادبي قدرت ښه ښکاري، چي وروسته به يې څېړنه وسي.

عبدالقادر خان خټک

د خوشحال خان بل اديب او شاعر زوی عبدالقادر دئ، چي په (۱۰۶۱ هـ) کال پيدا سوی او تر (۱۱۲۶ هـ) پوري ژوندی و. دى په نظم او نثر ډېر تاليفات لري، دېوان يې تقريباً څلور زره بيته دئ، چي غزل، مثنوي، قصايد، رباعي او قطعات لري. ده شعر خور او روان دئ، د معناوو په ادا کولو کي ډېر قدرت لري او کله کله په تخيل کي ابتکار هم کوي. عبدالقادر عملاً د تصوف په سلسله کي داخل او د شيخ سعدي لاهوري مريد و، نو ځکه د ده په شعر کي د تصوف رنگ هم سته او نور اشعار يې عشقي، اخلاقي او اجتماعي دي.

د اشعارو تر دېوان علاوه د عبدالقادر خان نور کتابونه دا دي :

(۱) گلدسته :

چي د شيخ سعدي فارسي گلستان يې په پښتو نثر ترجمه کړی دئ، په دې کتاب کي ده د خوشحال خان په پيروي يو ښه نثر ليکلی دئ، چي د شيخ سعدي د گلستان مقاصد يې په پښتو ژبه ښه ادا کړي دي. دا ترجمه په (۱۱۲۶ هـ) کال تمامه سوې ده او په مقدمه کي عبدالقادر د هغه عصر د اجنبي حکومت په باب کي داسي ليکي :

"دستور د مصنفانو دئ، چي مدح د خپل وخت د پادشاه وکاندي، لکه چي شيخ سعدي عليه الرحمه نورالله مرقده د ابوبکر سعد بن زنگي صفت په گلستان کي کړی دئ، اما مور په داسي زمانه کي پيدا يو، چي حاکمان پادشاهان د دې عصر واره ظالمان او مبتدعان دي. په مدح کي يې مادح د ذم شي يعني تر خالقه تر مخلوقه کوم شی چي په دنيا کي ښه عام پرې بدگمان شي په آخرت يې د دين زيان شي، لکه مولوي روم % فرمايلي دي :

می بلرزد عرش از مدح شقی

بدگمان گردد ز مدحش متقی

په دا سبب د عصر د پادشاه معينه مدح ونشوه ... هر پادشاه حاکم چي سعید وي که قریب وي که بعید وي که زنگي وي که فرنگي وي که ترک وي که تاجک وي که حبشي وي که د روم وي که پښتون که هندکي وي، چي عادل وي حق تعالي دي يې

په دنيا کي سيوری په مسلمانانو ممدوده لري او په عقبی کي دي يې مرتبه مسعوده لري.

مشوي

<p>په قيامت به وي د عرش تر سيوري لاندي په هر قوم چي کرم دگردگار شي ښه حاکم رحمت په خلکو د سبحان دئ ښانه د خدای د قهر بد حاکم دئ په هر لوري کا د ظلم لمبې بلي که هر خو وطن شپرين وي خو يې پريريدي</p>		<p>پادشاهان چي عادلان شي عدل کاندي سرداران به يې دينداره ښکوکار شي بد صورت که د انسان لري شيطان دئ چي هيڅ عدل انصاف نه لري ظالم دئ پکښې زړونه د عالم کا جلي بلي چي يې چپرته آرام شي هورې ته ليريدي</p>
---	--	---

ظالمان جهان و جان لره بلا دي

هغه خوار شول چي په ظلم مبتلا دي

په دې ډول عبدالقادر خان د پاچا د صفت پر ځای د حکومت د طرز عمل په خصوص کي خپله نظريه او انتقاد څرگندوي، دا ځکه چي په هغه وخت کي پر پښتنو باندي يو اجنبي حکومت غالب سوی و او له دې څخه مور دا خبره فهمولای سو، چي د حکومت په باب کي د پښتنو پوهانو نظريه څنکه وه.

عبدالقادر خان دگلستان په ترجمه کي د سعدي د نثر ښکښي او ادبي مزیتونه هم ساتي، مثلاً د فارسي دغه عبارت :
 "ابلهی دیدم خلعتی در بر و مرکبی در زیر، و قصبی مصری بر سر، کسی گفت : سعدي ! چگونه می بینی این دیبای معلم بر این حیوان لایعلم؟ گفتم :

خط زشت که به اب زر نوشته است".

عبدالقادر خان دغه فصیح نثر په پښتو داسي ترجمه کوي :

"شيخ وايي يو احمق په ښه تازي آس سور جامې اغوستي ورپښميني زريني په شان په شوکت تېرېده، چا راته ووي چي اي سعدي ! څرنگ يې وينې؟ وې مي خط دئ ناښکلی په اوږد د زرکښلی".

په دې ترجمه کي عبدالقادر آزاد تللی دئ، مگر د پښتو سلاست او شپړيني يې پکښې ساتلي ده او مطلب يې هم په ډېرو لنډو کلماتو کي سره يو ځای کړی دئ، په دې کتاب کي نثر په نثر او نظم په نظم ترجمه سوی دئ او هغسي موفق دئ لکه د نثر په ترجمه کي، مثلاً د سعدي دا شعر :

زرد بينی شکسته پيشانی

توکه بازی به سرکنی با قوچ

عبدالقادر وايي :

ژر به وويني سر مات ماغزه وتلي

چي له مېر سره ټکر وهي پرې زغلي

حكايت

يو په لار کي مست پروت و د عقل وياست يې د لاسه پرېوتلی وه، د عابد پرې گذر وشو، د ده په قبيح حال يې په کراهت نظر وکړ، هغه ځوان سر پورته کړ ويې وې:

قطعه

سپك نظر عاصي ته مه كړه پرهيزگاره
د رحمت د بخشايش په ده نظر كړه

(۲) پښتو يوسف زليخا:

دا کتاب د مولانا جامي له فارسي مثنوي څخه په پښتو خفيف بحر ترجمه سوی او د اورنگزېب عالمگير په وختو کي په (۱۱۱۲ هـ) کال نظم سوی دی، چي دلته يي د نمونې په ډول يو څو بيته را اخلو:

د مغرب په لور پاچا و د ده اسم شاه طيموس و مهيا ورته هر څه و ترې زوولې يوه لور وه زليخا يې د لور نوم و که يې وصف د جمال کړم لکه حق يې د صفت دی لږ به تا وته ووايم که عرعر دی که چار دی قد يې سم لکه د سروي چي وېښته د دې د سر وه په هر تار يې په تحقيق که زاهد که دانشمند و څه نسبت يې دکاکلو سنبل اوسي په صحرا کي دوې يې زلفي او بزاندی صاف يې هسي رنگ جبين و چي به څوک ورته ناظر شو تر هلال يې د مهروی نور به څه تر دا زيات شمار کړم		چي دولت يې بې احصا و لوی يې ملک لوی يې ناموس و چي د ده و د بل نه و چي په حسن لکه حور وه چي مثال د دې معدوم و له دې بابه تل مقال کړم چي يې کا د چا قدرت دی له خرواره موی نمايم تر قيامته شرمسار دی په رفتار لکه تندر وي به تر مشک و تر عنبر وه زړه پيبي لکه عقيق د وېښتو په تار يې بند و چي يې زه کړم د سنبلو دا په سر د دلربا کي تور مارونه کچ ترې لاندي چي هر راز پکښې مين و پټ احوال به ور ظاهر شو لا بهتري وې ابروی هم دا به اختصار کړم
--	--	---

سر تر پایه خزانه وه

هسي ښکلې جانانه وه

(۳) د پتي خزانې مؤلف محمد هوتک د عبدالقادر خان يو بل کتاب هم ليدلی و، چي نوم يې حديقه خټک و، مگر د دې کتاب کومه نسخه اوس نه ده معلومه.

(۴) عبدالقادر خان يوه نصيحت نامه هم لري، چي د ده د دېوانه سره يو ځای په کندهار کي چاپ سوې ده. راورتي انگرېز مؤلف د عبدالقادر خان تاليفونه تر شپېتو پوري شمېري. ده په خپل کلام کي متانت او سلاست دواړه ساتلي دي. استعارات او تشبيحات يې خبري ور بنايسته کوي او غزله يې خورا ښکلې او خوږه ده او په خپل ادبي قدرت او هنري ارزښت د خوشحال خان د مکتب لومړنی شاگرد دی.

عبدالقادر خان د خپلي کورنۍ په حوادثو کي ډېر وخت له کوره ليري تللی، کله په هند او کله په کابل کي ښکاري، نو له دې

جهته د ده په کلام کي علاوه پر محلي او پښتني خصوصياتو يو ډول جهان بيني هم ليدله کيږي او شعريې د فارسي ادب ډېر اثرونه قبلوي، مثلاً د فارسي په تصوفي ادب کي د خپل ځان پر نسبت کولو تاکيد سوي دئ، عبدالقادر خان د دغي فنا پر لار باندي تگ د مقصد وره ته رسېدل گڼي، او وايي :

د نېستۍ پر لاري څه عبدالقادره

گوندي بيا مومي د يار د در سراغ

د عبدالقادر خان په کلام کي علاوه پر نورو صنايعو د حسن طلب مزيت هم موجود دئ او دا هغه معنوي صنعت دئ، چي يو شاعر د خپلي غوښتني له پاره يو ښکلی او شاعرانه منظر او په زړه پوري تخيل پيدا کړي، مثلاً :

باران اورپري خڅواکي خاڅي

نسيم راوالوت سنبل پرې ناڅي

اسباب د عيش واره موجود دي

ساقی ته گورو چي دی راپاڅي

صدر خان خټک

د خوشحال خان د کورنۍ يو بل ځلانده ستوری صدر خان د ده زوی دئ، چي پخپله خوشحال خان د ده توره ستايي او دی د پښتنو په داستان ليکونکو شاعرانو کي محترم مقام لري او د پيدا کېدو کال

يې د (۱۰۶۵ هـ) څخه بيا تر (۱۰۷۰ هـ) پوري تخمين کيږي. صدر خان علاوه پر دېوان چي هر راز اشعار لري دوې قصې يې هم په پښتو نظم کړي دي، چي لومړۍ قصه يې (آدم او درخانی) ده او په (۱۱۱۸ هـ) يې نظم کړې ده.

دوهمه قصه يې (دلی او شهو) ده، چي په (۱۱۱۵ هـ) يې نظم کړېده. په دې دواړو قصو کي، چي د پښتنو له قديمو رومانو څخه گڼلې کيږي صدر خان خپل ادبي تکړه توب ښکاره کړی او دغه قصې يې په ادبي گڼه ښکلي کړي دي. صدر خان خپل تربيت د پلار په سيوري کي داسي بيانوي :

تربيت يې ډېر زمـاکـر

هر تعليم يې و ما راکـر

په تعليم يې سخندان کـرم

په ويل يې سختران کـرم

چي يې درست په دا فنون کـرم

په ويل يې نور ماـذون کـرم

خوشحال خان دا اراده کړې وه، چي د آدم خان او درخانی داستان پخپله نظم کړي مگر په دې کار کي موفق نه سو، نو يې خپل زوی صدر خان ته وويل چي دغه قصه په نظم کي وساتي، صدر خان د خپل پلار له خولې داسي وايي :

<p>له کارباره فرصت زما وي بويه بڼې سخنرانۍ يادگار پاتو په ستنه شي زه روان شم له جهانه دا قصه په ښکلي نظم</p>	<p>که د عمر څه وفا وي له آدم له درخانۍ چي منظوم يې يوه قصه شي او که پاتي شي له ما نه ته منظومه کړه بالجزم</p>
--	---

دی د خپل کتاب (دلي او شهی) په سرکي دغه معشوقه داسي ستايي:

<p>په نامه حیات خان و ښه افغان و میشته په مینه د توپی مېني دی و په نامه مسمی وه شهی گلرویه خوش خرامه آهو چشمه ښکفرجامه په گفتار هرگور فصیحه وه بې عده؟ شوه به سروه سرنگونه زر غلتانه په ښه بوی به یې نسیم واره بویا شو چي هم درد وه د وگړي هم درمان وه په وحشت یې شاگرداني کل آهو وې هم فتنې هم غمزه گړي هم شهلا وې د صاف تن یې د وېسته وه ډېره وېره رسېده به یې آزار و باریک تن ته شاید دا د دې له رشکه پرې پیدا ده د سرو لعلو په دېلي کي تل پنهان و دواړه شونډي یې پیالې وې د شرابو ویل کړل به همېشه په څو څو شانه په ښه مخ کي بنفشه هم سمن زار ده بنفشه یې توري زلفي یا سنبل دي دواړه سترگي یې نرگس غنچه دهن ده تر ښه قد یې ناخېزونه د شمشاد وه په ښایست کي پخپل دور یگانه وه پرې ژوندی به شو مرده د سلو کالو تاو ځنځیر به د عشاقو شو په غاړه کله ژیري زعفراني کله ورېښمینی بې سوختن به پاتو نه شوه چېرته خونه</p>	<p>هغه وخت په یوسفزو کي یو ځوان و لوی سردار د ملېزیو ښیری و زوی یې نه و یوه لور یې وه ښکخویه شهی نامه سهي قده گل اندامه په رخسار هرگوره (ښکلي) وه بې حده چي به دا په لاري شوه سمه روانه په ښایست به یې د ځمکي مخ زیبا شو په چشمانو په لېانو هسي شان وه دواړه سترگي یې استادي د جادو وې هم یې سترگي جادوگړي هم بلا وې ملا یې وه لکه وېسته بلکه لاغره که گل پانه یې خت شوې وای بدن ته د سپورۍ په مخ سیاهي چي هویدا وه غاښ یې دودېرش ملغلري درخشان و لینگي یې دواړه گل وه دکلابو له ښایسته یې وگړي د زیانه چا به وې شمعه یا باغ د نوبهار ده اننگي یې یاسمن یا گلاب گل دي سپینه پوزه یې کلي د نسترن ده پابسته یې تر قیامت سرو آزاد وه غرض دا چي د خوبو خزانه وه چي آواز به یې پیدا شو د خلخالو چي اوری ځنځیر به پوري کړه دې واره ښې جامې به یې اغوستې تل میني چي به دا په سرو جامو شوله گلگونه</p>
---	--

ورسره به رنگا رنگ جوني طنازي
 مجلسي وې طربناکي خوش آوازي

په دې ډول صدر خان د ادبي تصوير په فن کي استاد ښکاري او دی یو سحرکار شاعر او داستان لیکونکی دی، چي خپل هنر یې په دغه فن کي په اعلی درجه ښکاره کړی او حقاً یې ځان د پښتو په لوړه درجه شاعرانو کي درولی دی.

گوهر خان خټک

د خوشحال خان د کورنۍ یو بل شاعر او نثر لیکونکی د ده زوی گوهر خان دی، چي دی د خپل وراره افضل خان خټک د حکومت تر زمانې پوري ژوندی و او د ده د شعر دېوان تر اوسه پوري نه دی پیدا سوی، خو ځیني متفرق اشعار یې موجود دي. گوهر خان د پښتو په نثر کي یو کتاب د ترجمې په ډول پرې ایښی دی، چي نوم یې (قلب السیر) دی، چي د فارسي څخه په پښتو په (۱۱۲۰ هـ) کال ترجمه سوی دی، د گوهر خان نثر په هغه ډول دی لکه خوشحال خان چي (کلیله و دمنه) پښتو کړې وه، د ده نثر له تاریخ مرصع سره چي په همدغه زمانه کي افضل خان خټک لیکلی دی، لږ څه فرق لري، یعنی د افضل خان ژبه د گوهر خان تر نثر لږ څه ساده او روانه ده، گوهر خان د (قلب السیر) په سیزه کي داسي وايي :

تألیف د کتاب

"دا چي اکثر کتابونه له عربي فارسيانو بزرگانو و خپل عالم ته چي په تازي ژبه کي به یې فهم پرې ښه نه کېده په فارسي یې د دوی دپاره ترجمه کړل، سهولت یې شو او ښه مینه به یې پرې پیدا کړه، مطالعه به یې کړه، ډېر کتابونه د فقه د مسایل د اخلاق و غیره بزرگانو فارسيانو بیان کړل چي معلوم دي. په پښتو کي دا رواج نه و، اخند دروېزه یو کتاب مخزن ویلی دی، حق تعالی دې وښيي اکثر خلکو ترې فیض بیا مونده، زموږ پلار مرحوم خوشحال خان خټک الله تعالی دې په قبر نورکا، هر گونه کتابونه یې تصنیف کړل، داد یې د بلاغت او فصاحت د پښتو ژبي ورکړ، فارسي ته یې په لذت نژدې کړه. د غزل، رباعي، مخمس، ترجیع بند، ترکیب بند و غیره صنایع شعر یې وکړ، د فارسي د شعر رواج یې و پښتو ته ورکړ، په عروض په قافیه کي درست ووې د نظم نثر یې ښه کتابونه بیان کړل، چي خود په عالم مشهور دي، اگر چه د پښتو ژبه په علت د دورنښینۍ هومره لذت نه لري چي عربي، فارسي سره نسبت شي لاکن از راه ضرور پښتو ته هم په پښتو ویل بهتر دي او سنت الهي ضرور پښتو ته جاري دی، هر کتاب چي نازلېده هم د هغه قوم په ژبه به نازل شو دا په دا چي د هر چا پخپله ژبه فهم کيږي.

رباعي

دوه یاران چي راز د زړه تر بله نمايي

بايده دئ چي پخـــــــــــــــپله ژبه وايي

د فارسيانو کن مکن ويل چه سود کا

پښتنو ته کړه مکړه ويل ښه ښايي

نور بل سبب د کتاب دا و، چي افضل خان زوی د اشرف خان مرحوم لمسی د خوشحال خان خټک کرلانی غفرالله له چي

سن زر سل شل دئ دی د پلار نیکه په ځای قایم مقام دئ ښه سرداري لري، نظر یې په ښکنايي په اباداني دئ په دا قحط الرجال دی غنیمت دئ، اللهم تزد احسانه، حق تعالی دې شرم وساتي نور مساعي کا، چي د پښتو کتابونه له هره قسمه لکه فارسیانو کړي دي مرتب شي. د نیکه شعر یې واړه په بیاضونو هر ځای متفرق وه، د ده په تلابن چي څو مدت په دا سعی کي و له هره ځایه یې جمع کړ، دېوان یې مرتب کړ، بلکه کلیات د شعر یې چي څه و په نظم نثر لکه دستارنامه، فراقنامه، فضل نامه او دېوان و غیره کتابونه یې واړه په کاتبانو په څو څو ځله وکښل په اطراف به یې د شعر دپاره و هر چا و ته استول حق تعالی دې توفیق د ښک رفق کړه. په مجلس کي به یې همپشه ویل چي که د چا په طبیعت قوت وي چي پښتو کتابونه لکه فارسیانو له عربي په فارسي ترجمه کړل څوک یې له فارسي په پښتو ترجمه کاندې. و ما ته به یې اکثر اوقات مخ راجاریوست. اګر چي ځما قوت هونبره نه و، لیکن چي نظر مي په تضيع وکړ، ومي لیده چي عمرګرانمایه ضایع درومي، په هر حال مي و دې محنت ته ملا وتړله، نور مي اکثر د کتابونو مطالعه کړه چي له یو کتاب چي په قال په حال مضبوط او معتبر وي له فارسي ژبي نه یې په پښتو ترجمه کړم. دا کتاب مي بیا موند چي نهایت په افعال په قال په حال د مورد د پیغمبر صلی الله علیه وسلم پخته او معتبر و، چي تعریف یې د پختګی مصنف په فارسي کي نهایت طولاني کړی دئ، (چي که پدا کتاب کي یې راوړي گنجایش نه لري)¹، نور مي شغل ورسره واخیست چي دا شغل مي عظیم نعمت دئ له فارسي مي په پښتو ژبه ترجمه کړ، نوم یې قلب السیر کښېښود شو.

نظم

دا کتاب په پښتو ژبه غنیمت دئ
 په لوستوني یې نازل د خدای رحمت دئ
 چي یې لولي یا یې کښینه ما دي یادکا
 په تکبیر په فاتحه مي دي ډېر ښادکا
 د ګوهر خان د نثر نمونه دغه وه، چي د پښتو یو متوسط نثر شمېرل کېږي، اوس به د ده د شعر یوه نمونه هم ولیکو:

غزل

<p>چي په مهر دي نظر شي هر انسان ته چپرته فارس چپرته به شام يا مدینه وه مجوسي آتشپرست یار د احمد کړې عجمي له اهل بیت سره حساب کړې په مکه کي بولهب څرنګ گمراه کړې بوالحکم د مکې څرنګ دوزخي کړې ځای د دم وهلو نشته هر څه کاندې و خاکي بنده ته څو مراتب ورکړې</p>	<p>په بهانه بهانه یې وبولې خپل ځان ته چي دي وښیله لار راسته آسمان ته چي هیڅ نه رسېږي عقل او گمان ته سکه تره د احمد خوشي کړې شیطان ته له ملکونو سلمان راوولې ایمان ته له حبشه بلال وروولې رضوان ته حیراني ده په هر کار کي و سبحان ته د ملک غوندي یې گشت وشي آسمان ته</p>
--	--

شفیع کړی مي سلمان دئ ستا و در ته
 ما "ګوهر" ایماندار بیایه بل جهان ته

¹ په لېنډيوکي نیول سوی عبارت، په اصل کي نسته، ما د ارواښاد علامه حبیبی د یوې مقالې څخه چي د ګوهرخان تر سرلیک لاندې خپره سوې ده، راواخیسته. (روهیال)

کاظم شیدا

د خوشحال خان په کورنۍ کې یو بل اديب او شاعر د پېژندلو وړ دی، چې دی کاظم خان نومېږي، او د افضل خان زوی دی په (۱۱۴۰ هـ) کال د خټکو په افضل آباد کې زېږېدلی او عمر یې په کشمیر او سرهند او رامپور کې تېر کړی دی. د ده اشعار عشقي او اخلاقي خواوي لري، مگر په پښتو شاعرانو کې د ده امتیاز دا دی، چې شیدا یو نازک خیاله او د قوي تخیل خاوند او په شاعري کې د سبک هند پیرو دی. د شیدا پر ژبه او ادب د فارسي ژبې د سبک هند اثرونه لوېدلي دي، چې د ده شعر یې د پښتو له طرز ادا څخه لیرې کړی دی، مگر د شیدا امتیاز په همدې کې دی، چې دی ډېر نازک او نوي خیالي مضامین پیدا کوي او هغه په داسې ژبه او داسې تعبیر وايي چې د فارسي ژبې نازکي او لطافتونه په پښتو کې ځایوي او د ده له شعر څخه یو خوږ او مرکب معجون جوړوي. د شیدا په شاعري او شاعرانه تخیلاتو کې د پردېسی اثرونه هم ښکاره کېږي، مثلاً خپله اواره کې او د زمانې جفاکاري په داسې ژبه بیانوي او آسمان ته وايي:

د کورې نیل دي پوري په دیده کړه
بصارت د تمیز نه لرې آسمانه!
زمانه په رعایت دگاو خرد ده
پرورش د علف زار بویه باغوانه
آخر وژاړي په شان د غریبانو
که هر څو د وطن صبحه ده خندانه

د شیدا په شاعري کې د یادولو وړ هغه برخه ده، چې ده د وطن په یاد ډېره مضمون آفریني کړې او د تخیل په میدان کې نیلې ځغلولې دي، په دې رباعي کې د خپل وطن مناظر څنگه تصویر کوي:

په زړه مي گرځي د غرونو څوکي
حملې د بازو د زرکو کوکي
ووايه څه کا د روه نسیمه!
گیرا منگولي زبیا مشوکي

بل ځای د صبا باد ته داسې خطاب کوي:

چې گذر وکړې صبا د سرای په لوري
آواره بلبل یې یاد په گل زمین کړه
کله چې د هند د سبزانو حسن ویني د خپل وطن د گلرخانو ښکلا وریادېږي او هند ته په خپل راتگ پښماني کوي:

سبزان کله وي همسر دگلرخانو
بپهوده راغی شیدا تر هندوباره

په دې بیت کې د هند د خلکو سیاهي په شاعرانه تلازم د خپل وطن د معشوقانو د تورو سترگو سره داسې ښيي:

پکښې نشته سیاه مست د هغو سترگو
گرزېدلی په درست هند په ښکاله یم

بیا چې د هند د سبزانو په پانو سرې شونډې وویني نو د وطن د غرونو د زرکو په یاد کې وايي:

چې د هند سبزو خوړلی پان وي
لعل و یاقوت یې دواړه لبان وي
زرکي چې گزري د روه په غرونو

بنايسته روغي په دغه شان وي
شيدا كله د هندي پېغلو په ناز و ادا مسحور كيږي، او دلته خپله پښتني ساده روحيه داسي بيانوي :
په هندي ادا يې وكړې په ما چاري
زه شيدا په زړه ساده د روه افغان يم
شيدا د سبك هند د نازك خيالي او مضمون آفريني يو ښه تكره نماينده په پښتو ادب كي گڼل كيږي او دى پخپله خپل هنر ته
ملفت دى او داسي وايي :

د سوسن ژبه حيرت كړه سرمه سايه
چي شيدا په دا بهار كي سخنگوى شو
په دې بيت كي د خپل زړه بنديوالى له زلفو سره په ډېره نازكخيالي تعبيري كوي:
زما زړه يې كله رانيو ســـــــتا له زلفو
كه هر خو يې شانې تاو كړه مـــــــرودونه
د شيدا په شاعري كي د نوي مضمون آفريني سره سره كله ډېر گټور اجتماعي او اخلاقي مطلبونه هم پيدا كيږي، مثلاً د
اجتماعي ايتار په خصوص كي داسي مضمون آفريني كوي :

افروخته يې وي محفل په شان د شمعي
چي سوخته د بل په كار كي خپل دماغ كا
د ناتوانانو سره خپله همدردي او تعاون داسي ښيي :

دلداري د هر ناتوان زما عادت دى
بار په دوش وړي د هر خس طوفان زما
همدغه مطلب په بل مضمون كي داسي ادا كوي :

دلداري لكه غنچه د هر شبنم كرم
تل د بل په اوبـــــــو تر زما استين دى
د لوړه مټى تصوير داسي كوي :

د آفتاب په كمند نه خپرم آسمان ته
نه ږدم بار لكه شــــبنم په دوش دگلو
بل ځاى دغه مضمون په بل ډول ادا كوي :

كه دي جام لكه حباب ونه نيو سين ته
آفرين دي په همت شيدا خـــــــتكه
د بل چا له پاره خپل راحت قربانول په دې الفاظو ښيي :

چي راحت درخه ستړى ستومان مومي
خپل صورت دي لكه سيورى د بېديا كړه

د شيدا يوه غزله :

<p>خسروي په هفت کشور لکه شاه راه کره د دوام افتادگي علو د جاه کره په جهان کي زیست په شان د مهر و ماه کره زمانه دي لکه شمع دست کوتاه کره چي په حال یې توجه روز سیاه کره کروفر د زمانې په دا کلاه کره</p>	<p>مه آرزو د تخت و تاج مه د سپاه کره چي آستان دي تل مرجع د خاص و عام وي مکدر په گرم و سرد د دوران مه شه چي زيردست سوزې په دا درازدستيه پرېشانه یې شوه جمع لکه شمع سرکښي دي په حباب لکه سېلاب ده</p>
---	---

کاشانه بويه شيدا چي اشيا نه وي
يعني وضع د بنا په پرکاه کره

رحمان بابا

په پښتو شاعري کي بل د پېژندنې وړ او لوی صوفي شاعر عبدالرحمن د عبدالستار زوی په قوم مومند دئ، چي پښتانه یې رحمن بابا بولي. په (۱۰۴۲ هـ) د پېښور په جنوبي خوا کلو کي پیدا سوی و، دی د بهادر د کلي دئ چي د پېښور تقریباً درې میله د جنوب طرف ته پروت دئ او په دغه علاقه کي د رحمان بابا خای هزارخانه نومېږي. د پتي خزاني د مؤلف روایت دئ، چي رحمن بابا د ملا یوسف خخه فقه لوستلې وه، د ده د وفات کال د (۱۱۱۹ هـ) په شاوخوا کي ټاکل کېدای سي. داسي معلومېږي، چي رحمن بابا یو باعمله صوفي او د یوه ساده ژوند خاوند و، مگر سره د دغه چي دی له غریبي طبقې خخه بلل کېدی د عشق او لوی همت په برکت د ده ژوند د استغنا او عالي همتی په سایه کي تېرېده، لکه چي وایي :

هم په دا چي نه له خايه چيرته خوځم
نه د هـيـخ بوه مخلوق يم منت بار
آب و خور لکه آسـيا په خای را رسي
پخپل کور کي مي سکون دئ هم رفتار

د رحمن بابا د ژوند زمانه د اورنگزېب د پادشاهۍ په وخت کي ده او دا هغه وخت و چي مغلو په پښتنو کي نفاق او مخالفتونه پیدا کول، چي دوی سره وجنگوي او خپله پادشاهي پر وکړي، نو خکه په دغه زمانه کي جنگ جگړې او ظلمونه ډېر و، نو رحمن بابا دغو خونړيزو ته په انتقادي نظرگوري، او وایي :

هزار حيف دئ چي دا هسي رنگه چاري
واقع کـيـري د دنيا په سـود وزيان

د رحمن بابا د ژوند اکثره برخه تر هغه خايه چي د ده د اشعارو خخه معلومېږي په دروېشي او انزوا کي تېره سوېده، دی ويني چي د استعمار د ظلم اور له ډهلي خخه پر پښتنو بل دئ او له دې جهته نو د خپل کور وکلي خخه تښتي او وایي:

په سبب د ظالمانو حاکمانو

کور او گور پېښور درې واړه یو دي
 د رحمن بابا پر شاعري باندي د خوشحال خان د فکر اثر هم لوېدلی دی او دوی دواړه په یوه زمانه کي تر یوه اجتماعي سازمان لاندي ژوند کاوه، اما فرق یې دوني و، چي رحمن بابا د زماني له ناوړو سره مبارزه نه کوله، خو استقامت یې درلود:
 لکه ونه مستقیم پخپل مکان یم
 که خزان راباندي راشي که بهار
 مگر خوشحال خان خو یو مبارز او جنگي سردار و، نو ځکه دغه دواړه شاعران خو د مغلو د ظلمو څخه ژاړي، د رحمن بابا ژړا د یو صوفي او واعظ ژړا ده، چي په نتیجه کي صرف ظالم د دنیا په نابودي او د مرگي په تاخت و تاراج بېروي :
 اورنگزېب چي آرایش د تخت و تاج کا
 تخت و تاج به یې مرگی تاخت و تاراج کا
 دروېش رحمان بابا یې له دغه شاعرانه تهدیده بل څه په لاس کي نه لري او وایي :
 په جهان کي به یې پاتو ښه بد نوم شي
 ده زده چاري دکسری که د حجاج کا
 اما خوشحال خان تنها په دغسي شاعرانه نصیحت گوږي نه قانع کیږي، بلکي دی د ظلم په مقابل کي توره هم استعمالوي او وایي :

د افغان په ننگ مي وتړله توره
 ننگیالی د زماني خوشحال خټک یم
 د رحمن بابا په شاعري کي د تصوف لو برخه شامله ده، چي په هغه جمله کي یوه هم د وحدت او عشق مسئله ده، د وحدته څخه مطلب دا دی چي صوفي شاعر په ټولو کایناتو کي د یوه خدای د نور تجلیات ویني او یې له دغی رڼا بل څه نه سي لیدلای، رحمن بابا وایي :

نه یې څوک په سترگو ویني نه لیده شي
 خو بې چونه بې چگونه نمایان دی
 د رحمن بابا نظر د ابدی نور په تماشا کي هسي تېز و، چي په بت خانه کي یې هم دغه جلوه کتله، دی وایي :
 دا زما د یار جلوه ده چي لیده شي
 لکه نمر په صومعه په سومنات
 او بیا وایي :

رحمن حسن د یار وینم په پرده کي
 نه پټیږي نور د حسن په قاموس
 رحمن بابا د پښتو د صوفیانه او عاشقانه تغزل استاد دی، تر دې اندازې چي ده ته د عشق او جمال شاعر ویلای سو. وایي چي ده له موسیقۍ سره هم عشق درلود او په خپله به یې هم رباب ږغاوه، یعنی ده د آرت دوه مهم توکي سره یو ځای کړي وو، هم دکلماتو د انسجام او د معنی د پرورښت آرتیسټ و هم د ږغولو د ترتیب د رباب په تارو کي هنرمند و او دا خبره د ده هنري استعداد ښه ښکاره کوي. صوفي شاعر همپشه د عقل نارسایي د حقایقو په لیدنه کي ویني او گوري چي ډېر پټ اسرار سته، چي د انسان عقل یې له درکه څخه عاجز دی، نو له دې جهته رحمن بابا هم لکه نور صوفي شاعران د عقل او جدل له هرکارې څخه د عشق او محبت حریم ته تښتي، نو وایي :

خو د عشق په میخانه یې داخل نه کړم
 پخسته نه دی دغه خام عقل زما
 بل ځای داسي وایي :

لاس د عقل دي آسمان ته نه رسیږي
 دا خو عشق دی چي په عرش کرسی قدم ږدي

صوفي شاعر دا دعوا لري، چي د عشق په وزرو سره اسمانونو ته ختلاى سي او عقل په دې كاركي نارسا دى، مگر د شلم قرن انسان د عقل په لارښوونه د سپورمۍ كره تسخيروي، خو دا خبره هم د صوفي ادعا نه سي باطلولاي، ځكه صوفي وايي چي د عشق په برکت د ده نظر دوني وسعت او تهزي مومي، چي علاوه پر سپورمۍ نور ټول كاینات او نظام شمسي ليدلای سي :

عشوه مفروش بمن ای ملك الحاج كه تو
خانه می بینی ! و من خانه خدا می بینم
حافظ

د رحمن بابا په نظر كي دروېش د انسانیت د كمال يو سمبول دى او دا هغه څوك دى، چي ده خپل ځان او روح داسي روزلي دي چي د كایناتو د حقایقو كشف په خپل قوت سره كولاى سي، او په هغه ځای كي چي د عقل پښه لندېږي صوفي د عشق پر نیلي سپور او نامعلوم حقایق ويني، رحمن بابا وايي :

چي په يو قدم تر عرشه پوري رسي
ما لیدلی دى رفتار د دروېشانو
رحمن بابا هم لکه نور صوفیان عشق د انسان د پیدا کېدو اصلي محرک بولي او وايي :
دا جهان دى خدای له عشقه پیدا کړی
د همه وو مخـلوقاتو پلار دى دا

دغه عشق د ساينس په ژبه عمومي جاذبه بولي، چي نظام شمسي ټول يو له بله سره نښلوي او د رحمن بابا په نظر دوني وسيع دى، چي د نظام شمسي ټول متعلقات په صوفیانه تعبير داسي ښيي :

دا آسمان چي لوی په عقل كي لیده شي
په محیط د عاشقی كي يو حباب دى

د رحمن بابا په شاعري كي يو ډېر مفید عنصر دا دى، چي دى د اجتماعي ژوند د سمون له پاره ځيني ښه ښه نصیحتونه هم لريچي زموږ په روزمره ژوند كي په درد خوري، مثلاً په ژوندانه كي آرزو او طلب دواړه د انسان له پاره ضروري دي او رحمن بابا داسي دغه مطلب راښيي :

د ذرې په څېر آفتاب په طلب خپل كړه
لكه تیره هسي پروت په زمين مه شه
كار په تش لستوني نه كپړي بې لاسه
لاس په ږیره كړه بې لاسه آستين مه شه

هنر او د انساني كار كړني داسي ستايي :

بې هنرو لره قند زهر قاتل دي
قند يې وگڼه كه زهر په هنر خوري

د انساني همدردۍ او خدمت په خصوص كي داسي وايي :

هغه زړه به لـه طوفانه په امان وي

چي كښتۍ غوندي د خلكو باربردار شي

په دې بيت كي د پښتو د ژوندانه يوه بده نقشه كاري او د ځان له پاره له هغې څخه امان غواړي :

خدای امان راکړه له هسي زندگۍ

چي ته بد وايې لـه بله بل لـه تا

د رحمن بابا يو غزل :

<p>هر څه دي د يار ديدار دئ نور څه نشته يو د وړوخ دئ بل گلزار دئ نور څه نشته همگي د عشق سرکار دئ نور څه نشته وايم عين ذوالفقار دئ نور څه نشته دغه گنج دئ دغه مار دئ نور څه نشته چي له عشقه دي آزار دئ نور څه نشته</p>		<p>په دنيا کي مخ د يار دئ نور څه نشته چي و هجر و وصال ته يې نظر کړم کارخانه چي د دې دهر لیده کيږي هر مژگان يې په ما هسي چاري کاندې بويه مرد چي يې له مخه زلفي واخلي هر طبيب ته چي ځان وښاييم دا وايي</p>
--	--	--

خوار "رحمن" که بي تا مينه په چا وکا
عين د قتل سزاوار دئ نور څه نشته

عبدالحميد مومند

د (۱۱۰۰ هـ) په شاوخوا کي د پېښور جنوبي خوا ته په ماشو خېلو کي عبدالحميد پيدا سو، د ده ژوند تر (۱۱۴۸ هـ) پوري يقيني دئ او ښايي تر (۱۱۶۰ هـ) پوري لا ژوندی وي، مگر د مرگ يقيني نېټه يې نه ده معلومه او قبر يې د ماشو خېلو په هديره کي معلوم دئ، چي کله کله د پېښور پښتانه پر هغه باندي مشاعرې کوي. د حميد د شعر دېوان په ټولو پښتو کي شهرت موندلی دئ، چي تقريباً (۳۰۰۰) بيتونه لري او اکثره يې غزلي دي، د حميد دوهم کتاب د شاه او گدا قصه ده، چي په (۱۱۳۷ هـ) داخوندزاده غلام محمد په اشاره په پښتو مثنوي ترجمه سوې ده، دريم اثر يې د مولانا غنيمت د فارسي نيرنگ عشق په پښتو مثنوي ترجمه ده، چي دا هم ډېر ادبي ارزښت لري. د حميد څلورم لوی کتاب د عربي شرعة الاسلام په پښتو مثنوي ترجمه ده، چي پنځلس زره بيتونه لري او په (۱۱۴۸ هـ) کي ختم سوې دئ، نو که مور د حميد دغه موجوده آثار وشمېرو تر شل زره بيته زياتېږي، مگر د حميد امتياز له نورو شاعرانو څخه يوازي د شعر په ډېروالي نه دئ، بلکي دي هنري او ادبي داسي لياقتونه لري، چي هغه په نورو شاعرانو کي لږ ليدل کيږي او مور لاندي د حميد د هنر خصوصيات شمېرو:

حميد پښتو شعر ته نازک تخيل او شاعرانه موشگافي راوستله مگر دی لکه شيدا خټک داسي نه دئ، چي د رنگين فکر د ادا کولو له پاره د پښتو ژبي له اصلي قالبه څخه ووزي، بلکي دی پخپله ژبه او خپل هنر باندي دوني غښتلی دئ، چي هر رنگه نوی مضمون او ښکلی تخيل په پښتو ښکليو الفاظو کي ادا کولای سي، خو د پښتو خپل خاص د ادا رنگ هم پکښې ساتي، د ده په کلام کي کي لکه شيدا فارسي جملې او تعبيرونه نسته.

په فارسي شاعري کي د سبک هند خصوصيت دا و، چي شاعر به د تخيل په مرسته ډېر نازک او دشوار مضمونونه په پېچلو الفاظو او ادبي تلازماتو او د شاعرانو په ظاهري او معنوي بيدي فنونو جوړول او په نتيجه کي به يې داسي شعرونه ويل چي فهم به يې مشکل و او هم به يې د بيان ظاهري اسلوب داسي و، چي د فارسي ژبي د عراقي ساده او روان سبک سره به يې ډېر تفاوت درلود او د همدې جهته دئ، چي د ابران خلک د سبک هند د شاعرۍ ځيني د مبالغې ډکي نموني نه خوښوي، حميد پخپله شاعري کي د سبک هند نازکخيالي راداخله کړه او په همدې سبب د ذوق خاوندانو د ده دېوان (در و مرجان) او پخپله دی يې موشگاف وپاله، مگر د حميد کمال دا و، چي خپلي شعري ښېگني يې د سبک هند تر موشگافي نه کړې قربان بلکي په متوسط ډول يې د هندي سبک ځيني ښکلاوي

پخپل شعر کي په استادانه ډول وروزلې که مور له فارسي شاعرانو سره د حمید او شیدا مقایسه وکړو نو حمید لکه صائب او کلیم گڼلای سو او شیدا لکه ناصر علي او بیدل او دا ښکاره ده، چي صائب او کلیم د سبک هند معتدل استادان دي.

د حمید د هنر یو بل ارزښت هم دا دئ، چي د ده د شعر اقسام لکه غزل، مثنوي، رباعي مخمس ټول یو راز ادبي مزیتونه خوندي کوي، يعني د ده په شعر کي لوړ او ځوړ او نشیب او فراز ډېر لږ ښکاري، لکه په غزل کي چي نازکخیاله او مقتدر خیال پرست شاعر دئ دغه مزیتونه د ده په مثنوي او داستان سرايي کي هم ښکاري دا ځني ثابتيري، چي دی یقیناً تکړه شاعر او استاد و او خپل هنري لیاقت په هیڅ ځای کي د لاسه نه باسي.

حمید پخپله شعر یوازي په لفظونو بازی یا یوازي نظم جوړول نه بولي خو داسي نظر لري، چي شعر لکه یو هنر چي دئ دغسي هم د انسان له نازکو احساساتو او د زړه له دنیا سره علاقه لري، یو شعر به په ظاهري ښکلیو الفاظو مزین وي، جمله بندي او ظاهري انسجام به یې هم سوی وي، مگر د زړه څخه به نه وي راوتلی نو داسي شعر ته مور شعر نه سو ویلای، بلکي نظم دئ. د پښتو ژبي ډېر دغسي نظمونه موجود دي خو هنري ارزښت هیڅ نه لري، حمید خپله هنري نظریه د نیرنگ عشق په مقدمه کي داسي څرگندوي :

<p>غورو ورکړه یو له بل مبارکي یا وتلی وروستی دم له خولې د مړه دئ یا مجنون ته معما ښکلې لیلې ده یا له ښاره د حیرت وتلی فوج دئ زیاتوي زما خبري هومره خوند چي قدم ږدي د دې ناوي په جوس د ښایست مخي یې نسته هیڅ پلو ازمبیلی دوباره ازمویه نه شي</p>	<p>ما چي وپیل دا ډر په باریکي شعر نه دئ دا خوناب د زخمي زړه دئ یا نغمه د نیم بسمل مرغه د خولې ده یا د وینو اباسین وهلی موج دئ څو وهي د فکر زامي باندي شخوند نه دئ کار د هر نااهل بوالهوس که یې څوک له مخه پورته کا پلو دا گوهر له نازکیه پپیه نه شي</p>
---	---

دلته حمید د هنر او نظم فرق کوي او هر ناظم ته حق نه ورکوي چي د هنر د ناوي په ښکلي جوس کي قدم کښيږدي. د حمید هنري استعداد هغه وخت ښه ښکاره کیږي، چي سړی د ده هنر د استعمال په مختلفو اړخونو کي وگوري، مثلاً په نیرنگ عشق کي د معشوقې نڅا او د هغې نازنین حرکات په داسي الفاظو تصویر کوي :

هر اندام د گڼل اندام به نخښده
لکه موم د اور له تاوه څخښده
کېناستو یې کښېنول سل آفتونه
پاڅېدو یې پاڅول سل قیامتونه

دا خو د حمید یو شاعرانه ښکلی تخیل و، چي د یوې ښکلي نڅا تصویر دئ، مگر کله چي جدي اجتماعي مطالب لیکي هغو ته هم د تخیل یو شاعرانه او هنري رنگ ورکولای سي، مثلاً وایي :

بیا به نه مومي بوسه د خورو شونډو
څو دي زړه په شان د پانو پر خون نه شي
څو شبنم غوندي شېگير په سر وانه خلي
د گلرخ سره به نه شي هم اغوش

په دې بیتو کي د کونښن او مجاهدې فلسفه د ژوندانه په عملي دنیا کي ښيي او د پانو په اصلي سرخي چي د محبوبانو شونډي وړ سړي کوي او په دوهم بیت کي د شبنم شېگيري او په نتیجه کي یې له گلرخانو سره هم آغوش شاعرانه استدلال

کوي او دغه موضوع چي شاعرانو په قسم قسم ويلې ده يو هنري بيان څرگندوي. په ژوندانه کي احسان د اجتماع له پاره ډېر مفيد عنصر دئ او که دغه شريف احساس د يوې جامعې په افرادو کي مونده سي هلته به د غريب او بډای فرق هم لير سي، د دې نېک خوی د تبليغ له پاره شاعرانو رنگا رنگ مضمونونه پيدا کړي دي، د حميد په دغه بيت کي دغه موضوع په يوه نوې شاعرانه تعبير سره ويل سوې ده :

چي د اوسپني ځنځير شلوي په گوتو
هغه دېو په اومه تار د احسان نښلي

کله چي مور د حميد هنر د ده په شعر کي مطالعه کوو، نو دا په ټينگه ويلاي سو چي حميد تر هر څه زيات د عشق او شريف احساس او د ښکلا يو مصور شاعر دئ او تر هر څه زيات به دی هنري مهارت لري، مثلاً د ده د ښکلا تعبير يوه نمونه دا ده :

چي نظر په نوخېز حسن کرم د ښکليو زه د يار مراوکتو ته حيرانم شورماشور کاندې خلوت په خلوتيانو	راته هيڅ شي د بهار د گلو خېز چي گذار کاندې په سسنه لينده تيز چي ور وښيي جمال فتنه انگېز
--	---

که يې لب د شکر لب زېښلی نه دئ
د حميد زبان په څه شو شکر رېز

عبدالرحيم هوتک

عبدالرحيم له هغو شاعرانو څخه دئ، چي پخپله يې خپله اغلب سوانح په خپل دېوان کي ځای پر ځای ښوولې ده. د ده مسقط الراس او اصلي وطن کندهار دئ او په غربت کي يې ډېر ډېر يادوي^(۱) د ده دېوان د مطالعې څخه معلومېږي، چي دی د هوتکو په عصر د کندهار په زاړه ښار کي اوسېدلی دئ او هلته يې دوستان درلودل^(۲) او بيا چي د افشار نادر شاه په لاس د (۱۱۵۰هـ) په حدودو کي کندهار خراب سو نو عبدالرحيم په مفارقت او مسافرت کي هم د خپل ښار ياد له زړه نه دئ ايستلی.

عبدالرحيم ذاتاً له هوتکو څخه د ښه بولان (کلات) معلومېږي، او د زاړه او اوسني کندهار په حدودو کي يې هم ژوند کړی دئ او بيا نو له وطنه جلا سوی دئ^(۳) دی پر لسم کال د څه ناچارو په سبب له وطنه وتلی دئ^(۴) د ده د مفارقت او غربت دا زمانه تر اتيا کالو پوري رسېږي، او د دې مفارقت او جدایي په عمر کي دی تل وطن او د وطن ياران يادوي او په سوران سوران ژاړي، او وايي :

زه رحيم په بخارا کي آرزو کړم
که مي خدای کړي په بلاد د کندهار گډ

عبدالرحيم د خپل مسافرت او پردېسې ځايونه ټول ياد کړي دي، نيشاپور، تهران، ورامين او بيا له دې ځايو څخه بخارا ته تللی دئ او په تورکستان کي يې ډېر عمر په يو جهان سوز وگداز کي تېر کړی دئ^(۵) د ترکستان په مشهورو ښارو بخارا او سمرقند کي يې پنځوس کاله په يوه اوږد انتظار او فراق کي پای ته رسولي دي^(۶) بيا نو په دغه غربت او مسافرت کي بوډاټوب او سپين ږيرټوب ته رسېدلي، نور حالات يې نه دي ښکاره.

اشعار او افکار :

عبدالرحيم يو مرتب او مردف دېوان لري چې تقريباً په (۳۰۰) مخو کي تخميناً زر مردفي غزلي لري او ټول ابیات يې تقريباً شپږ زرو ته رسېږي، مگر کوم دېوان چې زموږ لاسو ته راغلی دی، متاسفانه د سر او آخر پاني نه لري^(۷) د دې دېوان متن په جلا خط ليکل سوی دی، او د غزل پر سر يې ليکلي دي (وله ايضاً مد ظله تعالی) لکه چې د ده په ژوند ليکل سوی دی او پر حاشيه باندي يې څه نورې غزلي په بل خط ليکلي سويدي، لکه پخپله د شاعر خط چې وي، عبدالرحيم په پښتنو شاعرانو کي د رحمان بابا د مکتب يو رکن دی، دی طرفدار د ساده ويلو دی. په کلام کي يې هيڅ تکلف نسته.

عبدالرحيم يو خور وينا مقتدر شاعر دی د شعر ژبه يې خورا سليسه، روانه او خوږه ده. دی هيڅکله په تلازم کي د طبيعت د دائرې نه وزي. د عبدالرحيم اشعار او غزليات لکه په پارسي کي د حافظ دغسي خوږه، روان او د سلاسته ډک دي. عبدالرحيم په اصل کي د وطن د علمي خلکو څخه و، ده غالباً د وطن متداول علوم، لکه : فقه، تفسير، صرف، نحو، فلسفه، منطق ويلي دي^(۸) په دغه سبب د ده په شعر کي قوت، متانت او علمي رنگ ښکاره دی. د عبدالرحيم په شعر کي عشقي، اخلاقي، اجتماعي او فلسفي اقسام ټول سته.

د وطن محبت د ده د شعر يوه خاصه ممیزه ده. عبدالرحيم د روحاني دنيا سره ټينگه علاقه لري، غالباً له مادياتو څخه تښتي، له دې جهته د ده په اخلاقي شعر کي د غزلت او تجرد، صبر او د نفس د اصلاح خوا ډېره ده، دی په دنيا کي د روحاني خوند او ذوق قائل دی، د جد و جهد او کوشنې تبليغ هم کوي. د عبدالرحيم په شعر کي رباعي، غزل، قطعي او د شعر اکثره اقسام سته، دی لکه رحمان او خوشحال په اوله درجه شاعرانو کي گڼل کېږي، اخلاقي او عرفاني مضامين ډېر وايي، مثلاً :

منبر وسوځه په اور کي شراب وڅښه
درته وایم خو د زړونو آزار مه کړه
په ظاهر شکستگي فايده نه کاندې
په باطن کي ځان د هر چا خدمتگار کړه
ناخوانده له کوره مه وزه که مرد يې
چې دي نه بولي، مېلمه د خپل پلار مه سه
که ته غواړې چې په دوه کونه عزيز سې
بي له خدايه د مخلوق طمع دار مه سه

د خاموشي تلقين په دې ډول برهان سره کوي :

همېشه بې حلق شپږين لکه نبات وي
چې بسته يې خوله په مهر خاموشي کړه

د نورو د زړه زهیرولو بدی داسي ښيي :

که هزار ځله تقوا پره پزگاري کړې
ښه دي نسته چې مدام دل آزاری کړې

دا خبره چې انسان بايد پر ځان ويسا يعني پر خپل نفس اعتماد ولري، د اوسنيو اجتماعي ترقياتو او اخلاقو اساس ده، عبدالرحيم دا پر ځان ويسا په داسي ډول بيانوي :

چې د پلار او د نيکه په نوم خوښېږي
لکه سپی ښادي په محض استخوان کړي
دا يې واره بې عقلې ده که پوهېږي
چې هوس د نورو خلکو په بيان کړي

د سعي او عمل تلقين داسي کوي :

د هر چا برخه له خپله برآورده

چي کار ډېر کا و هغه وته مزه ډېر سو
د عبدالرحيم عشقي اشعار هم ډېر تاوده دي، خپل مشتعل احساسات په شعري داسي ښکاره کوي او د سهار نسيم خپل
وطن ته داسي رالېري :

سحر باده ! د اشنا پر مقام ورسه لوی و کم چي وي ټول ووينه په سترگو هر يوه چي زما له حاله پوښتېدو وي که خبري زما دپاره درته وکړي	خما دپاره پکښې وگرزه کوتر سه په احوال سره د هر يوه خبر سه په ژړا ورته په اوښکو کي احمر سه مخ راکوز کړه زما و لوري ته چپر سه
--	--

د نسيم په زبانه دي ښه نه سي "رحيمه"
د دلدار پر لور پخپله قلندر سه
له دې لاندي بدلو څخه د عبدالرحيم د کلام سلاست او رواني او د مينې تاوده احساسات او د عشق د دنيا سوز او
ساز ښه څرگندېري :

راسه راسه ستا تر دواړو سترگو جار سم د زړه ولي مي په تا پسي پرې کيږي شېريني به دي د وصل هېره نه کړم چي دي خيال په زړه کي راسي دننه د اختر په ورځ که مخ راته څرگند کړې جنتونه پر خاطر کله را دروي	هم تر مخ دي پروانه غوندي نثار سم راته وگوره قربان دي تر دیدار سم که هر څو غربت زده او خوار و زار سم اور مي واخلي په نارو او په کوکار سم قرباني به دي په مينه د رخسار سم چي په شوق کله ستا د حسن په گلزار سم
--	--

ستا وصال په بخارا کي "رحيم" بيا موند
صدقه تر ټوله مخکه د بخار سم

بهار راغی خلك درومي و صحرا ته لوی او کم دي پله گډ ښادي هوس کا هر سړی يو کار لري مشغول په کار دی د عاشق له خپله ياره سروکار دی	رنگا رنگ گلونه ډېر د غره و خوا ته ما له غمه ملا تړلې و ژړا ته د مجنون دي دواړه سترگي و ليلا ته بې له ياره کله گوري و بل چا ته
--	--

اویا کاله د "رحيم" په عشق کي تېر سوه
عقل، هوس يې مدام وي و دلربا ته

د وطن بېلتون :

دا بدله عبدالرحيم په بخارا کي د خپل گران وطن په یاد ويلې ده :

<p>نه هېرپرېي که هر خو يې هېرومه زړه مي غورځي بې طاقت سم ندرمه اور مي واخلي پر ځان پيک وښورومه څه فيضونه باندي اوري کې شمېرمه د ويل ډغ يې مدام پر زړه لرمه تماشا وکړه چې زړه دي سي بې غمه چي له غيبه باندي تل اوري هر دمه چي غريب په بخارا کي يم له غمه چي دي ورسې ناره پر درست عالمه</p>	<p>ښايسته کندهار ډېر ډېر يادومه^(۹) خصوصاً د ارغنداو باغ او ولو ته سرپوزه او کاغانک چي پر زړه راسي کوکران او گنديگان د خدای په حکم سرپوزه چي لو وياله پکښې بهيري يو دم کښېنه په ايوان د چلزينوکي څه فيضونه چي له دې ځايه زه وينم ما هم ياد کړه که دي خدای کړي برخه لويه نيازمن درو له پر زړه نارې وهنه</p>
---	--

دغه خوار "رحيم" چي دا اشعار بيان کړه
غرض دا چي قـدردان وژرومه

لمن ليکونه :

- (۱) ښايسته کندهار ډېر ډېر يادومه
- (۲) نه هېرپرېي که هر خو يې هېرومه
پر زړه ښار مي راوړای قـدمونه
د فراق نارې مي وکړای په کوکار
هغه ښه ياران چي ما ليدلي ونه
پرې پوهـيرم يو به نه وي په قـرار
ستا قسمت سو بخارا عبدالرحيمه
عزیزانو اختيار ټولو ښه بولان کړ
- (۳) لس کلن له ملـکه ووتم بېرون سوم
په سراغ د مهوشانو ځگرخون سوم
بخارا او سمرقند مي زړه زخمي کړ
غواړم پاڅم په زيارت د کندهار
پنځوس کاله زيات وکم وسوه رحيمه
په سراغ د اشنا ناست په ترکستان يم
- (۴) د پېښور د اسلاميه کالج په کتابخانه کي د دې دېوان مکمله نسخه سته.
- (۵) صرف و نحوه، فلسفه، تفسير او فقه
- (۶) ټول مي هېر کړه چي مي زړه په عشق خبر سو
- (۷) په دې بدله کي د کندهار شاوخوا سرسبز کلي ارغنداو او سرپوزه، کاغانک، کوکران، گنديگان، چلزينه ستايل سوي دي.
- (۸)
- (۹)

احمدشاه بابا

اعلیحضرت احمدشاه بابا د زمان خان زوی د دولت خان لمسی د سرمست خان بن خواجه خضر بن سدو کړوسی و. دی په خټه سدوزی او د بامیزو پښتنو له پښته و، اعلیحضرت احمدشاه بابا د پښتنو یو فاتح او برمیالی شهنشاہ او د منځنی آسیا لوی بریالی دی، چې د (۱۱۳۵هـ) په حدودو په هرات کې زوکړی، او پلار او اکاگان یې د هرات پاچهان وه، اعلیحضرت احمدشاه بابا په (۱۱۶۰هـ) د افشار نادرشاه تر مرگ وروسته کندهار ته راغی، او د شېرسخ په کلي کې د پښتنو مشرانو په پاچهی وټاکلی، احمدشاه بابا پخپله پاچهی کې پښتانه سره یو کړه، او د افغانستان طبیعي حدود یې فتح کړه، په بخارا، خراسان، او هند کې یې ډېر فتوحات وکړه، په خراسان کې یې شاهرخ میرزا پاچا کی، او د بخارا د پاچا شاه مراد بېگ سره یې روغه وکړه، نه واره هند ته ولاړ او هلته یې لوی لوی فتوحات وکړه. اعلیحضرت احمدشاه بابا د پښتونوالي په دود د ډهلي تر نیولو وروسته د هغه ځای مغولي پاچا هلته پر خپل حال پرېښود، په (۱۱۷۴هـ) کې چې یې د پاني پت پر ډگر د تقریباً لسو لکو مرهتانو سره جگړه وکړه، په دې جنگ کې اعلیحضرت احمدشاه بابا او پښتانه چې تقریباً (۸۰) زره تنه وه بریالي سوه او تر دوه لکه پوري دښمنان یې مړه کړه، بیا هم احمدشاه بابا د ډهلي تخت شاه عالم مغولي ته وسپاره او خپل وطن ته فاتح راغی. اعلیحضرت احمدشاه بابا یو مدنیت روزونکی او عالم او متدین پاچا و، د کندهار او د تاشقرغان ښارونه ده جوړ کړي دي، د سند د حیدرآباد ښار هم د ده نائب الحکومه جوړ کړ. احمدشاه بابا د اوسني افغانستان د سلطنت مؤسس دی، چې دا مملکت یې په خپله توره او تدبیر سم کی، تر (۲۶) کالو پاچهی وروسته د جمعی په شپه ۲۰ رجب (۱۱۸۶هـ) وفات او د کندهار په ښار کې ښخ سو.

ادیب او شاعر احمدشاه بابا :

تر اوسه خلک احمدشاه بابا د منځنی آسیا یو نامور بریالی او معروف شهنشاہ گڼي، او دی د توري او مېراني خاوند بولي، چې په دغو اوصافو یې مخکې نیولي او د افغانستان د شاهنشاهی لومړی تیره یې کښېښوه، مگر احمدشاه بابا لکه د آسیا دمخني فاتحین (چنگیز، تیمور، نادر) یوازي پخپلو عسکري سوقياتو او د توري په برکت جهانگیری نه ده کړې، بلکې ده د خپلي توري سره قلم او د خپلي سربازی او توریالیتوب سره علم او فضیلت، تقوی او ادب هم ملگري درلوده، ځکه نو دی د پښتو ژبي یو زبردست ادیب، یو عالم او عادل پاچا، لوړ شاعر، او اجتماعي مصلح او روحاني مقتدا هم گڼل کیږي. اعلیحضرت احمدشاه بابا د شعر یو مدون او مردف پښتو دېوان لري، چې په (۱۳۱۹ش) پښتو ټولني نشر کړی دی او تر (۳۰۰۰) بیتو پوري رسېږي، دا دېوان بدلي، قطعات، رباعیات او نور د شعر اقسام لري او د ده په شعر کې د ده لوړ فکر او هسک همت او د پښتونوالي جذبات او د شاهنشاهی جگ افکار، د بڅښني او ښندنې هسک عواطف، د توریالیتوب برجسته احساسات د جهانگیری د شجاعت عزم د ایمان او عقیدې ټینگار، د عشق سوزان دردونه، د مینې د دنیا عجیبي پېښې ښکاره دي.

احمدشاه بابا د توري پر میدان یو بریالی او ننگیالی سرباز دی، د پښتونوالي پر ډگر بشپړ پښتون دی، د سیاست او مشرتوب له پلوه، د خپل عصر لوی سیاسي مشر او فاتح دی. په اجتماعي دنیا کې تکړه مورالیست Moraliste یعنی اخلاقي شاعر دی.

ویل یې ډېر ساده مؤثر دي، شعري صنایع او بدیعي فنون هم د ده پر وینا اثر لري، د تصوف له دنیا څخه ډېر رغیږي، شاعري

^۲ د احمدشاه بابا سوانح له سراج التواریخ او تاج التواریخ او تتمه البیان او خورشیدجهان او نورو څخه خلاص سوه، ځیني مؤرخین د ده عمر (۵۰) کاله ښيي.

يې د تصنع او نمايش له پاره نه ده بلكي د زړه برغ يې دئ، تشه وينا نه ده پخپله وايي :

بې له عشقه شعر وايي
له ويلو شرم ته كه

احمدشاه بابا په شعر كې د رحمان بابا مكتب ته نسبت لري، وينا يې له تعقيد او ابهامه تشه ده، خپل لوړ افكار او د سوي زړه برغ په ساده او خوږو الفاظو څرگندوي، گران تشيهونه نه لري، له وينا څخه يې پښتونوالي ښكاره دئ، د تصور او تخيل په دنيا كې د پښتونوالي تر حدودو نه وزي. اوس به موږ د ده د وينا ځيني ټوټې تاسي ته در وړاندي كو:

د وطن مينه :

احمدشاه بابا د خپل وطن سره دومره مينه لري، چي په لږو شاعرانو كې ليدله كيږي، لكه ده چي عملاً هم خپل وطن گران گانه او دغه خاوره يې د ټولو افتخاراتو او ادبي او عمرايي او اقتصادي چارو مركز كړه، دغسي هم قولاً خپله مينه ستايي. احمدشاه بابا د شهنشاهي د شوكت او عظمت سره د هندوستان په ځنگلو كې پروت دئ، د ده بريالي لښكر د ډهلي ښار فتح كړ، او د پښتو پلار په برم او جلال وړ داخل سو، مگر په دې حال كې هم د خپلو غرو خور نسيم نه هېروي، او د زړه گل يې بې له دې ورمې نه غوږيږي.

د زړه گل به مي له خاورو كا سر پورته
كه نسيم له كوهستانه وزېده

په دې رباعي كې هم خپل وطني احساسات ښه څرگند كړي دي :

د زړه فرياد مي له جدايي
اور مي ورك نه سي د آشنايي
چي پر وطن وي زړه څه قرار وي
يم بې طاقتـــــــــه په پردېسي

د احمدشاه بابا دا لاندینی وطني بدله د يوه دېوان قيمت لري او د پښتو په وطني ادب كې خورا مهمه ده :

ستا د عشق له وينو ډك سوه څكرونه تا ته راسمه زړگي ځما فارغ سي كه هر څو مي د دنيا ملكونه ډېر سي د ډهلي تخت هېرومه چي را ياد كړم د رقيب د ژوند متاع به تار په تار كړي د "فريد" او د "حميد" دور به بيا سي كه تمامه دنيا يو خوا ته بل خوا يې	ستا په لاره كې بايلي ځلمي سرونه بې له تا مي اندېښني د زړه مارونه ځما به هېر نه سي دا ستا ښكلي باغونه ځما د ښكلي "پښتونخوا" د غرو سرونه چي په تورو پښتانه كا گزارونه چي زه وکاندم پر هر لوري تاخونه زما خو خوښ دي ستا خالي تش ډكرونه
---	---

"احمدشاه" به دغه ستا قدر هېر نه كا
كه ونيسي د تمام جهان ملكونه

په دې بدله كې تاسي وگورئ چي زموږ ښاغلي پلار د شاهنشاهي ټوله ښېگڼي او خوندونه تر خپله وطنه پوري هېروي، او د شېرشاه سوري (فريد) او سلطان حميد لودين د پښتونوالي روڼي دورې پخپل همت او وطنخواهي بيرته جوړوي.

ملي وحدت :

احمدشاه بابا ډېر مدبر او هوښيار سړی و، دی پوهېدی چې د پښتنو لورټیا په ملي وحدت اړه لري، د پښتنو تاریخ یې کتلی او دا یې ځني را ایستلې وه، هر کله چې پښتانه سره یو سوي دي، نو یې هري خوا ته خپل د برم او جلال توغ جگ کړی دی، نو ځکه دا پوه او نومیالی پلار خپل ښاغلي ملت ته د ملي وحدت تبلیغ کوي او وایي :

پر زرگي باندي مي سته کا څه غوغا ده ښه هغه چي يې ښيښه د زړه صفا ده که اغوستې يې گدله د خمتا ده		قافله د عشق راغلې له کوم خوا ده ټوله يو دي که غلجي دي که اودلي چي عمل يې د ښکۍ وي مېړه هغه
---	--	--

^۲ پښتانه دي ټوله لاس سره يو کاندې

چي مو نن غزا هر لوري شاوخوا ده

د بري لار:

احمدشاه بابا په ژوندون کي د ټولو لورټياوو او بريو لار زيار او مښودگني، لکه چي وايي :

بې زحمته راحت چيري مونده نه سي
د "احمد" ځکه پر هر لوري غزا ده

احمدشاهه دلته جوړه سربازي ده
د لورټيا خريد کوه له دې بازاره

احمدشاهه څو دي کار په لاس دي مټ کړه
حيف هغه چي په تېر کار موري لاسونه

حماسيات:

احمدشاه بابا د پښتنو په دود لور لور حماسيات لري او لکه عملاً چي هم يو بريالی قوماندان و، په وينا کي يې داسي لور احساسات ښکاره دي :

راته يو دئ بحر — روبر
که څه سمه دئ که غر
په همت به يې تسخير کړم
شاهانه په شان وفر

په برېښنا د توري ژوند کوه "احمده"

د بري جولان پر لور د هر ديار کړه

په پښتونواله کي پت او ننگ هغه مقدسات دي، چي تل يې پښتون په سر ساتي، احمدشاه بابا د پښتونوالي پر دغه ښېگڼه داسي ټينگ ولاړ دئ :

^۳ ابدالي په پښتو اودل بولي دا د درانو زور نوم دئ، پښتو متل دئ: "د خدای داسي رضا ده، چي اودلي ودوي ترين يې ورا ده".

د بې ننگه ژوند جفا ده که په ننگ پاته دنیا ده د هغو مینه رشتیا ده	پر ننگ مړ خو څه مړ نه دی لاس به وانه خلم له ننگه چي سر پرې کړي "احمدشاهه"
--	---

په دې بدله کي زموږ د پلار حماسي او رزمي افکار ښه برېښي :

ترو به زه د هند پر لور په تماشه ځم نور اېران لره په توغ په نغاره ځم تر ننگين مي اېران لاندي شاهانه ځم ترو به څه د يار له نازه کناره ځم	چي برکړی مي خدای لاس پر رقيبانو چي د هند د ملکو فتح مي روزي سوه پر دا کړي داد دي خدای نه سي ناراضه چي ځما د ولايت فتحه روزي سوه
---	--

اخلاقيات :

د احمدشاه بابا د وينا اخلاقي برخه هم خورا مفیده او ښه ده، مثلاً د شاهنشاهی د برمه سره هم ځان نه ورکوي :

ياره زه خو هغه ستا د درگدای يم
څه سو نن که احمدشاه درانی يم

تکبر داسي غندي:

تکبر دئ له شيطانه مه بې نغوره
چي په کبر به سر وچ کړې لکه لوڅه

عجز داسي ستايي :

کميني شکستگي ستا کمال دئ
خودبيني په باوايي گڼه گـناـه

د وفا ضرورت داسي بيانوي :

مرگی ښه دئ په دنیا کي
نه چي څوک سي بې وفا
سر په تیغ پرېکړی ښه دئ
تر بې پته په دنيا

رشتیا په څه ښه ډول ستايي :

په رشتيني بازار تل قلبي کوټه ځي
سخ د هغو چي په دې بازار مخ سپين کا

اجتماعي پېرزوينه :

په اجتماعي تعاون کي احمدشاه بابا داسي پاڅه افکار لري :

په دنیا کي دغه هسي کار د مرد دئ مگر هغه چي په درد يې بيا همدرد دئ چي په غم يې غمجن نه، هغه نامرد دئ کله يار دئ چي له ياره يې نبرد دئ	چي د يار په درد رضا کا له اخلاصه يو د بل په درد او غم چيري خبريري يار هغه دئ چي په غم د يار شريك وي يار چي ښه وايي له ياره هغه يار دئ
---	--

"احمدشاهه" بې پتي ننگ کره يارانو
چي پر پت د ياری سر ښندي اوس فرد دئ

تصوف :

د احمدشاه بابا د وينا لويه برخه تصوف دي، مگر دا تصوف يو راهبانه منفي تصوف نه دئ چي سپری به ضرور دنيا پرپردي، او د رهبانيت په گوټ کي به ميشتيري، بلکي د احمدشاه بابا د تصوف افکار له هغه کانونه تاوده سوی دي، چي د حضرت شيخ احمد فاروقي کابلي مجددي الف ثاني ټوله عرفاني او سلوکي اصلاحات پکښې سته. احمدشاه بابا د میان فقيرالله جلال آبادي ثم الشکارپوري لور جناب ته ارادت درلود او د تصوف درس يې له ده څخه لوستی و، د دوی په تصوف کي جهاد او عمل او د خلکو هدايت ډېره برخه درلوده، نو ځکه احمدشاه بابا يو مجاهد او مصلح او متشرع صوفي و، د ده په دېوان کي ډېري د تصوف خوږې بدلي سته، چي دلته يو څو بيته راوړو:

دا ځما د صورت خټه
په څلور عنصره پټه
که څلور عنصره واخلي
پخپل خبر ده دا کټ مټه

د انسان د اصلي وطن یاد :

چي د روح په روڼا ورك ســــوم
ځــــکه مــــال لــــيدلی يار و
"احمدشاه" اوس که يك تنها سوې
ســــتا وطن د يار کــــنار و

علم ته تشويق :

احمدشاه بابا عالم پاچا و، نو ځکه په خپله وينا کي ملت ته د علم ډېر تشويق ورکوي، مثلاً :

د غفلت په تياره څوگرزې عجوزه د همت په وزر الوزه، الوزه	څو ډېوې د علم دي همپشه بلي دا يقين علم له ځانه سره مله کړه
که د علم روڼ خراغ ته درته بل کړې "احمدشاهه" چي بدخوی په ښه بدل کړې	له څلور خوا به ډر درته څلپري روح له علمه رڼا اخلي هله زده کړه
بيا هم دی رابهدلی په څو باب دئ علم زده کړه چي د علم لور جناب دئ	علم ګوره څه څرګنده لوی درياب دئ دا د علم درياب هر چيري محيط دئ

بدیعي صنایع :

د احمدشاه بابا کلام بديعي صنايع هم لري، چي يو دوې نمونې يې دا دي :

طباق :

زړه مي تورو زلفو بند کړ
اوس ارمان د سپين رخسار کړم

تجنيس نام :

ستا پر مخ گوره اوربل دئ
خکه اور بل په کوگل دئ

د احمدشاه بابا يو خو بدلي :

<p>لاله رنگ په سپين رخسار کي بلبل مست کا په چيغار کي خزان سوی په ناتار کي نن دگلو په بهار کي لکه زرکه په رفتار کي زلفي مشک دي په تار کي د بلبل عشق په گلنار کي زړه به خه وي په قرار کي چي شها سي په سينگار کي مين زړه نيسي په نينگار کي عاشق ولي په کنار کي</p>	<p>گوره بيا په سره گلزار کي لونگين يې تل په غاړه هوسيرم ورته گورم د وصال نوبت مي دا دئ يار مي گل او گلبدان دئ مخ يې لمر غوندي څليري رنگا رنگ گلونه ډېر دي تا چي حسن دگل واخيست خه علاج يې خه طاقت دئ همپشه يې روزگار دا دئ لېنډی وروځي بانو غشی</p>
---	---

نارې وکړه "احمدشاهه"
د روغ خوی نسته بيمار کي

<p>چي د خپل يار نظر سته په زړه امير يم همپش ستا د قدمونو دامنگير يم ستا په مهر په هر لوري عالمگير يم ياره زه چي ستا و ورته تل فقير يم</p>	<p>خه سوه زه که په ظاهر صورت زهير يم بلوايي هرگز پخپله لويي نه کړم که مي برق د سپيني توري بيا برېښنا کړي و بل لوري ته مي هيڅ مخ مخی نسته</p>
---	--

د رقيب له لاسه نه ژاړم و تا ته
د بېلتون په توره شپه احمد په وير يم

پيرمحمد کاکړ

د کندهار د خوا له پښتنو شاعرانو څخه و، چې په شعر کې يوه خاصه شپوه لري. پيرمحمد کاکړ دى، چې د (۱۱۲۰ هـ) په حدودو کې په ږوب کې پيدا سوې او عمر يې په کندهار کې تېر کړى دى.

پيرمحمد د احمدشاه بابا د دربار يو نامي او عالم او محترم سړى و د خپل اصلي ځاى څخه يې د کندها ښار ته هجرت کړى او د شهزاده سلېمان د احمدشاه بابا د زوى استاد و، په (۱۱۹۶ هـ) د ده د شعر دېوان تمام سوې او يو د پښتو ژبې لنډکى گرامر يې د معرفه الافغانې په نامه هم په (۱۱۸۶ هـ) هغه وخت کښلى دى، چې د ده دغه شهزاده شاگرد په دغه کال د احمدشاه بابا تر مرگ وروسته په کندهار کې موقتاً پاچا سوې و.

وايي پيرمحمد کاکړ يو کتاب د پښتنو په تاريخ کې ليکلى و، مگر د دغه کتاب نسخه اوس نسته، اما دېوان يې چې تخميناً (۵۰۰۰) بيته کېږي خوشبختانه پاته دى او دا د پښتو ژبې د اولي درجې شاعرانو له آثارو څخه شمېرل کېږي، چې هم د معنې له رويه متين او قيمتي دى او هم يې د يوه هنري اثر په حيث په پښتو آثارو کې لومړى مقام نيولى دى، پيرمحمد ځان ته يو خاص سبک لري چې د خوشحال خان د کلام رواني او سلاست او د رحمان بابا د وينا معنوي ښېگڼې او روحانيت او د حميد موشگافي او نازکخيالي يې ټوله پخپل هنر کې سره يو ځاى کړي دي، دى نازکخيال مبتکر شاعر دى، مگر داسې نه دى لکه شيدا خټک چې صنعتي او بديعي ښېگڼې په فارسي يا هندي تعبيرونو کې بېچي او د پښتو ژبې د بيان خپل مزيت نه ساتي، بلکې پيرمحمد نوي فکرونه په داسې ساده او د پښتو ژبې له بياني جوړښته سره سم بيانوي، چې د ژبې نواميس ساتي، مثلاً د صوفيانو دا فکر و، چې انسان له يوه الهي مبدا څخه را جلا سوې او د بېلتانه يوه دوره تېروي څو بيرته هغه مبدا ته وصل سي، دا فکر په دري ادب کې مولوي بلخي ښه روزلى دى، دى وايي چې (نې) کله چې له نيستانه جلا کېږي نو د شکايت نارې د بېلتانه په دنيا کې وهي، د ده د مثنوي لومړي بيتونه همدغه قصه بيانوي، لکه چې وايي:

بشنو از نى چون حکايت مى کند
 وز جدائيه ش حکايت مى کند
 کز نيستان تا مـــــرا بېريده اند
 از نفـــــيرم مرد و زن نالـــــيده اند
 هر کس که او دور ماند زاصل خویش
 باز جـــــويد روزگار وصل خویش

په پښتو او فارسي ادب کې دغه فکر ډېر وسيع سوې او د ادب يوه مهمه برخه يې نيولې ده، پيرمحمد دغه مطلب په يوه داسې ژبه بيان کړى دى، چې هم صوفيانه رنگ لري او هم اجتماعي خوا لري، دى وايي:

بېلتانه په غم شريك کړم د غمجنو
 د هـــــر چا په غاړه ژاړم لکه نى

په دې بيت کې د نې د ژبا صوفيانه تعبير هم موجود دى، چې له اصلي مبدا څخه بېلتون او ژبا ده، مگر په دوهم مصرع کې شاعر د يوه همدرد انسان په ډول د ټولو غمجنو سره د دوى د درد د سکيندې له پاره ورسره ژاړي او په اجتماعي او انساني دردونو کې د همدردۍ پوره برخه اخلي، خو دغه دوه مطلبه په يوه بيت کې په ساده تعبير ادا سوي دي، مگر بديعي ښېگڼې هم لري او هغه دا دي، چې په پښتو کې غاړه دوې معناوي لري، حقيقي معنا يې حلقوم ده، مگر مجازاً د نل د وهلو خاصه طريقه هم ده، چې نى وهونکى وايي: "نل ته غاړه ور واچوه" دلته نو د نى وهونکي غاړه او د نل وهلو غاړه او د يوه ژراند مهجور انسان غاړه چې ژبا ځني راوړي ټول په دغه يوه بيت کې ادا سوي دي، چې د شاعر د تعبير او تخيل او ابتکار کمال ځني معلومېږي، د پيرمحمد شعري تعبيرونه اکثراً طبيعي او له يوه واقعته څخه راوتلي دي، مثلاً د معشوقې خوب او پر پلنگ را اوښتل په داسې طبيعي تشبيه سره بيانوي:

محبوبا پر پلنگ واوښته له خوابه
که هوسی وه د بهار پر گلو رغښته

د معشوقې والي په داسي لطيفه تشبيه سره ستايي :

دا شبنم دگل په پانو پوري يخ سو
که په غور دگلرځ پوري سپين والي دي

دلته د شبنم سپين والی او د محبوبا د بارځو سوروالی د تجاهل عارف په ډول دگل او د شبنم د يخي سره تشبيه سوي دي،
دا تشبيه هنري ارزښت ښووي، مگر د پښتو بيان يې هم خور او د ژبي له اصلي جوړښته سره برابر دی، يعنې لفظ يې تر معنی
نه دی قربان کړی او معنی يې هم په ښه ډول ادا کړېده.

پيرمحمد د خپلي زمانې دمخه تر سويو شعراو باندي دقيق نظر درلود، او داسي ښکاري چي ډېر د رحمن او خوشحال خان
معتقد و، په يوه غزل کي وايي :

که هر څوک وايي نازک شاعران شعر
ولي دوی گڼي معجز د رحمان شعر
هيڅ تر شعر د رحمان به څه کم نه وي
و منصف ته د خټک خوشحال خان شعر

نو له دې جهته د پيرمحمد په دېوان کي ډېري غزلي سته، چي د رحمن يا خوشحال خان په پيروي ويلي سوي دي، مثلاً
رحمن بابا وايي :

تا چي مخ د پري سترگي د آهو کړې
نه پوهيرم چي آهويي که جادو کړې

پيرمحمد وايي :

ته چي ښکار په برندو سترگو د آهو کړې
نه پوهيرم دا هنر دی که جادو کړې

د خوشحال خان د يوې غزلي مطلع دا ده :

که زه نه وای تا به ځان لره بلل څوک
په پلنگ به دي دا هسي درختل څوک

پيرمحمد داسي وايي :

که زه نه وای عشق به تا لره بلل څوک
پر بل اور به دي د حسن کړول څوک

په لومړيو بيتو کي د رحمن او پيرمحمد د تخيل لار يوه ده، خو د پيرمحمد په بيت کي برندي سترگي يو پښتني خاص تعبير
دی، چي د نظربازی له يو خاص حاله څخه حکايت کوي، اما په دوهمو بيتو کي د خوشحال خان تعبير عريان او لوڅ او
رندانه دی، مگر د پيرمحمد تعبير لږ څه اخوندي رنگ لري او د حيا مراتب په عشق کي ساتي، مگر که شعر د انسان د
واقعي احساساتو نمايندگي کوي نو د خوشحال خان شعر په شاعرانه نظر ډېر ارزښت لري، د پيرمحمد اشعار کله کله د خپلي
زمانې اجتماعي اوضاع هم څرگندوي او شاعر د دغو اوضاعو انتقاد هم لري، مثلاً د غريبانو حال په خپله زمانه کي په دې
بيت کي د اشارې په ډول يادوي :

څو به سنگيندلو ته ژړا کړې پيرمحمد ه!
غور چي هيڅ نه سي په دا دور د غريب

د ده په وخت کي هم لکه چي ځيني نالايق خلک لوړو مرتبو ته رسېدلي وو، چي په دې بيت کي ډېره نازکه اشاره ورته
کېږي :

دا فلک که څه سفله عالي منصب کا

بيا هم رغړي پر شپوه لکه کرکنډه
 داسي معلوميري چي پيرمحمد د خپلي زمانې د خلکو څخه يا دا چي له خپلو روزلو شاگردانو څخه ډېره جفا ليدلې وه تر
 دې اندازې چي په اخير کي و سختي شرا ته مجبور سوی او وايي :

در پر در دي کرم غفاره در پر در سې
 شرمنده هم تر همزولو په محشر سې
 نه مي حق و ته غور نيسي نه حق اورې
 که به حق د معلم وي کور و کور سې

داسي معلوميري چي پيرمحمد ډېر عمر درلود او سپين ږيري توب ته رسېدلی و، پخپله وايي :

ښه موسم د شباب تېر پر پيرمحمد سو
 بوالهوس هـنوز هوا دگلو مل کا

د پيرمحمد د ژوند دوره له ۱۱۲۰ هـ څخه ټاکلای سو، ځکه چي دی د احمدشاه بابا د وفات په کال (۱۱۸۶ هـ) سپين ږيري و
 او تر (۱۱۹۶ هـ) دمخه وفات سوی دئ.
 د پيرمحمد د اشعارو يو څو نمومې :

رباعي

مور له هیواده تنها راغلي يو
 د بن توتیان يو په دام وتلي يو
 غمازه ظلم راباندي بس کره
 د ښو یارانو فراق نتلي يو

غزل

<p>چي خلاصی مي ځني نه سي په هيڅ پند خپلي نارې راکوي د وينو خوند ولي خار دگل له ښاخه سو پيوند مار د زلفو يم وهلی بند پر بند پر سکروټو دانه وسوه د سپند هيڅ په وصل د یار نه سوم ارجمند</p>		<p>هسي کښېوتم د زلفو په کمند د جفا په تبغ مي قتل معلوميري ما به حال و یار ته وې که اغيار نه وای زه له درده همپشه پرله پېچه سم مردمک مي د دلبر پر لبو ونښت د هجران خواري مي تل پر زړه تېري</p>
---	--	--

حاصل دا چي مين خوار دئ پيرمحمده !
 چي دلبر يې وي خودرايه خودپسند

محمدی صاحبزاده

محمدی صاحبزاده په کام څمکنی د میا عمر صاحب زوی دی، میا عمر صاحب د پېښور په څوکنو کلي کې ښخ دی، محمدی په پښتو شاعرانو کې د لومړۍ درجې آخر مقام لري. د ښه فکر خاوند دی، د ده اشعار او ادبي طبع ډېره خوږه او ښه ده. محمدی صاحبزاده له داسې کورنۍ څخه دی، چې پخپله خوا کې روحاني مقام لري، او خلک یې د ارادت په سترګه ویني، د ده د پلار زیارت تر اوسه هم د خاصو او عامو مرجع دی. محمدی د کاظم خان شیدا معاصر او د ده له ملګرو څخه شمېرل کېږي، چې پسله (۱۱۵۰ هـ) د ده د شاعرۍ او ادب ږغ لوړ سوی، او په پښتو ادبیاتو کې یې ښه مقام موندلی دی. کاظم خان شیدا د خپل دېوان په دېباچه کې دا زموږ شاعر داسې معرفي کوي: "او سبب د تالیف دا و چې مخدوم زاده عالی مقدار والاتبار محمدی سلمه الله خلف الصدق د شیخ الاجل ولي الاکمل میا محمد عمر دام برکاته طبع جیده لري، او سلیقه د سخن شناسۍ کامله، په دېدېه د سخن آرایي قصب السبق له همسرانو وړي، او په کوکبه د خوش سرايي مقدمه الجیش د همکارانو دی، اکثر دواوین د اسلافو یې فراهم کړي دي او په مطالعه یې تفریح د قلب کوي". په دې ډول محمدی صاحبزاده خپل معاصرین هم د قریحې په صفت او ادبي اقتدار مني.

اشعار:

د محمدی اشعار عموماً عشقي دي، د یوه گرانېها او ډېر نادر دېوان خاوند دی، چې نه موندل کېږي، فقط څو بدلې یې د مسټر هیوز کلید افغاني مور ته رساتلي دي. دا شاعر د خپل مبتکر فکر او ښې قریحې په زور، زاړه مضمون ته نوی رنگ ورکوي، لکه چې ده د زلفو یو زوړ مضمون چې د شاعرانو په ډېر استعمال بالکل مبتدل سوی دی د یو فقهي تلازم په اثر دومره نوی کړی دی، چې بالکل بکر او تازه ایسي، دی وايي:

ستا د زلفو درې ډېر ډېر کاره سم کړه

لا د سپي غماز تعزیر نه دی نصیب

محمدی په شعر کې د حمید مهمند پر سبک ځي او اشعار یې سلاست لري، محمدی هم په هغه تاریخي مشاعره کې چې د عبدالقادر خان په برخه کې مو اشاره ورته وکړه شامل سوی او د خپلي روڼي طبعي قوت یې پکښې ښکاره کړی دی، هغه بدله چې په دې مشاعره کې محمدی ویلې ده، دغه ده:

دا سور اور دئ که څه نور دئ او که تاو د بېلتون هسي
لکه وړی چي مي وريت کړ په تیاکو لرمون هسي
سپلني ځان سره لمبه کړ چي ترق وچاود په لوگي کي
زیست جدا له یاره څرنګ، څه په کار دئ ژوندون هسي
نه یوازي لاله گل دئ، ډوب د سرو وینو په جام کي
ستا د غم وژلي واره ځي ښخپري گلگون هسي
په لپندو د کړو ورځو، د بنو تېز ویشتیو
هغه یار مي زړه غلبیل کړ، چي یې ونيو زنگون هسي
ستا د سرو شونډو په نوم اخیسته عقل له ما لار شو
دا مستي نه د شراب شته او نه کیف د معجون هسي
که پاچا د وخت اقلیم وي د اسمان دوره یې خوارکا
لکه ما غوندي به نه وي سر د غم په زنگون هسي
نه یې حسن ستا په شان و نه یې عشق زیات و له ما نه
د لیلی کیسه که شته ده په عالم د مجنون هسي
خط پر مخ د نگار راغی ښایست خپل بار ولینښ لار شو
اوس یې څه په ملا لولم د دې خط دئ مضمون هسي
په لمبه د آه و نه شو شین په هغه شان مدام دئ
ستا د غم بوتی په زړه کي چي ځما شو زرغون هسي
ومر ستا په بېلتانه کي د دیدن په ارمان ګوره
"محمدي" غوندي لا بویه چي پیدا شو پښتون هسي

شمس الدین کاکړ

د (۱۱۸۰ هـ) په شاوخوا کي د کندهار په نزدو کلي کي زېږیدلی او د کندهار ښار په شرقي خوا کلچابات کي اوسېدی او هم هورې پس له (۱۲۳۸ هـ) وفات سوی او د دغه کلي په هدیره کي ښخ دئ، چي قبر یې تر اوسه پوري خلک پېژني، شمس الدین یو پښتو دېوان لري، چي بیتونه یې (۵۰۰۰) پوري رسیري او یو څو کتابونه یې هم لیکلي دي، چي یو له هغو څخه سراج الموتی نومېږي او په شعر کي غزل ډېر دئ، او مخمس، قصیده، رباعي، مثنوي او هر قسم بدیعي اشعار هم لري، د شعر اکثره صنعتونه یې روزلي دي. داسي معلومېږي چي شمس الدین د خپلي زمانې مروج علوم لکه فقه، تفسیر، حدیث، ریاضي او فلسفه او ادبي علوم لوستلي وو، ځکه چي دی په خپلو اشعارو کي د دغو علومو اصطلاحات یادوي، مثلاً د هندسې اصطلاحات په عشقي تعبیر داسي ښيي :

نه یې ضلع قائمه نه زاویه سته
نوبه څه سي رامعلوم د عشق حد

د شمس الدين دېوان په (۱۲۳۸ هـ) كال ختم سوي دئ، د شعر ژبه يې روانه، خوږه او ساده ده، مضامين يې عشقي او اخلاقي دي او ځكه چي دې ډېر عمر له وطنه په پنجاب او كشمير كې پردېس سوي دئ نو د وطن په ياد كې ډېر موثر اشعار هم لري، دى اكثره شعري صنايع ادا كوي، مگر د ژبي رواني او خوږوالى له لاسه نه باسي او وطني اشعار يې ډېر خواږه او اغېزه ناك دي، مثلاً وايي :

مدام ژړا كړم په ناري ناري
يار مي يادېږي وهم كو كاري
د هند ځنگلي راته قفس سوې
وركې له ما سوې د وطن لاري
د هند هوا كړم خوار و حزين زه
له حرارته يم اتشين زه
سايه د زوزو د وطن غواړم
چي زړه څنگ كړم په ترنجبين زه
كله چي په هندوستان كې مسلسل برساتونه راځي نو دى داسي خطاب ورته كوي :
د هند بارانه آهسته اوره !
يار مسافر دئ درسې ژغوره
د ساېې گل وي په ناز لوى سوي
وتلى نه دئ هرگز له كوره

د شمس الدين په اشعارو كې عشق او احساسات ځاى سوي دي، دى په خپل شعر كې د زړه ويني نغاړي او كله چي له ياره جلا كېږي داسي يو شعر وايي :

وخت د سحر دئ مرغان چغېږي
جرس آواز كا زړه مي ويلېږي
سترگي غورځېږي بانه رېږي
د يار د تللو بږي كېږي

شمس الدين په هغه دوره كې ژوند كاوه، چي د پښتنو د امپراتوري انحطاط په هند كې شروع سوي و، هلته پر پښتنو باندي هندي قوه غالبه سوې وه، مگر كشمير لا د پښتنو په لاس كې و، خو پنجاب سكانو نيولى و، شمس الدين دغه په غم لړلى منظر په خپلو سترگو ليدلى دئ او په يوه قصيده كې داسي شكوه كوي :

<p>په عزت دي وي د خپل خيرا البشر د كافر د لاسه گزړي در پر در چي يو ځله سره سي شير و شكر چي به يو له بله بولي برادر ځني ونيول سكانو په لښكر دي كابل او كندهار او پښاور په هر كال باندي حمله وي د غجر ناخلفه مه سه لوى د چا پدر صبح و شام يې دئ په كور كې شور و شر</p>	<p>ر به ته پر پښتانه وكړې نظر د اسلام غيرت يې هسي له زړه ووت فراړي په دا شان كړې سره جمع اتفاق صلاحيت يې كور په كور كړې كه ملتان و كه ډېره وه كه كشمير و پاچاهي يې منحصر سوه په درې ښېره د هرات عالم له وهمه په فرار دي پېشينه خلكو گټلې ځني ولاړل يو له بله سره وژني ناقصان سول</p>
--	--

شمس الدين په دې ډول د وطن پر خرابي او خانه جنگي باندي ژاړي، مگر د ده ژړا کوم اثر نه درلود، ځکه چې ټول هند نه بلکي پخپله د پښتنو سيمي هم د دوی د لاسه ولاړې. د شمس الدين د کلام نمونه :

<p>په دغو کتو مي کسي وواته هر بلبل کوي وگل ته الواته که هر خو مي په خپل زړه کي پټ ساته هغه کور مي نن ورځ هجر وناته رقيبان ځکه د يار په ور پراته چي پر کپړي د دلبر ننوا ته ستي ځکه کړي و اور ته پرېواته چي زما غمگين قالب سره راته</p>	<p>په څير څير چي مي و يار ته وکاته له کتلو به مي ولي دلبر بد وړي و عالم ته مي د ميني راز څرگند سو چي د وصل په نعمت سره معمور و په خروړو سپيو سي د کور ساتنه د هغې کوتی روزن د عرش له لوري مرگ د يار د څنگه بڼه دئ نه بې ياره روح مي هلته قبول کړی د عشق رنځ و</p>
---	---

شمس الدين صورت به څه نيستان نه وي
چي تر زړه يې دغه غشی وځاته

رحمت داوی

رحمت په قوم داوی او د پښتنو شاعرانو د لومړۍ ډلې څخه دئ، چې د شاه زمان په وخت کي په قندهار کي اوسېدی. رحمت ډېر سفرونه کړي او ډېر په کوهستان او کشمير کي اوسېدلی دئ. په کشمير کي د سردار عبدالله خان پوپلزي ملگری و او تر (۱۲۱۰ هـ) کال پوري يې ژوندون يقيني دئ. د رحمت له آثارو څخه مور ته دوه کتابه پاته دي، چې يو د ده د شعر دېوان دئ چې تقريباً دوه زره بيته لري. بل کتاب يې د لیلی او مجنون قصه په پښتو لنډه مثنوي کي ده، چې د شاه زمان د سلطنت په دريم کال يې نظم کړې او په (۱۲۱۰ هـ) کال کي تمام کړی دئ، چې تر پنځه زره بيته زيات دئ، ده په کوهستان کي دا مثنوي شروع کړ او په کشمير کي يې د سردار عبدالله خان افغاني نأب الحکومه په نامه ختم کړ، د کتاب په سر کي داسي وايي :

<p>زړه مي ځکه دا آهنگ کړ ښايي غم له زړه بهرون کړم پښتو نه ده چا ليدلې دا قصه کړم عجايبه او دعا و ماته وکا دی خاقان ابن الخاقان دئ دويه تاج د هر افغان وو غنيمت دئ دا زمان عدالت کا عالي رای دئ نورې کفر کړ کرياب ده برهमे کفرستان کړ سر د کفر په بازي دئ خلقه واره آگاه ده ډير هوشيار سخندان دئ ورك يې ظلم د جهان کړ</p>	<p>غمو ملك راباندي تنگ کړ چي پښتو لیلی مجنون کړم په فارسي هر چا ويلې ځکه زه په پښتو ژبه پښتون هم خوښ باندي زړه کا سلطنت د شاه زمان دئ پلار نيکه يې پادشاهان وو شکر شکر شاه زمان نن ورځ دی سيوری د خدای دئ چي يې پښه کړه په رکاب بيا يې مخ په هندوستان کړ ښه عادل پاچا غازي دئ سرداري د عبدالله ده ښايسته ښکخويه ځوان دئ دکشمير ملك يې روښان کړ</p>
--	--

رحمت د پښتو يو بزمي شاعر دئ او په لومړنيو قصه ليکونکو شاعرانو کي گڼل کيږي، کلام يې ډېر ساده او سليس او متين دئ، هر راز فکر په شعر کي ادا کولای سي او په دې سبب د پښتو شاعرانو په لومړۍ درجه کي حسابيږي. رحمت د لیلی او مجنون قصه له نظامي گنجوي څخه ترجمه کړې ده مگر دی وچ کلک ترجمه کوونکي نه دئ، بلکي ځيني نوي نوي فکرونه او اداگانې هم لري.

په پښتو شاعرانو کي يو بل متأخر شاعر نعمت الله هم دا قصه په پښتو کړې ده، مگر د دې دوو شاعرانو کتابونه هر يو ځان ته بېل قيمت لري.

نعمت الله خو په قصه کي ډېر تغير پېښ کړی او په متوسط بحر کې ويلې ده، مگر رحمت که څه هم د نظامي پر لاره تللی دئ بيا هم په ځينو ځينو ځايونو کي نوي نوي فکرونه لري او له هغو زرو مقدماتو څخه نوي نتيجې اخلي چي مثال يې دا دئ :

د لیلی پلار خبر سو، چي د مجنون د عشق افسانه رسوا سوېده، او د کوچنو او لویو په خولو کي لوېدلې ده، نو ده يو سپری ور واستاوه چي مجنون مړ کي، نظامي فقط دومره وايي، مگر مکتبي شيرازي کيسه اوردوي، او وايي چي هغه قاتل مجنون ته راغی، وچ کلک بدن يې وليد، غشی او لېنده يې وغورځول او ويې ويل :

چون مرده جز استخوان ندارد

او را چه کشم که جان ندارد

مکتبي خو دا برخه ډېره خوره زیاته کړېده، مگر اوس وگورئ چي زمور رحمت څه کړيدي؟ رحمت غواړي چي کيسه يوازي د عشق او بزم او ميني پر خبرو نه کي تمامه، بلکي ځای ځای ځيني اخلاقي افادې هم وکړي، او خپل پښتانه ويونکي د خورې کيسې په منځ کي ځينو اخلاقي حقايقو ته هم ملتفت کړي، او په بل ډول يې د ادب هغه حقيقي پلو، او واقعي مخ هم وېرېښوي، زمور پښتون اديب خو دا کار ډېر ښه کړی دئ، او د ادباوو له پاره د تقليد وړ دئ. وگورئ رحمت له دې حکايته د بد عمل جزاء او نتيجه په څه ادبيانه ډول څرگندوي :

<p> کَل عالم باندي خبر سو که خواص وو که عوام وو دی په عشق کي ډېر اريان دئ ډېر ډېر ژاړي او دردمند دئ افسانه يې په هر ځای سوه ټول گویا په دا سخن سوه د لیلی له قبيلي وو هم د ده دربار ته راغله نه یو ځله په باز باز کړ د لیلی ذکر يې ډېر دئ دی زموږ په زیان کي اوسي په عالم کړه زموږ ډېره دی په نام يې د فلاني کا گاهي رقص گه زمين بوس کا چي لیلی ورپکښي ستايي ډېر خوشخوان دئ خوش آوازه روغ تندرست زړونه چاک چاک کا زموږ د ملک نامه برباد کا دی پتنگ دئ دا يې خراغ ده چي لاس واخلي له دې کاره په دا حال خور يې څيگر سو پيچ يې وخور له غيرته سپيني توري په ده سرې کړې او بل چا وته عبرت سي بيا دی ځما احوال زبون کا د ده خون ځما په غاړه د مجنون پر لور روان سو جستجو يې د مجنون کړ مجنون وليده عريان تنها ناست له خلقه گونښی تبغ يې وکښن ور روان سو لاس يې هسک ودرېدنه چي کوزنه سو هغه لاس په بل لاس يې هغه تبغ کړ دا بل لاس يې هم خدای شل کړ د قاتل زړه په گزند سو په مخ سر د پښو په مښو سو هم منت باری يې کړله </p>		<p> چي مجنون په عشق ابتر سو په هر ځای د ده کلام و چي مجنون نومی یوخوان دئ د لیلی په زلفو بند دئ چي ژړا يې په وای وای سوه ډېر مخلوق د ده دشمن سوه چي دوستان څوک د لیلې وو د لیلی و پلار ته راغله واړو دا مذکور آغاز کړ چي یو ځوان په مینه زېر دئ په فلاني بیابان کي اوسي بدنامي يې تر حد تېره هره ورځ غزلخواني کا چي په مور راسي افسوس کا هر دم هسي غزل وايي دی د غم له سوزه سازه په هر دم چي دی بلغاک کا وايي دی خلک يې یاد کا لیلی هم ورپسي داغ ده ته يې وترته بسپاره د لیلی پلار چي خبر سو په خوله لال سو له حيرته ده ویل درومی سر يې پرې کړئ چي و چاته نصیحت سي که يې څوک دعوه د خون کا تاسو خلاص یاست همه واره نور ترې پورته یو ښه ځوان سو همپشه يې په لار یون کړ ناگهان يې په بیابان د جهان ننگ يې پرې ایښی ور نژدې چي هغه ځوان سو چي گذار يې پر کاوونه وچ سو هسي دی پر پاس په دا لاس يې کله درېغ کړ چي يې بیا قصد په وهل کړ کرامت چي ور څرگند سو ژر نسکور د ده پر پښو سو په بار بار زاری يې کړله </p>
--	--	--

دلته که څه هم رحمت داسي يو حکايت راوړی دئ، چي ظاهراً په طبيعي حساب سره نه منل کيږي مگر نتیجه بڼه ځني اخلي او داسي وايي :

و قاتل ته مجنون ويل : چي په بدو پسي گرځي چي د بدو طلب گار سي چي نيکي بدې انسان کا چي نېکي کړي نېکي مومي خو دي لاس رسي نېکي کړه	ځما بزرگو ډېر دي بڼه ويل عاقبت په شاه کي پرزي خود په بدو گرفتار سي دواړه ځان لره عيان کا چي بدې کړي بدې مومي پسله دې ترکه بدې کړه
---	--

اوس ورد رومه لاس دي جوړه سه !

او لسه بدو دي زړه سوړه سه !

د رحمت د غزلو دېوان په مردف ډول ترتيب سوی دئ، چي نسخي يې لږ پيدا کيږي. دی په غزل کي خاص ذوق لري چي په کلام کي يې اغلاق او اشکال نسته، په ساده ژبه پېچلي مضامين ادا کوي او د ده غزل بايد بزمي وگڼله سي، ځکه چي ډېر لږ د تصوف يا اخلاقي شاعری رنگ لري. د ده د غزل نمونه دا ده :

هيڅ سو هيڅ سو و آشنای ته زما درد ملاست د هجر په بستر يم خوب مي نسي د آشنای ميني ضعيف کړم گرم څه نه يم تاس د غم مي غورځوي په سينه باندي لکه شمع کي مي سر په مقراض غوخ کا په جفا سره يې درست عالم تاراج کړ	ځکه پروت يم زړه کباب په گونه زرد پر خاطر مي پرېوتلی د غم گورد زه چي کارم و هر چا ته اه سرد لکه څوک چي شش و پنج کاندي پر نرد که خاموش سوم هله يمه زه نامرد له وفا يې هيڅوک نه سو بهره ورد
---	---

د رقيب نمرود له لاسه که اور بل سو

د خليل په څېر دا اور سو پر ما برد

رحمت کله کله ځيني فارسي کلمات په خپل شعري هم استعمالوي او داسي معلومېږي، چي دی به د فارسي ژبو سره ډېر اوسېدلی وي، لکه چي وايي:

خود به خود مي مجروح که دريغه

په خندان سره بيا ووايي که کرد

کله کله د قافې په سمولو کي داسي جدي سي چي تذکیر او تانيث هم پرېږدي، مثلاً دی يوه غزل لري چي وايي :

يار چي هسي مخ پوتی کا

زما اوتيسي به ندی کا؟

که څه ظلم که ستم دئ

نور څوک نسته واره دی کا

له هر څه يې ستم فارغه

که يار را د شونډو می کا

په دې ډول د غزلي تر آخره پوري قافيه تعقيب كېږي، مگر په يوه بيت كې وايي :
 د هجران تاريخي راغلل
 چې تياره د مخ سپورمۍ كا
 په اول بيت كې ندى او په آخر بيت كې سپورمۍ دواړه په پښتو كې مونږي كلمې دي، مگر رحمت په دې غزلي د مذكرو
 كلماتو په ردیف كې راوړي دي او دا يو قسم سهل انگاري ده.

ميا نعيم متي زى

دى د شيخ محمد شعيب زوى او د محمد سعيد لمسى په كام خليل دى، په شپږم پښت كې شيخ امام الدين ته رسېږي، چې هغه په پښتو كې يو ستانه سړى او د پښتو د تاريخ مؤلف دى. د ده نسبت په نهم پښت كې شيخ متي ته رسېږي، چې هغه په كلات كې ښخ او د پښتو ژبې ډېر لوړ صوفي شاعر دى، دې كورنۍ د پېښور په خلیلو كې ډېر روحاني نفوذ درلود، او ميا نعيم په هغه ځاى كې زيږېدلى او وروسته د شاه زمان سدوزي په زمانه كې كندهار ته راغلى او د ناكودك په كلي كې مېشت سړى او په (۱۲۳۰ هـ) كال يې د اشعارو دېوان ترتيب كړى دى.

داسي معلومېږي چې ميا نعيم د پېښور د شخصي مخالفانو د لاسه كندهار ته هجرت كړى و او پخپله وايي :

چې شاره دى غمازانو له وطنه

نعيم ځكه كندهار او كابل ونيو

په كندهار كې ميا نعيم روحاني مقام درلود او اولاده يې تر اوسه پوري هم ستانه بلل كېږي، دى خپل معاصرتوب د شاه زمانه سره په دې بيت كې ښكاره كوي:

نو كړي كوم د يار په عاشقي كې

منت بار د سدوزي شاه زمان نه يم

د ميا نعيم پښتو دېوان تقريباً درې زره بيته دى، د شعر مضامين يې عشقي او تصوفي دي، دېوان يې غزلي او رباعيات او مخمس او قصايد لري، نازكي تشبيه او استعارې لري او د پښتو شاعرانو د لومړۍ ډلې په پاى كې درېږي، دى د تصوف سره عملاً آشنا دى او لكه رحمن بابا پخپلو اشعارو كې صوفيانه مضامين ځايوي. په پښتو شعر كې د پښتو ډېر نادر لغات راوړي، په وينا كې متانت او سلاست دواړه سته، او ځيني بدلې يې په رواني او خوږوالي كې د لوړو استادانو د بدلو خوند لري، په دې بيت كې د معشوق كلك زړه او د خپلو اوبښكو ډېروالى داسي تمثيل كوي :

چې دي زړه زما په اوبښو نه نرمېږي

د درياب په منځ كې پروت حجر دى دا

د زلفو او رخسار تشبيه داسي كوي :

خيال د زلفو د رخسار زما په زړه كې

زرغونه كړه تور سنبل او سره گلاب

په دې بيت كې زرغون او تور او سور صفتونه سره يو ځاى سوي دي، مگر زرغون كول د پښتو يو خاص تعبير دى او بيا د اولي او دوهمي مسرۍ تر منځ مرتب لف و نشر دى :

چې مي ستا د مينې داغ په خاطر يووړ

زرغونه به مي لاله سي له ترېته

دلته د داغ رنگ په دې ډول بيان سوی دئ، چې تصريح نه دئ، مگر د لاله کلمه دلالت کوي چې دغه د وینو سور رنگ لري. د شکرلبانو د اختلاط نتایج داسې نښې :

زر به گانې لکه گنې سي د غمونو
چا سره چې ډېر شکر لبان کا اختلاط

گل په اوربل کي داسي تصوير کوي :

زانگي پکښي زړونه د عاشقو سره په وینو
ته چې چيري کښيردې سره گلونه په اوربل

د فلک له ظلمه داسي شکايت کوي :

رباعي

فلکه خرنګ دي ناقرار کړم
چي نيمه خوا دي جدا له يار کړم
لکه کب پرپوزي پر وچه باندي
زه دي له ژونده هسي بېزار کړم

دلته نيمه خوا دوې معناوي لري، يوه معنی يې دا ده چې په نيمه لاره دي د ياره جدا کړم، بله دا چې نيمه خوا محروم او ناکام ته وايي.

د غزل نمونه :

<p>ستا بېلتون راباندي ولگوي اور لا په سودا کي ستا د مينې شم سر تور لا د عشق کار مي پخته کيږي په پېغور لا لگوي مي خوله پر زړه باندي منگور لا په باران د باغ گلونه شي سمسور لا په وصال کي راشکاره کا هسي زور لا په کوهي کي مي غوزار کاندي نسکور لا</p>		<p>په وصال کي مي زياتيري شر و شور لا د ابروی متاع که غواړم په ياری کي که په مينه کي تهمت په ما وایه شي که هر خو يې په اميد ورشم تر زلفو په ژړا مي هيڅ پروا د ښکليو نه شي لکه موم يې ويلي کيږم د مخ لمر ته چي يې خيال د زرخدان و زړه ته تېر کړم</p>
--	--	--

که "نعيم" ته ځان ښکاره لکه آفتاب کړې
لکه گل هسي يې زړه شي ورته خپور لا

سپينه

سپينه يوه پښتنه شاعره ده، چې د وزير يارمحمد خان الكوزي د حكومت په وخت د هرات په شاوخواکي اوسېدله. دا پښتنه د نورمحمد خان الكوزي لور وه، او هغه وختي ايرانيانو په ۱۲۵۵ هـ كال هرات كلابند كړ او د هرات پښتنو د دوى د مېراني مقابله وكړه، زموږ پښتنه شاعره ژوندۍ وه، د هرات محاصره خو يو كال او اته مياشتي اورده سوه مگر پښتنو خان تسليم نه كړ، او هرات يې نه پرېښو.

په دې جگړو او مېړانو كې د پښتنو سرداران شاه كامران سدوزى او وزير يارمحمد خان الكوزي وو، دوى د پښتوالي ټينگ او راسخ عزم په دې مقاومت كې څرگند كړ.

زموږ پښتنه شاعره سپينه هم په دې ملي جگړه او د آزادۍ ساتني په محارباتو كې ژوندۍ وه، او ډېر خواږه اشعار يې په ملي لهجه د پښتنو د توري او ننگياليتوب په ستاينه كې ويلي دي، چې د پښتنو ښځو حماسي افكار ښه ځني څرگندېږي. سپينه د دغې محاصرې او جنگ په ټولو واقعاتو خبره ده، او دا ښكارېږي چې دا او خپلوان يې د دغې ننگي په لار كې ولاړ وه او ټوله وقايع يې په سترگو ليدلي دي.

كه موږ تخمين او اټكل وكړو، چې په دغه وخت كې دا پخه ښځه وه، ځكه چې افكار و احساسات يې هم پاخه دي، نو به په دغه محاصره كې د دې عمر له ۴۰ تر ۴۵ تخمين كړو او د تولد كال به يې هم پسله ۱۲۰۰ هـ وېولو، د سپيني د اشعارو له مضامينو دا هم را ايستل كېږي، چې د دې كورنۍ د وزير يارمحمد خان له كورنۍ سره خپلوي يا نژدې تماس درلود، ځكه چې د محاصرې او جگړې ډېر خصوصي وقايع يې راوړي او نظم كړي دي.

د پښتني حماسيات :

دې شاعري په خپله ملي ژبه مور ته يوه مفصله كيسه په څو سوه بيته كې پرې ايښې ده، چې د هرات د محاصرې منظوم تاريخ گڼل كېږي، په دې كيسه كې پښتنه شاعره، د خپلو وروڼو مېراني ستايي، او په خورا ساده او سپېڅلو الفاظو د دې جگړې مختلف مناظر تصوير كوي.

د كيسې په ابتدا كې په يو څو بيته د كامران او وزير يارمحمد خان ستاينه او وروسته بيا نو په كيسه شروع كوي.

د سپيني پښتني شاعري حماسي احساسات ډېر پياوړي او ننگيالي دي، په شعر او كملا تو كې تاثير او اغېزه سته، وينا يې د حماسه يوه ټوټه ده، او د پښتوالي او مېراني نمايندگي كولاى سي، د سپيني پښتني شاعري نور څه اشعار مور ته نه دي را رسېدلي، فقط د دغې محاصرې منظوم تاريخ چې د مثنوي په ډول دى ځيني برخي زموږ څخه سته، او هغه هم بشپړي نه دي، د دې مثنوي په سر كې پښتنه شاعره په حمد او نعت ابتداء كوي، وروسته نو د شاهزاده كامران او وزير يارمحمد خان په ستاينه شروع كوي.

د دې له مضامينو داسي ښكاري چې سپينه يوه عالمه او فاضله په تاريخ او د پښتنو په حال خبره ښځه ده، كه څه هم اشعار يې ټوله تاريخي دي، وقايع او حوادث بيانوي، مگر د حماسه هم ډك دي، ځكه چې دا اشعار خورا سليس او روان او خواږه دي نو موږ لاندې ټوله هغه برخي چې لاس ته راغلي دي ليكو يې، پښتنه سپينه په خپله كيسه داسي پيل كوي :

^۴ تمة البيان د سيد جمال الدين.

<p>بیا محمد رسول اکرم ستایمه د پاک نبی پر بنو یارانو دي وي په دوه جهانو د نیانو سردار رحم پر خپل خسته امت کوینه صدیق یې نوم په صداقت یې ستایم په لوی دربار په دوه جهانه مقبول توره تیاره یې په انوار وه د نور د عدالت یې پر جهان نندارې مړه کافران د ده له ډېره هیبته چې رپېدی به ځني زړه د مزي هم و جامع د پاک قرآن د اکبر ابن عفان مو سو سردار د امت علی حیدر و تل په لاس ذوالفقار په برین د توري یې تل ورك ظلمات د پاک نبی د اصحابانو صفت تل وه خوشحاله پاک رسول یې لیده</p>	<p>لومړی څښتن د ټول عالم ستایمه دروډ پر وارو اصحابانو دي وي دی و استازی د کونینو بادار د گنهارو شفاعت کوینه بیا منقبت د ابوبکر وایم دی لومړی یار و د خاوند د رسول په یار غار د پاک نبی دئ مشهور دوهم فاروق عمر و خدای ته نژدې شور و د نیل له پرتمه کښته د عدالت دُره یې هسي کاري درېیم عثمان ذی النورین و نمر حلم و حیا کي و بادار د امت خلورم یار و شېر د خدای و کرار د خیبر ور یې ذوالفقار ته و مات بیا نو کومه په خوښۍ په عزت چې دوی وه ستوري د آسمان څلېده</p>
---	--

د خدای رحمت دي وي پر دوی تر ابد
خالق دې عفو کي په روی زموږ بد

د پاچا او وزير په ستاينه كي

<p>ځمور شاهزاده دی ننگيالی په غیرت په څړېنو كي نن دی لکه لمر نن ده کامران شاهزاده کنبلي توره د ده له توري نه ابتر دی جانه په غیرتمنو بريالی شهزاده د پښتنو ټبر په ده دی قوي له دښمنانو يې وکښو انتقام خالق دې کاندې په دارينو مسعود ټول غلیمان د ده له توري لټار په سپين ميدان كي ځني ريردي زمري ښه يې سنبال کړ انتظام د هرات د غني خان د سترگو تور د زړه سر د شهزاده دی مړنی برادر سټ يې په توره کړ غليم دښمنان وي د هرات پر سيمه تل دي ژوندی خو چي سپورمی او نمر خاته لوېده که هم په عزت و ټول جهان ته څرگند واوره چي کاندم د جنگو ښه قصه</p>		<p>اوس نو شروع کړم د پاچا په صفت دی دی ډېوه د سدوزو د ټبر د احمدشاه غازي پښتون له کوره غليم له ده نه پر حذر دی جانه په ننگيالو توريالی شهزاده د درانو ناموس په ده دی خوندي په درانه سيوري يې هرات سو آرام دی په رشتيا نعم الخلف د محمود د پښتنو په ننگه کلک دی ولاړ بل يې وزير يارمحمد خان توريالی دی په تدبير آصف نظام د هرات دی ننگيالی د الکو د ټبر ده سپينه توره يې له تيکي بدر پښتون پر ده راټول د جنگ پر ميدان خالقه دا د پښتنو توريالی خو چي شينکی آسمان ولاړ پر مخکه د پښتنو سر دي په دوی وي بلند وروسته تر مدح د کامران شاه شهزاده</p>
--	--	--

له "سپيني" څخه به نه وي آثار

دا به وي خاوري پاته سي به يادگار

° وايي چي آصف د سلېمان E وزير و، او له نظامه مطلب نظام الملك د ملکشاہ سلجوقي وزير دی، چي د دوی په نومو په دې بيت كي تلمیح ده.

په هرات او کندهار کې د سدوزو پاچهې

د سدوزو د سلطنت کومه
 د سدوزو و ذوالفقار، زمان خان
 غليم يې تل له تېرې توري و مات
 د دشمن سترگي له برېښنا وې ړندې
 پر ننگه ټينگ وه د وطن ننگيالي
 د سدوزو هر ځلمی بريالی
 غچ او کينه يې له ايامه وکښه
 دلته خپره وه هوسايي خوشحالي
 کار د دشمن د دوی له لاسه ويجاړ
 وليد له وېرې به يې رپرديد بدن

راسه چي تاته حکايت کومه
 پخوا تر دې و د هرات پادشاهان
 دوی سرداران د پښتنو د هرات
 د پښتنو توري به تل ځلېدې
 دوی وو مېړونه پښتانه توريالي
 په جنگ کي هر يو غټ شين مزی
 چي به يې توره له نيامه وکښه
 د هرات خوا وه له غليمه خالي
 ټول پښتانه په اتفاق وه ولاړ
 چي به پښتون ځلمی په خوب کي دشمن

متاسفانه تر دې وروسته اشعار له دغې کيسې څخه زموږ لاس ته نه راغله، له دغو څخه هم ويونکی زموږ د پښتني افکار او د طبع رواني او نور علمي او تاريخي معلومات پرته کولای سي. دغه بيتونه هم له دغې کيسې څخه لاس ته راغلي دي چي د محاصرې د يوه جنگ حال ښيي.

<p>مخ تې ولاړ دئ يارمحمد پياوړی ولې د وينو پر حصار بهيري پښتون زخمي دئ د غليم پر خدنگ ټوله راووزئ وسله دار له کورو هرات له لاسه په ژوندون مه باسی دا زموږ ټاټوبي زموږ مامن دینه زموږ د پلرو ښکلی مدفن وساتئ دلته بهيري ويني تل د افغان زموږ نغری دئ زموږ گور دینه ولاړ سي دا دئ د پښتون لوی پېغور توره راباسه مړه پر ننگ و نامه د پښتانه پر ننگه ځان کره ايتار نوم د پښتون نوم د اولس خوندي سي له يارمحمد له کامرانه دلې پر دشمنانو يې جوړ کړ لټپير د يارمحمد د بري ستوری ځلان</p>	<p>غليم په ښهر بيا هجوم راوړی زموږ پښتانه لکه زمري جنگيري هرات په وينو د پښتون سو گلرنگ يارمحمد وايي پښتنو زما زمو پر غليم وکړئ يو هجوم گړندی دا زموږ کور دئ زموږ وطن دینه کفن په غاړه دا وطن وساتئ دلته پراته دي ننگيالي نيکه گان هرات زموږ دئ زموږ کور دینه دشمن راغلی تر دېواله د کور کامران نارې کړې چي پښتونه قامه مه بايله ځان اوسه ولاړ پر حصار بويه غيرت چي مو ناموس خوندي سي ځلمو چي واروېدې نارې غلبې له کلا وواته زمريانو په څير سرونه يې غوڅ کړه د دشمن په توره دشمن سو مات راغی دوران د کامران</p>
--	---

میرزا حنان

د محمدحسن زوی او د (۱۲۰۰ هـ) په حدودو کې د کندهار په مرت کلا کې زیږېدلی او پس له (۱۲۷۱ هـ) کاله هم په دغه ځای کې وفات سوی دی، میرزا حنان د خپل عصر مشهور شاعر دی، چې د پښتو دېوان یې تر (۴۰۰۰) زرو بیتو پورې رسېږي. د ټول دېوان غزلي یې اووه اووه بیته دي، د کتاب په آخر کې ترجیع بند او مخمس او مثنی او څو رباعیات او یو مثنوي لري.

حنان په خپل شعر کې د حمید پیروي ډېره کوي، پخپله وايي :

د حمید د شعر بحر ته حـــــــــــــــــنانه

یو څو څاڅکي دي لوېدلي ستا ابیات

د حنان شاعرانه تخیل ډېر لوړ او د نوو مضامینو میندونکی او بداعت خوښوونکی دی، دی هم لکه حمید نوي تلازمات او نوي استعارې او ښکلي تشبیهات لري، مثلاً د غافل زړه جزا داسې بیانوي :

دا غفلت نیولی زړه به رېز مریز کرم

ماتېده د زنگ وهلي کلپ کیلي ده

حنان د حمید په نازکخیالی کې پوره پیرو دی، پخپله هم دغه خبره مني، مثلاً حمید ویلي وه :

دا شرف د عاشقی نه دی نور څه دی

چې سینه سوه د حمید دوکان د مشکو

حنان دغه مضمون داسې ادا کړی دی :

د حنان سینه نوخطو تور سکاره کړه

که سینه وه د حمید دوکان د مشکو

د حنان په کلام کې نوي نوي مضامین او شعري تلازمات په هغه ډول میندل کېږي لکه چې د حمید او شیدا په شاعري کې د فارسي ادب د هندي سبک په پیروي موجود و، مگر فرق یې دا دی چې د شیدا د بیان طرز ډېر د پارسي ژبې تر اثر لاندې او د حمید بیان هم ډېر عالمانه او د لږ تکلفه سره ښکاري، مگر حنان دا صفت لري چې هغسي د سبک هندي غوندي شاعرانه تلازمات په داسې ژبه بیانوي، چې هم ساده گي لري او هم خوروالی، مثلاً د معشوقې خیال چې کله د ده زړه ته راځي نو دی په شاعرانه هنر سره دغه موضوع داسې بیانوي :

چې دې خیال راتې زړه مخ لره ورووت

کورنۍ وزی مېلمه لره له ســـــــــرایه

کله چې د عاشقی په دنیا کې حنان خطا وزي او رویار ته د زړه حال وایي بیا نو داسې پښماني کوي :

تر ما دی پر یار عاشق و خـــــــــبر نه وم

د زړه حال مي خوشي ووايه رویار ته

کله کله د عاشق تند تند کاته هم په معشوق باندي نه پېرزو کېږي، او دا ډول خلک له تندو کتو منع کوي :

شوخ کاته یې ډېر ډېر مه کوه و مخ ته

نازک تن یې زخمی کـــــــــیږي په کتو

په دې لاندې بیت کې د معشوق د مېلمستیا اسباب داسې بیانوي :

زړه کباب او تروې اوبښکي د اه اور مي

دا اسباب د یار د خیال د مـــــــــمانی وو

حنان پخپل شعركي كله كله شعري صنايع هم راوري، مثلاً په دې بيت كې د تقابل صفت موجود دئ :
 په گلشن كې گل تر تا خوشحاله نسته
 نه په مينه كې بلسل تر ما حـزـين سته

په دې لاندي بيت كې تجنيس دئ :

د جبين په چين يې زړونه واړه چين كړل
 وايې خيست په دغه چين له چينه چين
 شاعران كله د لاله گل د زړه له داغه سره تشبيه كوي يا يې د رخسار
 د سره رنگه سره مگر دا مضامين شاعرانو ډېر استعمال كړي دي، خو
 ميرزا حنان دغه مضمون په نوي ډول د يوه ادبي برهانه سره داسې ادا كړی دئ :
 په رخسار كې دي لاله دعوه كا څه سو
 تل نصيب د صحراشينو جاهلي ده

د حنان د غزلو يوه نمونه :

<p>چې تل اروم د رقيب سرې خبري عاشقي نه ده تحقيق دئ اور د سري چې همپش د يار د غم سکروتي نغري عاشق نه گوري په عشق كې نژدې ليري چې پوخ سوی وي يو وار له دغه شري د قلم تر نی مي توی سولې شكري</p>	<p>ناچارۍ كړم له آشنايه څخه ليري مور په سوي يو زاهده ته پرهيز كړه د گلرخو په وصال هغه خورسند وي د جنت معامله ته كړه زاهده د عشق درد و هغه چاته معلوميري چې تعريف د شكر لب د خولې په كارم</p>
--	---

حنان بيا څه ډر له ژبې څخه توی كړه
 ولي نې رانيسي هيڅوك په كودري

د پښتو ادب په تاريخ کي قصيده قصيده څنگه او چيري پيدا سوه؟

قصيده د شرقي ادب يوه ډېره مهمه او گرانې برخه ده، چي د عربي او فارسي او پښتو او اردو ادب يوه غوره او ښکلې ذخيره هم دغه قصيده ده.

قصيده په عربي اصطلاح هغه جيد او منقح او متصل شعر و، چي د بيتو شمېر به يې تر (۱۶ يا ۱۷) کم نه و، دا نوم د قصد له مصدره جوړ سو، چي معنی يې استقامت او اتصال او سموالي او برابري او سوچه توب و، (وگورئ المنجد ترجمان اللغة لسان العرب).

قصيده په عربي ادب کي تر اسلام دمخه لا موجوده وه او داسي ښکاري چي قصيده په دغه موجوده شکل او تعريف عجمي ملته له عربو څخه اخيستي ده.

د عربو له جاهلي ادبه اوس مور ته هغه اوردې او خورا فصیحي قصيدې د نمونې په ډول پاته دي، چي معلقات سبعة يې بولي او د دغو شاعران تر اسلام دمخه په عربو کي تېر سوي وه.

عربي قصيده د رېگستان د قبایلي ژوند يو ښکلی تصوير و. شاعر به د کلوکنډوالي، د معشوقې پر باندې د هوسيو خرام او د اوبانو پر شا سفر او د خپل قبایلي ژوندون مناظر او د محبوبا ساده حیات او عشق په عربي فصیحو او بليغو ابیاتو کي تصوير کول او هره قصيده به هم له (۱۶) تر سلو بيتو پوري رسېده.

په قصيده کي به حماسي مناظر هم تصوير کېده او قبایلي مفاخر به ستايل کېده او د عربو قصيده د بني اميه تر خلافته پوري هم په دغه بدوي او خاص عشروي رنگ او فصاحت کي وه، خو چي د خلافت مرکز له دمشقه بغداد ته رانقل سو او د عجمو د مدنيت او کلتور او ثقافت اثر په عربي ادب کي ښکاره سو، نو دلته قصيده هم په عجمي فکر او رنگ ورنګېدله او مخصوصاً د خراسان او افغانستان عربي ويونکو شاعرانو په عربي قصيده او ادب خپل خاص کالي واغوستله.

دا خبره د تحقيق وړ ده، چي د خراسان خلکو تر اسلام دمخه قصيده درلوده که يه؟ او د دوی په ژبو يعني اوستا او پښتو او پهلوي کي دغه ډول اشعار موجود وه که يه؟

د اروپا ځينو محققانو چي پر دې خبره باندي تحقيقات کړي دي له دوی څخه کريستن مين او هيښنگ داسي وايي :

"چي د فارسي ژبي د نظم قواعد له عربي څخه نه دي اخيستل سوي، بلکي تر اسلام دمخه دوی داسي قواعد لرله او ښايي چي عربو هم د جبره (؟) دولت په وخت کي دا شاعري صنعتونه هم له دوی څخه زده کړي وي".

البيروني د غزني مشهور عالم او محقق پخپل کتاب الهند کي د خليل بن احمد د عروضي قواعدو او د سنسکريت د قديمو اوزانو د شعر د لارو چارو تر منځ ډېر مطابقت او شباهت بيانوي او بيا نو وايي چي ښايي خليل بن احمد به د عربي عروضو په ترتيب کي د سنسکريت اوزانو قواعد اړوېدلي و.

له دغو رواياتو څخه ښکاري چي په خراسان کي تر اسلام دمخه شعري اوزان موجود وه، او لکه د اروپا پوهانو چي تحقيق کړی دی د پهلوي منظومات او اشعار هم يوازي پر هجايي اساس ولاړ نه وو، بلکي نور اوزان او اقسام يې درلودل او لکه ځينو پوهانو چي ليکلي دي د پهلوي يو زوړ نظم (شه وهرام ور ژاوند) قصيده ده، چي هره مسرې يې (۱۲) هجاوي او قافيه

^۶ د علامه حبيبي مرحوم د پښتو ادب لنډ تاريخ په پای کي د پښتو قصيدې په باب څېړنه سوېده چي سرليک يې (قصيده په شرقي ادب او پښتو کي) دی، خو د هغه مرحوم د دغې څېړني بشپړ شکل په ۱۳۵۷ ش کال په کتابي ډول د افغانستان د علومو اکاډيمۍ لخوا په (۱۵۶) مخونو کي (د پښتو ادب په تاريخ کي قصيده) تر سرليک لاندي خپور سو، دلته ما د هغه کتاب بشپړ شکل را اخيستی دی، چي البته د پښتو ادب د لنډ تاريخ د څېړني څخه زيات اضافات پکښې سوي دي خو په کوم ځای کي چي د لنډ تاريخ څېړنه تر نوموړي کتاب اضافه توب لري هغه مي هم ورسره يو ځای کړي دي. (م. روهيال)

لري، (د مهر مجله ۳ شماره پنځم کال).

دغسي هم د پهلوي هغه قديم متن چي جاماسب اسانا چاپ کړی دی قصیده ده چي مطلع یې دا دی :

دارم اندرزی از داناگان

ازگفت پیشینگان ...

د دې قصیدې بیتونه ټوله په آخر کي د ان قافیې لري، (وزن شعر فارسی، ص ۳۵). له دې پخوانو اسنادو څخه ښکاري چي تر اسلام دمخه خراسانیانو او پارسیانو قصیده درلوده او کوم وخت چي دوی په دري خپل قصاید نظم کړه نو دوی په دې فن کي قدیمه تجربه او مهارت درلود او پاخه وو، په دري کي هم لومړي قصاید په سیستان کي ویل سوي دي، چي د افغانستان د پخواني ثقافت او ادب په غیر کي پرورښت کېدی.

د هجري (۲۵۰) کال په شاوخوا کي یعقوب لیث په سیستان کي د افغانستان د آزادۍ بیرغ ودراره او ځان یې د بغداد د خلافت له تسلطه خلاص کي، ده غوښته چي د خپل وطن استقلال او عظمت او پخوانی کلتور وساتي، یوه شاعر د ده په ستاینه کي عربي قصیده نظم کړه، یعقوب هغه ته وویل :

"داسي خبري ولي کوي چي زه نه په پوهيرم".

دلته نو د یعقوب د دربار لوی منشي ولاړ سو او په دري یې یوه قصیده وویله او پس له دې به نو شاعرانو په عربي قصیدې نه ویلې، بلکي د دوی پخپله ژبه به وې.

د سیستان تاریخ دغه ابتدايي قصاید په تفصیل لیکي او مور ته راښيي چي د قصیدې د پرورښت ځای دغه زموږ افغانستان دی.

د شرقي قصیدې موضوع :

قصیده په دري ادب کي د ستاینې او مدح له پاره لکه د عربو قصیده استعمال سوه. په ساماني او غزنوي دورو کي د درباري شاعرانو په خوله او قلم داسي د لویانو او پاچهانو په ستاینه کي وموروله سوه، چي په دغو دورو کي یې له مدح او ستاینې بل څه لږ پکښې لیدل کيږي، د رودکي او فرخي او عنصري او منوچهرې او منجیک او غضایري او نورو مشهورو شاعرانو قصاید چي وینو په سل کي نه نوي د مقتدرانو ستاینې دي.

مگر په همدغه غزنوي عهد کي حکیم ناصر خسرو د قصیدې مخ له تشي مداحۍ څخه د حکمت او موعظت خوا ته وگرزواه او قصیده یې د اخلاقي تبلیغ او اجتماعي او دیني اصلاح او فلسفې او حکمت په گرانېها مرغلرو جړاو کړه.

ناصر د دې مهم کار اساس کښېښود او حضرت حکیم سنایي په غزني کي پسې تکمیل کړ، ده هم له مداحۍ څخه ځان وژغوره او قصیده یې د اخلاقو او موعظت او حکمت او تصوف او انساني ښېگڼو په ستاینه ښایسته کړه او دا ښکلې محبوبا یې له درباره راوایسته او د دروېشانو په خانقاه، د دردمندانو په کوډله، د عارفانو په درسگاه او د رندانو په بزم کي ودروله، دلته نو مورگورو چي هغه درباري قصیده اوس روحاني ښکلې نغمه سوه.

په هغه غزني کي چي فرخي قصیده د سلطان محمود په ستاینه کي داسي په مبالغه آمېزه وینا ډکوله :

شهنشاهی که شاهان را زدیده خواب بر باید

زییم نه منی گرزش به جا بلسقا و جا بلسا

دل خار از بین تیغ او خون گشت پنداری

که آتش رنگ خون دارد چو بیرن آید از خارا

سنایي په دغه قصیده داسي ښکلې روحاني کالي واغوستل :

ازین مشت ریاست جوی رعنا هیچ نکشاید

مسلمانی زسلمان جوی، و درد دین زبودردا

به صاحب دولتی پیوند، اگر نامی همی جویی

که از يك چا کړی عیسی چنان مصروف شد یلدا

قصیدې په عربي ادب کي خاص تکنیک درلود، او د قصیدې ویلو آداب او فني چاري بېلي او ټاکلي وې، قصیده به په یوه تشبیب یا نسب شرو کېده، دا تشبیب د معشوقې د مینې او شوق او عشق ستاینه یا به د شاعر د احوال بیان و. نسب په عربي لغت کي هم د معشوقې د ښکلا وصف او د محبت او مینې بیان دی، (المعجم في معايير اشعار العجم، ۴۰۶ مخ). د اغانی په روایت په اسلامي دوره کي د نسب گویانو امام جمیل بن محمد هغه عاشق شاعر دی، چي د عبدالملک بن مروان معاصر و او خلکو به هغه په دغه سبب امام المحبین باله، (الآغانی ۷-۸). ځینو شاعرانو به د خپلو قصیدو په تشبیب کي د ځینو ښکلو پېغلو توصیف کاوه او هغه به داسي خوښي سوې، چي شاعر به یې مېړه کي، لکه نصیب چي د عبدالعزیز بن مروان مریې و په تشبیب کي یې یوه ښکلې نجلۍ (هند) وستایله او هغې دی په خپله مړوښي ومانه، (آداب اللغه). دا نسب په دري قصایدو کي هم دغه ډول لیدل کېږي، خو فرق یې دوني دی چي د عربي ادب د نسب موضوع د معشوق ښکلا او جمال وي مگر د غزنوي دورې د قصایدو تشبیب د شاهدا یا نگار یا صنم په وصف جړاو کېږي. مثلاً دغه نصیب وایي:

اروني قبا انظر اليه فاني

احب قبا اني رايت به هنداً

یعني ما ته قبا (غر) راوښي، دا غر پر ما ځکه گران دی چي ما هلته هند (خپله معشوقه) لیدلې وه. فرخي سيستاني د سلطان محمود د یوه وزیر په مدح کي د قصیدې تشبیب داسي شروع کوي:

بردم این ماه به تسبیح و تراویح بسر

من و سیکي و سماع خوش و آن ماه پسر

مگر د فارسي قصیدې تشبیب پر دغه حال محسور نه سو پاته، چاپېر او ثقافت او زمانې پر هغه باندي اغېزه وکړه او دا ځکه چي د خراساني شاعر په مخ کي د طبیعت ښکلي مناظر او د کوهسار ښایسته لمني، د گلشن او چمن تازه هواوي او د بلبلانو خواږه ږغونه او د اوبو ډک بهانده سیندونه او داسي نور ښکلي منظرې پرتې وې. له دغو لیدنو او کتنو څخه هم شاعر د قصیدې په تشبیب کي کار واخیست او د خپلو قصیدو پیل یې په پسرلنيو نندارو وکي، مثلاً د فرخي د یوې قصیدې تشبیب داسي شروع کېږي:

برآمد نیلگون ابری زروی نیلگون دریا

چو رای عاشقان گردان چو طبع بیدلان شیدا

د ابوالفرج روني د یو تشبیب مطلع دغه ده:

نوروز جوان کرد بدل پیر جوان را

ایام جوانیست زمین را و زمان را

د شرقي ادب د قصیدې دغه خاص رنگ و، چي شاعر به په نسب یا تشبیب قصیده شروع کړه او پسله دغه به یې د خپل شعر آهنگ او مضمون داسي ترتیب کړ، چي د خپل ممدوح ستاینې ته یوه د گږېز لار ومومي. دلته د شاعر وظیفه درنېده ځکه دا گږېز باید په داسي ډول سوی وای، چي ډېر ښایسته او مناسب او په زړه پوري وای. دغه حال ته یې په ادبي اصطلاح (حسن تخلص) هم وایه، چي کله کله به دغه گږېز او تخلص پر (حسن طلب) او دعا ختمېده او قصیده به هم ورسره تمامېده.

دا ټول مراحل یعنی تشبیب او تخلص، حسن طلب او دعا د شاعر په مهارت او استادۍ اړه درلوده، چي څنگه یې ادا کوي او کوم الفاظ او مناسب او په زړه پوري مضامین پکښې ځایوي. داسي قصیده په ادبي اصطلاح مشببه بلله کېده چي یې تشبیه قصیده به یې مقتضیه بلله.

پښتو قصیده هم پخوانی ده

تر ډېره وخته د پوهانو دا خیال و، چې په پښتو ادب کې د قصیدې آغاز له خوشحال خان خټکه دی، مگر کوم وخت چې د محمد هوتک پټه خزانه زما لاس ته راغله نو ښکاره سوه، چې تر خوشحال خان دمخه هم د پښتو قصیدې خپل ځلانده مراتب تېر کړي دي.

د قصیدې د نشو نما او پیدایښت زانگو خو ما وویل چې دغه زموږ وطن و، په لویې او درې او فارسي قصیدې ټوله په دغه ادبڅېزه مټکه کې روزلي سوي وې، نو پښتو قصیده هم په دغه مټکه کې پالل سوې او دا ښکلې او ګلالې غوتې په همدغه بڼه کې غوړېدلې ده.

د پښتو تر ټولو قدیمه قصیده، چې د محمد هوتک په همت مور ته را رسېدلې ده د سلطان محمود په عصر اړه لري، او د دې قصیدې له براعت او بلاغته داسې ښکاري، چې په پښتو ادب کې تر دې دمخه قصیدې ډېر پخواني مراحل تېر کړي وه، چې د (۴۰۰ هـ) په شاوخوا کې و دې پخواني او براعت او فني اعتلا ته ورسېده.

محمد هوتک دا قصیده د شیخ کټه له (لرغوني پښتانه) کتابه څخه رانقلوي چې دغه شیخ هم له تاریخ سوري څخه را اخیستې وه. دا قصیده په پښتو بولله یاده سوې ده او داسې ښکاري، چې په پخوانۍ پښتو کې قصیده (بولله) بلله.

د غور سوري پاچهان خو تر اسلام دمخه لا هم په غور کې د برم خاوندان وو، کوم وخت چې د سبکتگین کهول پر غزني مسلط سو نو د سلطان محمود او د دې غوري کورنۍ اختلاف پیدا سو او په دغه وخت کې د غور ټولواک امیر محمد سوري و، چې د مؤرخینو په قول په (۴۰۱ هـ یا ۴۰۵ هـ) کال سلطان محمود دی په آهنگران کې ونيوی او هغه له ډېره غیرته زهر وخواړه او ځان یې مړ کړ، (طبقات ناصری ج ۱، ۱۷۲ بیهقی، ج ۱، ۱۱۷ و الکامل ۹ - ۹۹).

د دې غوري امیر په دربار کې یو پښتون شاعر اوسېدی، چې نوم یې شیخ اسعد بن محمد سوري و او محمد هوتک د پخوانو کتابو لرغوني پښتانه او تاریخ سوري په حواله د ده مرگ د زمین داور په بغني کې په (۴۲۵ هـ) کال ښودلی دی.

شیخ اسعد د امیر محمد سوري په ویرنه یعنی رثا کې یوه اورده بولله یعنی قصیده وویلله، چې (۴۴) بیته ده او تر اوسه چې مور په پښتو ادب کې معلومات لرو نو دغه قصیده تر ټولو زړه او پخوانۍ بولله ګڼله کېږي او د ژبي ډېره لرغونې پڼګه او ادبي تومنه رانښيي.

د مضمون له پلوه د قصیدې اقسام

قصیده د مضمون له پلوه ډېر اقسام لري، د عربو قصیدې خو په جاهلیت کې پر حماسي ویاړونو او قبیلوي افتخاراتو او عشقي احساساتو بنا کېدې، مگر په اسلامي دوره کې خاص بیا د عباسي دربار او امیرانو په مخ کې قصیده د مدح او ستاینې او انعام ګټني ذریعه سوه.

په درې کې هم مدح تر هر څه دمخه د قصیدې غایه او هدف وه او عاشقانه تشبیهونه صرف د قصیدې د ښکلې کېدو له پاره و او د مینې له خلوصه او تودو جذباتو څخه تر هغه خالي وه، چې سنایي په قصیده کې د روحي او ملکوتي جذباتو اور او حرارت پیدا کاوه.

دمخه مو ویلي و: چې کوم وخت په افغانستان کې یعقوب لیث د آزادۍ ښکلې بیرغ د سیستان د زرنج پر شاهي ماڼیو

ورپاوه، هم په دغه وخت کي پارسي قصيده د دربار همدمه سوه او په خوښۍ او نشاط، په جنگ او روغه او ستاينه او وېرنه کي د شاعر د لاس ډېر کارآمده او په زړه پوري متاع و. کله به يې د عيش او نشاط او جمال دوستۍ بزمونه په قصيده تودول کله به يې زلمي د جنگ پر ډگر په قصيده پارول او کله به يې په ټوکو او هزالي د همدې قصيدې په وسيله خلک خندول، خو کله کله به د بډايانو او اميرانو د مړيني پر وخت د وير او اعزا او رثا په ټولنو کي هم قصيده اورېدله کېده. مگر د رثايي قصيدې او وېرني رنگ بېل و دلته به شاعر خپل هنر او د وينا کمال او قوت هسي په کار اچاوه چي هغه د مرگ واقعته به يې ډېره هولناکه او غمجنه او د وير او ژړا وړ ښووله. د خلکو د ژړا او وير او ساندو او کرړو مناظر به يې تصوير کول.

ښايي چي په دري ادب کي هم دغسي وېرني دمخه لا وې، خو اوس مور ته فقط له رودکي څخه د رثا ځيني شعرونه پاته دي او تر ده وروسته نو مرثيه ويل عام سوي دي.

د رودکي مرثيې اوس د قطعاتو په شکل کي پاته دي، خو ممکنه ده چي په اصل کي به قصايد وه او نور بيتونه به يې ورک سوي وي. دا بيتونه له هغي وېرني څخه دي چي رودکي د يوه هم عصر شاعر مرادي په مرگ د (۳۰۰ هـ) په حدودو کي ويلي وه :

مرد مرادی نه همانا که مرد جان گرامی پدر باز داد آن ملک باملکی رفت باز کاه نبد او که بیادی پرید شانه نبد او که به مویی شکست گنج زری بود درین خاکدان قالب خاکی سوی خاکی فگند صاف بد آمیخته تا در دمی در سفر افتند به هم ای عزیز! خانه خود را بازر و دهر یکی "خامش" کن چون نقطه ایرا ملک	مرگ چنان خواجه نه کاریست خرد کالبد تیره به ما در سپرد زنده کنون شد که تو گویی بمرد آب نبد او که به سرما فشرد دانه نبد او که زمینش فشرد کود و جهان را به جوی می شمرد جان و خرد سوی سموات برد بر سر خم رفت و جدا شد ز درد مروزی و رازی و رومی کرد اطلس کی باشد همتای برد نام تو از دفتر گفتن سترد
---	---

دا د پارسي مرثيې يوه لومړنۍ نمونه ده، چي بې ځايه تکلف او تصنع نه لري، وينا يې صافه او روښانه او سپيڅلې ده او شاعر خپل احساسات په زړه سوي او صميميت پکښې ځای کړي دي.

په رثايي قصيده کي تشبیب نه ځايېده او نه د تغزل وخت و. نو پخوانو شاعرانو به لومړی پلا پخپل مقصد او د وير په څرگندولو پيل وکړ. خو وروسته چي رثا هم درباري او تشریفاتې سوه، نو د رثايي قصيدې آغاز او انجام هم ځيني خاص صفتونه وموندل، مثلاً فرخي د سلطان محمود پر مرگ باندي د غزني د ښار مناظر او د وېرني مراتب په دې قصيده کي تصوير کوي :

شهر غزنین نه هـمانست که من دیدم پار
چي فتاده است که امسال دگرگون شد کار؟
خان ها بینم پر نوحه و پر بانگ و خروش
نوحه و بانگ و خروش که کنند روح فکار

پښتو پخواني قصايد د امير محمد سوري په ویرکي د شيخ اسعد سوري بولله

په تېر بحث کي پر پارسي رثا خبري وسوي، او دا دئ اوس په پښتو ادب کي پر رثايي قصيدې خبرې کيږي :
د شيخ اسعد سوري قصيده هم يو راز خاص فني آغاز او ترتيب لري. دی خپله وېرته د فلک په شکوه پيل کوي او د آسمان د
گردش اثرونه په کایناتو کي ښيي.
د قصيدې اوله برخه دغه تمهيد دئ، چي د قصيدي د تشييب ځای يې نيولی دئ. دلته شاعر د خپل مقصد په څرگندولو او
ادا کي ډېر قدرت ښکاره کوي، (۱۹) بيته وايي او د فلک د تېري او ظلم مناظر ښيي او دا تمهيد په استادې داسي ږدي:

د فلک له چارو څه وکړم کوکار	زمولوي هرگل چي خاندي په بهار
هر غټول چي پر بېديا غوړېده وکا	رژوي يې پاني کاندې نار په نار
ډېر مخونه د فلک څپېره شنه کا	ډېر سرونه کا تر خاورو لاندي زار
د واکمن له سره خول پرېباسي مړ سي	د بېوزلو ويني توی کاندې خونخوار
چي له برمه يې زمري رېي زنگلو کي	له اوکوبه يې ډاري تېر و جبار
هم يې غشی سکني ډال د ژوبلورو	رستمان ځني ځغلا کاندې په ډار
چي يې ملاوي نه کړيږي په غښتليو	دا فلک پر وکا څه کاري گذار

v

په يوه گـردښت يې پرېباسي له برمه
نه يې غشی نه لېندی وي نه يې سپار

تر دې ځايه د قصيدې تمهيد په تدريجي ډول تر مطلبه پوري را رسېږي او اوس نو شاعر غواړي، چي د دغو تېريو او ظلمونو
تر بيان وروسته پخپله د فلکه سره وينا وکي، په دغو تېرو بيتو کي خو شاعر له يوه غائبه حکايت او شکايت کاوه، مگر وروسته
له غائبه مخاطب ته التفات کوي او دا هم يو فني ترتيب دئ، چي لومړی د گيلې او شکوې آغاز له غاييه وسي او داسي
فرض کړای سي، چي گویا هغه هلته نسته او نه اروي او شاعر هم نه غواړي چي خپله شکوه د هغه غور ته ورسوي. مگر
وروسته چي د ده تأثر ډېرېږي او حوصله يې هم تنگيږي نو لکه په غشي ويشتلې زخمي پر اصلي ويشتونکي باندي حمله
کوي او فلک له غيابه حضور ته راولي او له هغه سره خپلي گيلې او مانې حضوراً وايي. دا التفات په صنعتي لحاظ دلته ډېر
خوږ او مفيد دئ. چي پسله يوه تمهيد له غاييه مخاطب ته التفات کوي، دلته فلک ته په يوه احتجاجي مخاطبه داسي پيل
کيږي :

څه تېری څه ظلم کاندې اې فلکه
ستا له لاسه نه دئ هيڅ گل بېله خار
په ویرژلو لور^۸ نه کړې په زړه کراړيه
پر تتلیو او روې د غــــم ناتار

^v اوکوب :- عظمت.

^۸ لور : مهرباني

دا مخاطبه هم يوولس بيته ده، او په ډول ډول د فلک تېری او جفا څرگندوي او په پای کې په ډېره استادي او مهارت خپل مقصد ته گړيز او تخلص کوي، او دا مرحله د ادبي معايرو سره بالکل سمه ده او په ادبي اصطلاح (حسن تخلص) ورته ويلاى سو.

کله غورځوې واکمن له پلازونو
کله کنبېښوي په خاورو کې بادر
زموږ پر زړونو دې نن بيا يو غشى وويشت
ودي ژوبلله په دې غشي هـزار
پر سوريو باندي وير پرپوت له پاسه
محمد واکمن چې ولاړى په بل دار

دلته اسعد د امير محمد عدالت او کردار ښيي او بيا نو د ده پر اسارت او مرگ افسوسونه کوي او په دې وير کې د غوريانو د درد او الم ترجماني داسي کوي :

په دې وير د غور وگړي تور نمري سول
په دې وير رڼا تياره سوله د ښار
گوره څاڅي روڼې اوښي له دې غرونو
دا کرونگى^۱ ساندي لي په شورهار

شاعر دلته طبيعت ته رجوع کوي او د غور ښکلي مناظر په دې ويرجنه پېښه کې هم نه ځني هېرېري او چاپېر د شاعر په طبيعت کې داسي جلوه گري کوي :

نه د زرکيو په مسا دئ کتھار نه بامي بيا مسېده کا په کهسار نه رادرومي غور ته بيا جوپې د شار مرغلري به نيسان نه کړي نثار په وېرته يې سو غور ټول سوگوار	نه هغه زرغا د غرونو د بېديا ده نه غټول بيا زرغونيرې په لانبونو نه له غرجه بيا راځي کاروان د مشکو د پسرلي اوره تودې اوښي تويويڼه دا په څه چې محمد ولاړ له نړيه
---	---

وگورئ! دلته د طبيعي شعر ښکني ښې څرگنديري، د شاعر تکیه ټوله پر طبيعت ده او خپل نظر پر طبيعي مناظرو باندي ځغلوې او په درد او وير کې هم خپل محيط او چاپېر نه هېروي، د ساندو او کوکارو په وخت کې هم د غور غرونه او دښتونه، د سرو غاټولو فرشونه، د مښکو کاروانونه او د پسرلي د بارانو مرغلري شيندنه او د زرکو کتھار او د گلونو مسا يادوي او دا ټوله د محيط او طبيعت يوه ښکلې ترجماني ده.

دلته تاسي د فرخي هغه قصيده هم ولولئ چې د سلطان محمود پر مرگ يې ويلې ده. دا شاعر د خپل محيط ترجمان او د ښاروالو د احساساتو او احوال مصور دئ او داسي وايي :

^۹ پلاز : تخت.

^{۱۰} کرونگی : آبشار.

<p>چه فتاده است که امسال دگرگون شده نوحه و بانگ و خروشی که کند روح فگار چشمها کرده زخونابه برنگ گلنار کله افکنده یکی از سرو دیگر دستار رودها بر سر و بر روی زده شیفته وار</p>	<p>شهر غزنین نه همانست که من دیدم پار خانه ها بینم پر نوحه و پر بانگ خروش کویها بینم بر روی زنان همچو رمان حاجبان بینم خسته دل و پوشیده سیه مطربان بینم گریان و ده انگشت گران</p>
---	---

فرخي يو ښاري او درباري شاعر و، د ده د تفکر او تخیل مجرا هیله وه. په کوم ځای کي چي احمد د غرو ښکلا او ښایسته مناظر په ساندو کي هم تصویر کول، دلته فرخي د غزني د کوڅو او کورو حال څرگندوي چي خلکو په ژړا ژړا دلته او هلته ځغستل او مهترانو خپل مخونه په ځایپرو وپرسول، حاجبانو خولۍ او لنگوتې ورکي کړې او ډمانو سرناوي او ډومبکي پر خپلو سرو او مخو باندي د لېونو په څېر ووهل. د دواړو قصیدو دغه فرق ته څیر سئ، چي دغه خصایص په ټول ادب کي ښکاره کيږي. د قصیدې دغه آخر بیتونه هم ښکلا او ښایست او ځانته رنگ لري :

<p>نه ښکارېږي هغه سور د سور په لتو چي به نجليو په نڅا پکې خندله هغه غور په ویر ناتار د واکمن کښېنوست</p>	<p>نه څلېږي هغه لمر پر دې ديار چي به پېغلو کا اتني قطار قطار هغه غور سو د جاندم غوندي سوراړ</p>
--	---

۱۱

دلته نو شاعر د قصیدې مخ گړڅوي او بیا له فلکه سره داسي د زړه له درده وینا کوي :
لاس دي مات سه اې فلکه ! چي دي وکا
محمد غوندي زمري د — پریني ښکار
په وروستيو بیتو کي شاعر خورا تندېږي او د ویر اورني او تند احساسات په مهارت ښکاره کوي :

<p>اې د غور غرونو په څه نه سوي غبار لاندي باندي سه چي ورك سي دا شعار چي څوك نه كړي پر نړۍ باندي قرار</p>	<p>شین زرگی فلکه ! ولي لا ولاړې مځکي ولي په رېږدلو نه پرېوزې چي زمري غوندي واکمن ځي له جهانه</p>
--	--

د فرخي د قصیدې پای د سلطان محمود سره په ویناوو کي داسي دی:
زینت و قیمت و مقدر جهان را بتو بود
تا تو رفتی زجهان این سه برون شد یکبار
شعرا را بتو بازار بر افروخته بود
رفتی و با تو بییکبار شکست آن بازار
دلته خو هم فرخي خپله استادې رغوي او قصیده په مهارت تامووي، مگر د لوړ بیته څخه لږ څه توزنه هیله هم ښکاري، چي ښایي شاعر په دغه ویر کي د خپل بازار کوټه والي هم نه وه هېره کړې او دا یو ډول ځاني او طبقاتي شعور دی، چي په یوه
سوراړ: گرم دښت. ۱۱

عمومي ماتم کي نه ښايي. اما اسعد خپله قصيده په بل ډول پای ته رسوي او بله نتيجه ځني اخلي، چي يو ډول ملي غرور او ننگ او اجتماعي شعور ځني ښکاري. دلته د پښتو عنعنوي ننگه بيانيري، او د سوري ټبر ويارنه پر بنا کيږي، چي په اجتماعي او اخلاقي لحاظ مهمه ده، دی وايي :

سرخ په تا اي محمده ! د غور لمر وې ته پر ننگه وې ولاړ په ننگ کي مړ سوې که سوري دي په مرگ وير کاندي ويرمن سول	په نړۍ به نه وي ستا د عدل سار هم پر ننگه دي پر ننگه کا ځان جار هم به وياړي ستا په نوم ستا په تبار
---	---

دا د پښتو د هغي پخوانۍ قصيدې تحليل و، چي تر دغي دمخه مور اوس بله زړه قصيده په لاس کي نه لرو.

په غوري دوره کي د ښکارندوی قصیده

د پښتو قصیده خو د زمانې په رنگ ورنګېدله او له خپل چاپېر څخه یې ډېر څه په ځان کي ومنله، د عربي او پارسي ادب اغېزې هم پکښې ښکاره سوې، مګر بیا یې هم خپل سبک او آهنگ او خصوصیات خوندي کړل. د شیخ اسعد د غزنوي دورې تر پخوانۍ قصیدې وروسته مور ته د غوري ښکارندوی یوه د ستاینې بولله بیا هم په هغه پټه خزانه کي د رڼو مرغلرو په څېر راپاته سوې او خوندي سوې ده او دا ښکارندوی هغه پښتون ستایوال او پیاوړی شاعر دی، چې د (۵۸۰ هـ) کال په شاوخوا کي د غور په دربار کي اوسېدی او محمد بن علي د تاریخ سوري لیکوال د ده د بوللو یو غټ دېوان په بُست کي لیدلی و (پټه خزانه).

د غور له تاریخي لوړتیا او عظمته او د سور د درنې شاهنشاهي کورنۍ څخه اوس مور ته تشي د ښارو کنډوالې او د فېروز کوه یو جگ منار پاته دی، چې د دغو پښتنو صنعتي ذوق او د عمران لیاقت ځني څرګندېږي. خو د دغو پاتو آثارو سره سره د شیخ اسعد او د ښکارندوی ادبي مرغلري هم د بلیغو او غرا قصایدو په لړ کي د پښتو ادب پر خول باندي په ډېره ځلا او رڼا برېښي.

د سوریانو د درنې کورنۍ نامتو بریالی او د هند فاتح سلطان معزالدين يا شهاب الدين خو د سلطان محمود په څېر په واور وارو د هند پر لور لښکري بېولي او هلته یې د اسلام او عدالت او د اخلاقو او تهذيب رڼا خپره کړې ده.^{۱۱} داسي ښکاري چې ښکارندوی د ده د دربار ستایوال شاعر هم په دغو جنگي سفرو کي ورسره ملګری و، او کله چې شهنشاہ پر اباسین باندي تېرېدی، نو ښکارندوی د ده په ستاینه کي یوه قصیده ویلې وه.

دا قصیده په پوره فني دود په یوه پسرلني تشبیب شروع کيږي او شاعر خپل نهايي قدرت د پسرلي د مناظرو په تصویر کي ښکاره کوي، کوم حیات، کوم حرکت، کوم نشاط او ښورښت چې د پښتونخوا په پسرلي کي سته او د پارسي شعر د قصایدو د تشبیب یو ښکلی او په زړه پوري زبور دی په دغه قصیده کي هم پروت دی، لکه چې وايي:

د پسرلي ښکلونکي بیا کړه سینګارونه
بیا یې ولـسونل په غـرونو کي لالونه
مخکـه شنه، لابـنونه شنه لمنې شپې سوې
طـیلسان زـمردي واغوسـته غـرونه

د نسیب ادبي او فني لوازم او ښېګڼي خو دا دي چې شاعر خپل مقصد ته یوه ډېره مناسبه او سمه لار پیدا کي او خپل اروږدونکی په خوړو الفاظو او په زړه پوري مضمون داسي راکښېښي، چې د ده هغه اصلي مقصد په پوره زړه او مطمئن نفس واوروي. د قصیدې مضامین سره پوري او متناسب وي استحالت عقلي ونه لري.^{۱۲}

د رانه او خواتوري کلمات پکښې نه وي او که ستاینه کوي هغه هم په داسي ډول وي چې ادب، نزاکت او د مادح او ممدوح مقام پکښې خوندي سوی وي. د ښکارندوی د قصیدې نسیب خو یو د ښکلا بهېر او د جمال انځور او د ښایست بېخي ښه منظر دی، هر بیت یې پر خپل ځای ښه ښکاري او د ښکلا ترجماني کوي، مثلاً د گلو ښه بوی خو هر څوک ستایي، مګر دغه مقصد په فني ډول او لطیف تشبیه سره ادا کول د پیاوړي شاعر کار دی، وايي:

هر پلو د گلو ورم دی لـونلی
ته وا راغله له ختنه کاروانونه

^{۱۲} طبقات ناصري.

^{۱۳} المعجم في معايير اشعار العجم.

دلته د پښتو د تشبیه له نازکو اداتو څخه ته وا داسې لطافت لري چې د ختن د کاروانو ورومې ډېرې خوندوري کوي او مضمون د حقیقت خوا ته نژدې کوي، له اغراقه یې پاکوي، ځکه چې اصلاً خو د ختن کاروانونه او هغه هم په مشکونډیو بار نه دي راغلي، مگر شاعر په خپل ادبي اعجاز د پسرلي له گلو څخه دغسې ورم تون جوړوي.

د قصیدې خورا دقیق او څیرتابه ځای هغه دی، چې شاعر خپل مقصد ته هڅه کوي او غواړي چې ستایني یا وېرني یا کوم بل مقصد ته مخه کي. په فني ژبه دغه تخلص یا گڼیز د شاعر په مهارت اړه لري، چې رکیک او سپک نه سي. منوچهرې د یوه نوروژي او بهاري نسیم په پای کې د خپل ممدوح ابوسهل زوزني ستایني ته داسې د گڼیز لاره مومي :

شاخ بنفشه بر سر زانو نهاده سر

ماننده مخالف بوسهل زوزني

دا تخلص خو ظاهراً ډېر ښه او ماهرانه ښکاري، مگر په انتقادي نظر خو لږ څه سپکي هم لري، ځکه که دلته د بوسهل زوزني مدح مطلب وي نو د ده د مخالف تشبیه له شاخ بنفشه سره چې ډېر دلچسپ او ښکلي او لطیف شی دی ناوړه خبره ده. خو د ښکارندوی تخلص د حسن ادا او صنعتي لطافت ډک دی او دلته د بلبل ستایني چې د پسرلي د گلونو په مدح کې خواره رغونه راباسي یادوي او په یوه خوره تشبیه داسې د گڼیز لاره ځان ته پیدا کوي :

نه به چوڼی په ستاینو د جنډیو مور سي

نه به مور سم د سلطان په صفتونه

د شنسب د کاله ختلی لمر دی

د پسرلي په دود ودان له ده رغونه

تر دې وروسته شاعر د ستایني ډگر ته وردانگي او دا ستاینه ټوله رزمي رنگ لري او د غوري سلطان مراني، لښکرکشی، بریالیاوي، زغلوڼه او یونونه یادوي. د تورو خلا، د زمريو یرغل، د مخکي فتوحات، د زلمو جنگي کارنامې، د هند د تورو مخکو لوټونه، د جگړنو بهرونه د ده د ستایني موضوعونه دي، مگر د ستایني دا ټول شاعرانه زیار او هڅه پر داسې خوا روانه ده، چې کوم فني عیب نه لري، تشبیهونه او استعارې او کله کله اغراق خو د شاعرۍ ښکلي پلوه ده، مگر د ښکارندوی په دغو صنعتي تخلیقاتو کې کوم عقلي استحالت نسته او دا د ده کمال دی، چې د شعوري صنایعو په پېچومو کې داسې گرزې راگرزي چې د انساني تصور او تعقل له دایرې څخه نه وزي، چې سبا فني نقادان د ده شعر ته گوته ونیسي او ووايي چې شاعر د مداحۍ په څپو کې هسي لاهو سوی دی، چې د تعقل تر خند دباندي وتلی دی.

مثلاً شمس الدین محمد بن قیس رازي د اووم هجري قرن نقاد د انوري دا بیت د عقلي استحالت له پلوه غندي او دا د ده د شعر ناولیتوب بولي، چې خپل ممدوح په داسې ډول ستایي چې عقل یې نه مني، انوري وایي:

اگر فنا در هستی بگل براند اید

ترا چه باک نه ذات تو مستعد فناست

داسې فني عیوب د لویو او مشهورو شاعرانو په آثارو کې هم لیدل کېږي، د عربو متنبی غوندي شاعر هم د مداحۍ په زغل کې داسې ټکرونه خوري، چې وروستي کره کتونکي د ده دا بیت ډېر غندي او هغه رازي وایي چې په دې بیت کې متنبی د خپلي مور پر اوږو سپرېږي او د ممدوح مخي ته ځي :

لواستطعت رکبت الناس کلهم

الی سعید بن عبدالله بعرانا

یعني که ما کولای سواي ټوله خلک به مي اوشان کړي وای او پر هغو باندي به سپور د سعید حضور ته تللی وای. رشتیا هم دا ده، چې د شاعر دغه مضمون آفريني او ستاینه ډېره بارده او رکیکه ده او د انتقاد گوته ورته نیوله کېږي. اوس نو تاسي د ښکارندوی دغه طبیعي او معقوله ستاینه چې له عقلي استحالته تشه ده او هیڅ رکاکت نه لري هم لوستلای سواي، چې خو بیتونه یې را اخلم :

په جوپو جوپو جگړن یې هند ته یون کا

چې د غور بادار همت کا په زغلوڼه

خپان سيند يې هم له ډاره ايلايي کا
 پر اوږو وړي د غوريانو بڼه اېږونه^{۱۴}
 په هرکال اټک د ده بڼه راغلي کاندې
 غوړوي په خنډو خپل پاسسته سالونه
 پښتونخوا ښکلي زلمي چي ځغلي هند ته
 نو آغلييه پېغله کاندې اتېـونه

دلته به مور د تاريخ هغه وقوعي او رشتياني مناظر را په ياد کو، چي د غوريانو کاروانونه هند ته روان دي او د اباسين پر خپانو او بو باندي د دوی بېړۍ نخاکوي او د سيند غاړي په پستو رېگو فرش دي او په دې خوښي کي ښکلي پېغلي د اټک پر گذرگاه خاندي او ناخي.

ښايي چي ځيني ښاغلي لوستونکي به دلته دا غواړي چي د پښتو قصيدې فکري ذخيره او د ستايني د دغې قصيدو اجتماعي او ادبي اړخونه او د شاعر د فکر قدر او قيمت په ټولني تطور کي په انتقادي نظر او کره کتني سره واري. خو زه به دغه مباحث د دې څېړني اخيرنيو برخو ته پرېږدم، مگر دا نکته به اوس هم ووايم چي د پښتو شاعر د تفکر او تحليل جولانگاه هم د پښتو او پښتونوالي ښکلي او واقعي غولې دي او دغه پښتانه زلمي چي د جگړې مهيب ډگر ته په خندا او نڅا راغلي او د يوه لوی ملي مقصد له پاره سروڼه بايلي دوی له کانيو بوټو څخه نه دي پيدا سوي. دغه ښايسته او آغلي پېغلي د دوی خوندي مېندي او خپلي دي، پر دوی خپل زلمي گران دي خو بيا هم دوی د فراق او بېلتانه پر وخت له خوښۍ او نشاطه اتېونه کوي او خپله خوښي د اتې او نڅا په زړه وړونکو نندارو کي ښکاره کوي. دا ولي؟ ځکه دلته يو ملي لوړ هدف او لوړه غايه مخي ته ده او دغه هم د پښتانه شاعر او پښتو ادب هغه امتيازي ټکی دی.

قصيده د روښانيانو په مکتب کي

تر غوري دورې وروسته د پښتو ادب په تسلسل کي يوه ناوړه تشه سته، ځکه چي له (۶۰۰ هـ څخه تر ۹۰۰ هـ) پوري مور ډېر لږ آثار اوس په لاس کي لرو او په خاصه توگه بيا په دغو درو سوو کالو کي د قصيدې نمونه تر هغه وخته نه لرو، چي د پير روښان پياوړي شاگردان لکه دولت او انصاري او ارزاني او مخلص او نور تر (۹۵۰ هـ) وروسته په قصيده خوانۍ پيل کوي. دا رکود او انفصال طبعي هم دی، ځکه چي تر (۶۱۸ هـ) وروسته د چنگېز وحشي يرغلونه پر پښتونخوا راغله، دوی د غزنويانو او د غوريانو د عظمت مانۍ په غزني او باميان او فېروزکوه او هرات او بلخ کي ونړولې او بيا هم گډوډ تېمور دا هيواد پسې سپېره کی، په دغو تاراکو او يرغلو کي چي غټ غټ ښارونه په سپېرو ډاگو بدلېدل او يو متنفس هم نه پاتېدی نو هلته علم او ادب او پوهنه هم پوپناه کېدل او پښتانه هم د لويو غرو سرو ته ختل چي له دې وحشيانه تاراکه ځانونه وژغوري. دلته نو د دوی سلسله له غوره سره وشلېدله او کوم وخت چي ابن بطوطه عربي سياح تر پښتونخوا د هند خوا ته تېريري د ده په قول افغانان د سليمان د غرو په سلسلو کي خپاره او مېشته وو او هم له دغه سببه د قصيدې تسلسل دغه درې پېړۍ له خپله لرغوني کانون سره پرې کړی ښکاري.

مگر کله چي د لسيمي هجري پېړۍ په نيمايي کي بيا د پير روښان په فکري او ادبي مکتب کي قصيده نه په هغه قوت او

^{۱۴} اير: کښتۍ.

انجام ښکاره کيږي نو مور ته دا خبره زياتيږي، چي په دغه تشه دوره کي به هم قصيده په ادب کي وه خو که تر اوسه د دې دورې د قصيدې نمونې زموږ لاس ته نه وي راغلي له سابق او لاحقو معلومولای سو، چي دا طلايي مزي بالکل نه وو شلېدلي او د غورې دربار د قصيده سرايانو لرغوني روايات د لسمي او يوولسمي پېړۍ د شاعرانو په مخ کي پراته او موجود وه.

په دغو وختو کي پښتو قصيده د پير روښان او بيا د خوشحال خان په مکتب کي وروزله سوه، مگر پس له غوري درباره درې پېړۍ د قصيدې نمونې اوس مور نه لرو، خو بيا چي د پير روښان په روحاني بزم کي وځلېدله نو رنگ او جوله يې بالکل بېله وه، يعني هغه قصيده چي په غوري دربار کي په فني او ادبي گڼو ښکلې د مدح او رثا له پاره ويله کېده د پير روښان په بزم کي خاص د تصوف او الهي تفکر په رنگ رنگېدلې راووته. د روښانيانو قصيدې خو د وحدت او تصوف په افکارو ډکي او غني دي، مگر د صنعت او ادب او بيان له پلوه وچي کلکي او بې خونده او تشي توري دي او د دوی د شاعرۍ او فني کمال او صنعتي جمال خوا سپېره ښکاري.

د ارزاني او ميرزا قسايد:

د دولت او ارزاني او انصاري کوم قسايد چي اوس مور ته پاته دي د مضمون او انسجام له پلوه بالکل نوي کره وړه لري او داسي ښکاري چي د سنابي تر فکري تحول وروسته د تصوف او حکمت او موعظت قسايد او بيا فخرالدين عراقي د جذبې او حاله ډکي ويناوي په دغو اوقاتو کي دوني مقبولي سوي وې، چي د رندانو او زړو د خاوندانو بزمونه هم په دغو خبرو تاوده وه او د پير روښان د مکتب شاگردان هم ټوله په دغو مردافکنو ميو مست وه.

د سنابي وجد او حال، د عراقي درد او سوز، د مولانا جلال الدين بلخي مستي او نشاط او د وحدت په متلاطم درياب کي د دوی لاهو کېدل، د روښانيانو د قصيدو اصله شمزی ده، مگر فرق دوني دئ چي د روښان په مکتب کي ادبي قدرت او د شاعريت حقيقي جلوي ډېري کمي دي. نه هغه شاعرانه اقتدار او مطراق سته، کوم چي د غزنوي او غوري دورو په قسايدو کي ليدل کيږي، او نه هغه مترنم او د انگازو او خوند او ښکلا ډک کيف سته چي مور دمخه د اسعد او ښکارندوی په قصيدو کي وليد.

که څوک د روښانيانو دواړين په انتقادي نظر وگوري او د صنعتي ښکلا تجليات هلته نه مومي او د دوی په بيان او کلام کي د خوند او ذوق کمی حس کوي نو بايد چي د روښانيانو ادب او خاص بيا قصيده وچه او له صنعتي او ادبي ښکلاوو څخه تشه وپولي او دا د پښتو ادب يوه خاصه دوره ده، چي مور يې په ادبي انحطاط قايل يو او ښايي چي دا هم د هغه خاص کيف اثر وي، چي دغه پښتانه روښانيان په هند کي له محيط څخه ليري پاته سوي او له پخوانو ادبي رواياتو او ښکلاوو څخه بيرته سوي وه. نو ځکه د دوی په کلام کي هغه خوږوالی او هغه پياوړتوب نه و، چي مور يې د اسلافو په آثارو کي په ښکاره ډول وينو.

ښايي چي ځيني پوهان به د دغه ادبي رکود او تيارې علت دا وگڼي، چي روښانيانو په پښتو ادب او قصيده کي د تصوف او عرفان او الهييت روح پوکړی دئ او دغه مضامين د دوی غايي مقصد او هدف و، نو ځکه د شعر په ښکلا او د ادب په ذهني تخليقاتو پسې نه گرځېدل.

مگر دا خبره هم د دوی عذر نه پر ځای کوي، ځکه چي تصوف او عرفاني مضامين خو د شرقي ادب او فارسي قصيدې چاشني وه او د خوند او خوږوالي او مستي او نشاط سبب يې سول او په دغه رنگ کي ځيني ادبي شهکارونه لکه حديقه او مثنوي لرو، چي تصوف په هيڅ ډول د هغو آثارو ادبي مقام او صنعتي او هنري قيمت نه دئ ورکښته کړی. نو ځکه د روښانيانو د دورې ادبي انحطاط پخپله د دوی د هنري لياقت لږوالي ته منسوبو او دا وايو، چي تر دوی وروسته د خوشحال خان له ادبي نهضته سره بيرته قصيده په هغه پخواني آب و تاب ژوندۍ سوېده.

ميرزا انصاري چي په (۱۰۴۰ هـ) د دکن په يوه جگړه کي وژل سوی او د روښان پير لمسي دئ په يوه قصيده کي عرفاني معروفې خبرې په داسي ډول کوي، چي هيڅ ادبي خوند يا صنعتي ښکلا نه لري، دی وايي:

<p>ترو عاشق به نزدېکت کا گهي قهرگه رحمت کا د يوه مولا صفت کا او سرود يې زيات لذت کا کم دليل ځني وحشت کا ننداره به د وحدت کا نه زياتی نه کمايت کا</p>	<p>معشوقه چي حجاب واخلي آواز ښه واړه د يو دئ چي په زمکه په آسمان دي په هر صورت سامع پوهيري عارفان به پرې خوښيري هر واصل چي يگانه شي په يوه کي دويم نشته</p>
--	---

اوس نزدې دغه مضمون ته د حضرت سنایي له ملکوتي ارغنونه دا نغمه واورئ، چي په څه قوت او سلاست او پوخوالي په فضا کي انگازې اچوي :

<p>نزهي که جليست بر نعوت جلال به تيغ غيرت او کشته در هزار قتال نهاده است به پايش هزارگونه شکال مراسم جام وصالش همیشه مالا مال شراب وصالش دایم مرا شدست حلال</p>	<p>مقدسې که قدیمست از صفات کمال هر آنکه شربت سبحانی و انالحق خورد زآهوان طریقت هر آنکه شیر آمد زما زم ملکوتش کند دلم چون خون بنغمه های مزامیر عشق او مستم</p>
---	---

(دیوان سنایی ۱۹۲ مخ)

اوس دغه مطالب د روښان پير د بل شاگرد يعني ارزاني خویشکي څخه هم واورئ، چي د زرم هجري کال په شاوخوا کي ژوندی دئ، دی وايي:

<p>د احد ډپوه کره بله او وې کاره له بغله پوشیده دئ له احوله تر اعلی هم تر اسفله د انا لول يې ښيله د خپل زړه له هيکله؟ د رندانو له عمله د دې غير له امله</p>	<p>د اثبات په کور دننه ستا زړه جام جهان نما دئ يو خراغ دئ چي بليري د دغه خراغ رڼا ده چي منصور په سر د دار دئ بايزيد سبحاني ولوست د ملا پر کتاب نشته د کامل تخته ده پاکه</p>
---	---

همدغه مضمون ته ورته مضمون دمخه عراقي په داسي ښکلو او خوږو الفاظو په شاعرانه مهارت بيان کړی و :

روی دلدار در آن آئینه پیدا بینند جان فشاند برو کانرخ زیبا بینند دوست را هر نفس اندر همه اشیا بینند که بدو دررخ زیباش هویدا بینند	روشنان آئینه دل چون مصفا بینند از پس آئینه دزدیده برویش نگرند عارفان چونکه زانوار یقین سرمه کشد در حقیقت دو جهان آئینه ایشانست
---	---

(دیوان عراقی ص ۷۵)

دلته نو اوس پخپله بناغلي لوستونکي اټکل کولای سي، چي په غزنوي او غوري دورو کي خو پښتو قصیده اوږه پر اوږه له پارسي قصیدې سره تله او په ځينو خصایصو کي لا ځني دمخه کېده هم، مگر د روښانیانو په مکتب کي خو قصیده ژوندی وه، اما جوله او بڼه یې کورب اوبښتې وه او هغه لرغوني ښېگڼي او خورتیاوي او د جړاو او سینگار گڼې یې نه درلودې. مگر دغه وچه کلکه او توره تیاره دوره اوږده نه سوه او خوشحال خان بیا د قصیدې دلربا ناوې په هغه سینگار او ښایست راوایسته چي په لفظي او معنوي خصایصو او فني معیار کي هغه لرغوني قصیدې ته ورته ده.

قادر داد:

هم له دغي ډلي څخه قادر داد د محمد زمان زوی د روښان پير له کورنۍ څخه تر (۱۱۱۸ ق) پوري ژوندی و، چي پلار یې هند ته فرار سوی او هلته به مړ وي، دی هم اوږدې عرفاني غزلي لري، چي کله کله یې دغه غزلي د قصیدې درشل ته هم قدم ږدي.

د ورکي خزاني مؤلف (۱۲۹۵) د ده څه نظموڼه راخوندي کړي دي، چي د روښان پير د ادبي مکتب يو ورك پلو را روښانه کوي.

قادر داد د روښانیانو په صف کي د کریمداد ښکښ تر څنګ (مگر وروسته) د درېدلو حق لري. ځکه چي په کلام کي یې شعریت تر واصل، دروند ښکاري. عمومي موضوع خو یوه ده، مگر کله کله هنر

هم پکښې ځایپري او سړی ویلای سي، چي غزل یې د شعر ښکلاوي لري، لکه:

چي مدام په زړه کي خیال لري و جنگ ته
 څوک به څه وایي دې مست شوخ و شنگ ته
 چي پرې اه د عـاجـزانو اثر نه که
 د نرمۍ خـوی به څه ستایي و سنگ ته
 لکه زه چي د هجران په اورگذار شوم
 خدای دي هسي ساعت پېښ نه که نهنګ ته
 اندېښنې لکه خـارونه رالگـپري
 په آرام مي اړخ نه لـگي پالـنگ ته
 عاقبت به ستا د غم حصار ته پرېوزم
 چي ارتاو دي کـرم د ميني و کـرنگ ته
 د تهمت درسته رقيب کړه په ما تشه
 د غضب توره په لاس گـرځي و څنگ ته
 رقيبان د کوڅې سپي شوه قادر داده!
 مدام غاږي د دين وري ملنگ ته

(ورکه خزانه ۱/۱۱۳)

د قادر داد د کلام په نمونو کي يوه اوږده قصیده هم سته، چي په دې ډول شروع کيږي :

ابتدا چي د حمل په درست جهان شي
 زمکه سيزه زرغونه هم کوهستان شي
 رنگا رنگ گلونه گل شي په چمن کي
 ډېر عالم يې و ديدن ته نگران شي
 چي زبلي د خزان بنايست بيا مومي
 آه سرد بيرون له جس په سندان شي
 (الخ)

د تشييب په سينگارولو کي د ده قدرت دغوني دئ، مگر په تخلص او گږيز کي څه له شاعرانه مهارته کار اخلي او په هنر ځان خپل عرفاني او تلقيني مطلب ته نژدې کوي :

عندليب په ډېر هوس تر گلو گرځي
 مراوی گل په پرېشاني کي خندان شي
 له ماضي فراقه ژاړي و چمن ته
 ترس مي نه له مستقبل غم د هجران شي
 دا اټکل يې هومره نه دئ په خاطر کي
 چي به بيا دا زما جمع زړه پرېشان شي
 نه به زه تر تله اوسم په جهان کي
 نه به پاته جوړ دا هسي گلستان شي
 يا به زه وړاندي له گلـه جدا کـيرم
 يا به وړاندي تر ما پېښ پر گل خزان شي

په دې ډول دی ورو ورو ځان مقصد ته څرمه کوي او د خزان مناظر، د گلو مراوتوب، د پانو ژېدنګ، د سمسورو باغونو خمسوري تصوير کوي، خو ښه په پای کي وايي :

بې وفا دنيا به پاتي شي له وږو
 په ارمان به ځني ولاړ شيفتگان شي
 له دارا له سکندر يې وفا نکړه
 څه اميد په دغه بې وفا دوران شي
 اورنگزېب ولي پادشاه تر دنيا تېر شو
 چي د عدل يې تعريف په هندوستان شي
 چي دا هومره نصيحت کړم باور وکړه
 ځان ته وایم تش مذکور د ديگران شي
 همه واره عيب وينم پخپل ځان کي
 که بهانه په خوله دا نور نور آدميان شي
 هيڅ سړی به غلط نه ځي قادر داده !
 که پيرو د انصاري بايزيد روښان شي

د کريمداد بنگښ په دېوان کي قصايد :

د پښتو ادب د قصيدې په اوږده تاريخ کي چي کله مور د غوري دورې تر لوړو او ښکلو قصيدو راتېر سو نو د روښاني مکتب له بي خونديو منظوماتو سره مخامخ کيږو او داسي وينو، چي تر (۸۰۰ ق) را په دې خوا پر پښتو ادب باندي د هنري رکود او د ښکلا د فقر دوره راغلې ده. مگر کله کله پخپله په دغه ډله کي ځيني د ذوق خاوندان او د هنر او ښکلا روزونکي شاعران هم پيدا سوي دي، چي له هغو څخه يو کريمداد دئ، چي په دري شعر کي ځان "عيشي" بولي.

د روښاني ډلي د منظوماتو په لړ کي د کريمداد ځيني قصيده وشمه منظومې د هېرولو وړ نه دي. د ده دېوان اکثر په هغو اوږدو تغزلاتو ډک دئ، چي سپرې يې غزل نه سي بللای، خو د قصيدې ټول خصوصيات او تعريفونه هم نه لري. کريمداد هم عمر په هندوستان کي تېراوه، په قوم بنگښ و، ځيني فارسي غزلي هم د دېوان په پای کي لري، چي ادبي ارزښت يې متوسط دئ، مگر د پښتو وينا يې تر نورو روښانيانو قوي ښکاري او سپرې ويلای سي، چي کريمداد يو ناظم و، چي د شعر درشل ته ور نژدې سوي و.

د کريمداد د زوکړي ځای د هند شمس آباد او د استوگني ځای رشيد آباد و، او دا ځای هغه رشيد خان آباد کړی دئ چي د روښان پير له لمسيانو څخه و، او د هندوستان کورگاني پاچهانو هلته فراره کړی او په (۱۰۲۹ هـ ق) کال يې د اورنگ آباد په صوبه کي مځکي او کروندې د جاگير په ډول ورکړي وې، دی وايي :

زما ځای د قناعت رشيد آباد دئ
که هر څو ښهرونه ډېر دي بي شماره

د مائر الامراء خاوند ليکي :

"رشيد خان در سنه ۱۰۵۸ ق در صوبه داری ناندیر بساط هستی در نورد، در شمس آباد ديهي آباد کرده، باغ طرح انداخته، نعلش او را برده همانجا مدفون ساختند"، (مآثر دوهم ټوک، ۱۸۹۰ م)
نو کريمداد هم په شمس آباد کي د رشيد خان په دغه کلي کي اوسېدی، چي وروسته رشيد آباد سو، دی وايي :

دريغا سير گلگشت رشيد آباد ميخواهم
تماشای پری رویان شمس آباد ميخواهم
می و معشوق گلرخسار و آواز خوش مطرب
کنار گنگ و سرو سوسن آزاد ميخواهم
(د کريمداد دېوان، ص ۹۸)

کريمداد چي په دري ژبه کوم خواره اشعار ويلي دي، خپل تخلص (عيشی) او قوم بنگښ داسي ښيي :

عيشی ام بنگشی ام خاک رهم
دين و دل باخته در راه تو ام

په هر صورت د کريمداد ژوند تر (۱۰۵۸ ق) پوري چي رشيد خان مري يقيني دئ، پس له دې نه ده معلومه چي په هند کي و، که بيرته خپل وطن تيرا او بنگښ ته راغلی وي که به؟

کريمداد په روښاني مکتب کي لوړ ځای لري، ځکه چي د ده د بيان قوت په دواړو ژبو پښتو او دري کي څلپري، او داسي ښکاري چي د عرفان په څرگندولو او بيانولو کي خپل هنري استعداد هم لري، او د ده ويناوي تشي بي خوندي منظومې نه دي.

تاسي وگورئ چي هنري استعداد څنگه د يوه هنرمن په تخليقاتو کي اثر کوي، او خپله اغېزه ښکاره کوي. خبري هغه خبري دي چي دولت او ميرزا انصاري يا پخپله روښان پير په خيرا البيان کي کړي دي. مگر کله چي د عرفان هغه زر د يوه ماهر زرگر په لاس ورغلي دي نو ده پخپل هنري مهارت هغه داسي سينگار او جړاو کړي دي، چي د ښکلا يوه دلکښه نمونه ده، او سپرې چي يې لولي نو خوند ځني اخلي :

<p>د محبوب د مخ جمال دئ پر سپين مخ يې ايښی خال دئ بيا جنبش يې پر خپل حال دئ که طوطي شېرين مقال دئ هم يې قد په اعتدال دئ چي تشبیه يې په هلال دئ خه عجب ساقي کلال (؟) دئ د وحدت د باغ نهال دئ دی دکل بانډو کلال دئ د جمله حيوانو گوال دئ بانگ يې ووايه بلال دئ دا تقلید يې مثله جال دئ پر هغه دیدن حلال دئ هر چي تېر تر سر و مال دئ پر هغه دیدن محال دئ هر چي حمیده خصال دئ چي پسندیده افعال دئ په زر شپير پنخوسم کال دئ بيان کړی يې خپل حال دئ عاقبت يې ارتحال دئ</p>		<p>د عاشق په نظر گورئ توري زلفي يې خورې کړې گهي سرو د چمن شي که بلبل خوش الحان شي توري سترگي يې مکحولي بيا عجب يې کړې وروخي درست مجلس يې په می مست که موجودات يې برگ بر شه گهي ساز گهي يې مات کا ساتندوی د زنده سرو د اسلام په لوره وخت مقلد پکښې بندي شو چي له دې دامه بهرون شو دا دیدن به هغه کاندي چي يې آئينه شوه رنگه ذميمة اوصاف به خو که له بدی به تل پرهز که کریمداد دا بيان کښلی يادگاري يې ده پرې ايښې هر چي راشي پر دا دنيا</p>
--	--	--

د کریمداد بنگښ د قصایدو هنري خوا :

کریمداد کله د قصیده سرايانو پر سنت برابر اول د بهار د مناظرو تشبیب لري، او بيا خپلو عرفاني او تلقيني مطالبو ته تخلص او گڼيز کوي، او دلته نو سړی دا مني چي زموږ د پښتو ادبياتو کړۍ د لوی افغانستان په سلسله الذهب پوري نښلي، او هغه رنگه مطالب چي سنایي پخپلو عرفاني او اخلاقي قصیدو کي ځای کړي وو، د کریمداد په کلام کي هم هغسي ښکاري، لکه دا قصیده :

تشبیب

<p>عندليب مي په فغان شه تر گلزاره چي په ځان يې محنت وڅکاو له خاره په هر هر نفس يې ذوق دئ له دلداره په هر لور گلونو وتړل قطاره د نمرود اور شه څرگند له لاله زاره نرگس سترگي کړې ور پورته له خماره چي په هسي ښه موسم گرزې بې ياره</p>		<p>ښه نسيم چي زېری راوړی له بهاره په وصال يې د گل ډېره خوښي وشوه په چمن يې له گلپانگه شراشورکه د نيسان او رو مدد ورسره وکه مست بلبل لکه خليل پکي جاروزي د لاله پياله له سرو شرابو پر شوه خه راحت به له ژوندونه که په بخره</p>
---	--	---

د تخلص بیتونه

لا خونہ یې مقیم شوې له رفتارہ چي مقیمه پخپل ځای وې نه د وارہ	په جهان کي تفرج په تجربه کړې دغه زمکه لگد کوبه د هر چا شوه
---	---

اصل مطلب ته گرېز

<p>خبر ته شه له هر ملکه له دياره خو له کوره دي سفر وي تر بازاره د خسيس په دود لاس مه وره تر سناره ته په بانگ د استغنا يې کړه بيداره مپوه داري ونې لاندي وي تر باره خو يې ور نه ورې د عقل تر معياره هره چار چي په اخلاص کړي اختياره چي يې خپله هستي څار کړه تر نگاره چي تشبیه يې په څه نشي بې اناره په هر زړه چي شي د عشق شعله حراره که يو ځل په جلوه گا شي غمگساره تجلی يې د مخ زياته له نهاره او د ځينو سريکار شه له زناره په حجاب کي يې مخ پټ که له اغياره او له رنده ميخواره سره ميخواره شهيدان به ژوندي پاڅي له مزاره تر بهنسته دي کم نه وينم هندوباره آراسته يې په انهار او په اشجاره تجربه ده ډېره کړې په ډېر وارہ که هر څو بشپړونه ډېر دي بې شماره هر چي بېل شو د دوستانو له قطاره</p>	<p>له طلبه يو زمان فراغت مه کړه حماقت به دي بدل په پوهه نه شي افرينش وارہ پر تا دئ نثار شوی قافله دي د همت اوډه په خوب ده سرو ځان د آزادۍ و ملک ته ويوست قلب زر به دي قبول پر صراف نشي په تحقيق به تر انجامه ورسپري د رښتيني ميني قياس کړه له پتنگه د اشنا ميني مي زړه هسي دوه نيم که خشک و تر به يې يکباره سره بل که شراشور به د دیدن په اهل گله که توري زلفي تاريخي دي لکه ليله خوک له شوقه بې تسبیح که تل تر تله له عاشق سره یکتا شو بې پیونده له صوفي سره کلام د تصوف که که گذر يې د قبور په عالم وشي چي هر بنهر دي معدن دئ د حورانو بنايسته يې په هر لوري په څو لونه په خوبی دي هيڅ د يار برابر نه دئ د ما ځای د قناعت رشید آباد دئ د "کریم" په دود به ژاړي د زړه ويني</p>
---	---

يو زمان له درد و غمه نه خلاصیږي

بېلتانه مي رڼا ورځ کړه شب تاره

(دېوان، ص ۴۰)

د کریمداد ادبي او هنري استعداد په دواړو ژبو کي سره برابر دئ، او هغه دا چي ده د روښاني مکتب قصیده له رکوده او بې خوندي څخه را ایستلې او بیا يې د هنر پر ښکلي تخت کښېنولې ده. علت يې هم دا دئ چي ده په دري ژبه کي هم دغوني غښتلی لاس درلودی، چي دلته يې يوه غزل رانقلوم:

چو بلبل هر زمان آشفته گرد چمن گريم
 بياد قامت رویش بسر و ياسمن گريم
 چو ميرم در غمت ای جان ! بيا بعد از وفاتم بين
 که از سوز، درون پنهان زمردم در کفن گريم
 دلم خون شد، زحسرت تا بکی چون پيرکنعانی
 جدا از يوسف خود مانده در بيت الحزن گريم
 چنان در محنت راه و بلای منزل افتادم
 که گاه از هجر يار و گاه بر ياد وطن گريم
 گهی بر شورش و افغان مجنون نغمه يی گريم
 گهی در بيستون با ناله های کوهکن گريم
 ندارم همدمی اندر همه گيتی، مرا آن به که
 در پیغوله غم، بعد ازین با خويشتن گريم
 کجا از محرمان بزم وصل او شوم "عیشی" !
 پس این کز شوق او چون شمع در هر انجمن گريم

(دېوان، ص ۹۰)

واصل:

د ده نوم پخوا مور اروېدلی و، خو ښه مو نه پېژاند. په (۱۳۵۳ ش) کال ښاغلي پوهاند رشاد د ده خو نظموڼه خپاره کړل، چې د ارزاني او دولت او انصاري غوندي يې سپری په فکري لحاظ د روښاني فکر يوه کړۍ گڼلای سي. خو په کلام کي يې هنري او شاعرانه ارزښتونه لير دي. په دغو خپرو سوو نظمونو کي يو څو اوږدې غزلي سته، چې د قصيدې تر تعريف لاندي نه راځي، خو په (۳۵) مخ کي :

هر چي يو سپری افگار شي ځيني دی غواړي ارمان کا	عيال درست پسې بیمار شي څوک د خپل صورت په ډار شي
--	--

قصيده ده چې (۳۵) بيته لري او په پای کي يې داسي ختموي :

نصيحت د کاملانو په اسلام باندي اقرار که هيڅ حيوان په لاري نه ځي وجود ونه د چندن ده	د نادان علاج په ډار شي چي يې سر په ذوالفقار شي څو علاج يې په اوسار شي نوس يې عين تور د ښامار شي
---	--

"واصل" واره اجاره کړه

تر حضور ديدن يې جار شي

دا سپری که څه هم د خوشحال خان معاصر او د لسم قرن ژوندی ښکاري، مگر په کلام کي يې کټ مټ د روښانيانو د نظم

کړو قصیدو خصایص لیدل کيږي، او په هغه ژبه کله دئ، چي میرزا او دولت او ارزاني مو دمخه ولیدل. اورکزی :

د ده نوم نه دئ معلوم، د قادر داد او د هند د روښانیانو سره محشور او معاصر و. داسي ښکاري چي د قادر داد تر مرگ وروسته هم ژوندی پاته سوی دئ (حدود ۱۱۷۵ ق). په غزل کي یې څه هنري ښکلا ځليږي، خو په قصیده کي یې خوند نسته او نه په بحث او کره کتنه ارزوي. خو دوني به ووايو، چي د روښان په مکتب کي د ذوق خاوندان او ځيني ښه شاعران هم لرو، چي د دوی قصیدې د پښتو ادب د تاریخ په تندي کي ځای نیسي او سپری ویلای سي، چي دا شعر دئ او تش یې خونده نظم نه دئ.

میر خان روښاني :

د دولت لوانی په دېوان کي (ص ۲۵۲ د کابل طبع) یوه اورده قصیده د میر خان په نامه سته، چي تر (۱۰۰) بیتو زیاته ده. دا سپری هم د روښاني مکتب شاگرد ښکاري، مگر کله چي دولت ژوندی و (۱۰۶۸ ق) ښایي دا روښاني ناظم به مړ و. دولت د گنج عارفین تر بیان وروسته چي د رسول (معجزات دي دا قصیده د دغي اصطلاح په شرحه کي راوړې ده، چي داسي شروع کيږي :

<p>نن مي زړه له خفي گنج که خو وينا يو عجيب ښايسته نور و بې مثاله نه يې رنگ نه يې مثال شته نه يې لوری هم کامل هم مکمل او هم غني و د غفلت او د نيسان اثر پرې نه و لوی علیم چي و خپل ذات و ته نظر که چي دغه رڼا څرگنده شوه صبا شو لوح، قلم، بهشت دوزخ له ده څرگند شو</p>	<p>مخفي گنج دئ بې شريکه بې همتا منزه له سبزو سرخه هم بيضا پاک ساده او منزه و تعالی پاک له فقره له نقصانه له فنا دی علیم او خبير و توانا یکباره شو پر خپل ذات باندي شيدا هر چي و له ده رڼا شوه هویدا عرش، کرسی، آفتاب و ماه ارض و سما</p>
---	--

دا د ځينو صوفيانو هغه عقیده ده چي د (الله نورالسماوات والارض) پر اساس یې دغه نور د کایناتو منبع گڼي او بیا په دغه رڼا کي د رسالت او امامت مقام ښيي، او د رسول او اصحابو ستایني کوي. خو په پای کي وايي :
اطاعت د حقي لاري پر تا فرض و
که عاقل یې اعتراض کړه له جهلا
وروسته څو بيته لري، گمان کوم چي غلط به چاپ سوي وي، خو په دې بیتو کي خلک د روښان پير لاري منلو ته راغواړي :

<p>هر چي لار یې وي له خدای څخه موندلې رسالت د عارفانو که و حق ته گماني سحاب یې درست له دلدار واخيست</p>	<p>که ښکېخت یې ورپسې کړه اقتدا مشتاقان له خپله یاره که اشنا له شها سره تل راز د عرفا</p>
---	--

ای میرخانه ! قسمت شوی په ازل دئ
انتها راجع هم پش د ابتدا
(ص ۱۵۲ د دولت دېوان)

نو په دغه ډول مير خان هم د روښاني ډلي په ناظمانو کي د قصيدې خاوند گڼل کېږي. مگر څنگه قصيده؟ چي شعر خو نه دئ مگر نظم به وي.

د دولت لونې قصيده سرايي :

د پښتو ادب د روښاني ډلي په شاعرانو کي دولت لونې د داداو زوی هم نه سو هېرولای، دی پخپله ځان داسي نښي :

اې دولته روښاني
حسن خېله نوحاني

بل ځای هم وايي :

د کمکوټي ثنا مکره
د داداو نوحاني زويه

نوحاني خو د پښتو لونې يا لواني يو هندي سوی شکل ښکاري، او په دې بيت کي خپل ځان ښه رانښي :

شيخ دولت مي نوم دئ هاتف ايښی
پر زبان د خلکو ياد "فقير دولت" يم

دولت خو په پښتو د غونډ دېوان خاوند دئ، او د پښتو نور شاعران يې هم په شاعري مني. خوشحال خان غوندي لوی شخصيت هم د ده وزن په پښتو شاعري کي داسي اټکلوي :

بل دولت فقير درې پاوه
زه ترې څو شېر شاهي تېر
(دېوان، ص ۳۸۶)

نور شاعران يې هم داسي ستايي :

د فقير پښتو خبري
لکه سپيني مرغلري

(ارزاني)

دولت ځان د ميا روښان لاس په لاس مرید او شاگرد گڼي :

زه فقير دولت مرید د ميا روښان يم
له فتراکه به يې نه کارم آسان لاس

له دې څخه ښکاري چي دی د روښان معاصر، ارادتمن او د (۹۸۰ هـ) کال د شاوخوا سړی دئ چي بايد د (۹۶۰ هـ) په حدودو کي زوکړی وي، او ژوندون يې تر (۱۰۶۸ هـ ق) پوري يقيني دئ، ځکه چي په همدغه کال يې د الهداد انصاري ویرنه (مرثيه) ويلې ده.

د دولت ژوند هم اکثر په هند کي تېر سوی او د رشید آباد او دکن په سيمو کي روږد دئ، او پخپل دېوان کي هغه افکار او عقايد ځايوي، چي د پير روښان د مکتب شاگردان يې لري. دی د قرآن او سنت او شريعت او سني مذهب تابع دئ او د خپلي شاعرۍ باغ د عرفان او ديني افکارو په گلونو سمسوروي.

دېوان يې په (۱۳۵۳ ش) کال د پښتو ټولني په همت په (۲۷۹) مخه کي له کابله خپور سوی دئ.

د دولت شعرونه خو د عرفاني او ديني قالب په محدودو لرگيو کي راگير سوي او ډېري اوږدې قصيدې لري، او هغه چي د غزل په قالب کي اچول سوي دي هغه هم د غزل تر محدود قالب کله کله وزي او د تغزل شکل مومي. ښاغلي پوهاند رشاد هڅه کړې ده، چي د ده ځيني شعرونه د خليل بن احمد په عروضي قالب کي کښباسي، او د عروضي تقطيع په کړاو يې اخته کي، (وگورئ د ده د مطبوع دېوان مقدمه، تر ۱۹ مخ وروسته). دغه هڅه خو د علمي پلوه ښه او په زړه پوري ده، مگر د پښتو ژبې له طبيعته او جوړښته سره سمه نه ښکاري مثلاً دا بيت :

ای چي دایم یې جا جا څرگند
 نه وینم غیر یې له تا څرگند
 دا خو سپک بحر (فاعلاتن - مفاعلن - فع لان) دئ، مگر زه داسي گمان کوم چي د پښتو عروضي طبیعت د آریایي ژبو له
 وزمونو سره نښلي، او د دولت گرده شعرونه به په عربي قالبونو کي اچول مشکل وي.
 که مور په روښاني ډله کي دولت ته کومه درجه ټاکو نو باید چي د شاعرۍ پر ډگر دی ترکریمداد وروسته د ارزاني او مخلص
 تر څنگ ودروو. خو په فکري لحاظ محقق ښکاري، او توحید له اتحاد او حلوله بیانوي :
 د توحید وینا یې شوه پر زړه نزوله
 مبراً له اتحاداً هم حلوله

بل ځای وايي :

د یقین په نظر یو راته ښکاره شو
 له اوله چي مي څوک په نظر سل کوت

قرآن وايي :

(چيري چي مخ کي، هلته د خدای ننداره ده "اینما تولوا فثم وجه الله").
 د روښان د مکتب مفکران له کثرته بیرته وحدت ته ځي او د اسلامي عارفانو په هغه ډله ننوزي چي د دويي له ډگره یکی ته
 ور تېر سوي وي :

چون یکی باشد همین نبود دویی
 هم منی بر خیزد این جا هم تویی

خواجه عبدالله انصاري ویلي و :

"از خود فروتر آی و رسیدی" (طبقات الصوفیه، ص ۹۱).

دا مرتبه چي سړی له خودۍ څخه وزی، او سل یو ویني د اسلامي عارفانو په کلام کي داسي شرح کيږي، چي نېستي سوي
 خلك د هستۍ پر ور دريږي.

نه کمر بر درش کنون بستند خود کمر بسته زاده اند چو مور بوی جانت پکوی او یابد گر بدی یانه، بر در او باش	نیستانی که بر در هستند کز ازل پیش عشق و همت و زور جهد کن، تا چو مرگ بشتابد بر گذر! زین جهان پر او باش
--	--

(د سنایي حدیقه)

دغه نیستان چي ځانونه یې د هستۍ له ډگره وړي وي او د وحدت په ځپان سیند کي فاني سوي وي، د دولت په ژبه داسي
 وايي :

په قوت دریاب چي گله شي یو یاد پيري
 په جهان کي هر څو ډېر دي دریابونه

د دولت لور په قصایدو کي عرفاني مضامین:

د دولت په تغزلاتو او قصیدو کي عرفان، اخلاق او شرعیات سره گډ دي، او سړی یې په پښتو کي د سنایي د قصایدو پیرو
 کپلای سي. مگر د سنایي د شعریت قوت نه لري.
 د ده د فکر او ادبي قوت د ښکاره کولو له پاره دغه تغزل ولولئ، چي ټول یو گڼي :

په ظاهر باطن چي گوري سبحان يو دئ
صورتونه ډېر لیده شي جانان يو دئ
د کثرت په حسابونه غلط مه شه
مومنان هر خوا نيوه دي ايمان يو دئ
په صدف کي در خالص په مارکي زهر
بارنده پر هر خای ابر نيسان يو دئ
پر اغزي پر گل يې نور يو شان وېشلی
تابنده پر جهان لمر درخشان يو دئ
رنگ رنگ گل ځني پيدا شي په پتي کي
چي گياه پرې زرغونپري باران يو دئ
که لښکر حشم يې ډېر لیده شي څه شو
چي په حکم يې عمل شي سلطان يو دئ
د دنيا بازار يې جوړ کا په څو شاني
د معنی په سترگو گوري هر شان يو دئ
د احوال سترگي کړې دي يو دوه ويني
جلوه گر، په عرش، کرسې کان مکان يو دئ
د شاهد لباس اغوستی دلبري کا
ذات واحد، بصير، علیم، څو الوان يو دئ
چي د عاشقانو زړه په زلفو خال وړي
دلربای د زړونو ژر په جهان يو دئ
د معشوق عاشق جامه واغوندي راشي
عشق باقي، شاهد، مشهود بې گومان يو دئ
پرې مومن، کافر، ماهی، چونگينه زیست کا
پاک درياب بېحده لوی، بې پایان يو دئ
د مجاز په څو څادرکي يې مخ پټ کا
د "دولت" د زړه انيس پټ عیان يو دئ

(د دولت دېوان، ص ۱۷۶)

په دې ډول تاسې د دولت د بیان هغه اصلي جوهر او پر کلماتو او الفاظو د ده راڅرمه توب اټکولای سئ چي یوازي د عرفان فکري پانگه نه لري بلکي د بیاني هنر لږ څه ذوق او ذخیره هم ورسره ده.

ځان جهان په لا اله نیست کړه "دولته" !

د جانان په سترگو گوره خپل جانان ته

د دولت قصیدې چي عرفاني او اخلاقي مضامین لري لکه د سنایي عرفاني قصیدې، اوږدې دي، او د ده کلام په پښتو ادب کي د عرفاني پانگي یوه غوره ذخیره گڼلای سو. د ده شعر د شعر له پاره نه و، هدف يې د روښاني عرفان څرگندول و. د دې کار له پاره چي ده کوم هنري استعداد او د کلماتو ذخیره درلوده، هغه يې ټوله په دې لارکي کښېښووه. که څه هم ده لکه سنایي یو لطیف ادب جوړ نه کئ، مگر بیا هم په پښتو ادب کي د ده وینا تر ډېرو ناظمانو غوره ده، او کله کله د لطیف ادب پر پولو هم پل ږدي، او کله د تغزل میدان ته رادانگي لکه یو تکره غزل سرا داسي مضمون آفریني کولای سي :

شبرين يار چي ما د زره په سترگو تل کوت
هر ساعت به مي د ميني د ده گل کوت
د ديدن شراب بي راکړه هسي مست شوم
چي هر جز مي د معنی په قوت گل کوت
خان جهان راڅخه هبر شو په مستي کي
لور په لور به مي دلبر جلوه گر کوت
چي په لا اله مي غير وجود نفي کا
روحاني پادشاه مي ناست پر تخت د دل کوت
که نظر مي د صفات پر عالم وکا
بي آشنا مي نه جهان، نه خان، نه بل کوت
د يقين په نظر يو راته ښکاره شو
چي اول مي د گومان په سترگو سل کوت
د وحدت په باغ څپه بي سره گله شوم
گل او خار مي يولیده، زاغ مي بلبل کوت
که د زره ارسۍ صفا کړې و به وينې
هغه مخ چي پاک ولي، نبي مرسل کوت
زه "فقير دولت" هرگز په میان کي نه وم
دلبر خپل جمال پخپلو سترگو تل کوت

(دېوان، ص ۸۲)

اوس د دولت يوه قصیده را اخلو، چي دا هم د مضمون تسلسل لري او هم د تخیل سره نښتون پکښي ښکاري، مگر موضوع يې هغه عرفان او هغه د روښاني مکتب د افکارو څرگندونه ده :

<p>د خودی مرکب به پی کا هر نظر چي پر څه شی کا په پرده کي بازي دی کا څه عجب اشارت نی کا د توحید نعمت په قی کا تگ د پیغمبر په پی کا چي مړ زړه په ذکر حی کا په رضا د ده مرگی کا گوشت پوست، هډ مغررگ و پی کا لیلی سیل د خپل حی کا چین، ختن په هند، روم ری کا سوار، پیاده، شتر، مزی کا خم، پیاله، بدنه، گری کا پی، شودی، شرومی، غوری کا لکه ښه عاجز مری کا تر مشرق مغرب لار طی کا</p>	<p>هر چي نوش د توحید می کا یو دیدن به د دوست وینی دا هغه زه، ته پرده یم وايي نه یم، نوازه شی چي د شک گومان مچ و خوري کامل ځکه غلط نه ځي هغه نه مري تل باقي شی د خیر ساج په شان به درست بدن د ذاکر ذکر پر بیابان مجنون جاروزي یو صفت په خپله ژبه په قدرت له یوې خاوري دېگ، طبخ، سرپوښ، ججری بېل د غوښي له صورته بادشاهان یې خدمت هسي اولیا په یوه دم کي</p>
--	--

د دې قصیدې د تخلص په برخه کي داسي نتیجه اخلي او خپل مطلب ته گږېز کوي :

<p>خیر، شر سبب کل دی کا د هستی لافي لوگی کا سر د پښې تلی کا تنن، تن، تنا له لی کا بې سلا مه بې علیکا</p>	<p>غیر مه گوره دولته! په ساعت کي نهست نفي شی مراد هاله مومي مرید چي عاشقان د ده له شوقه په بهشت کي گفتم کم دی</p>
--	---

(دېوان، ص ۲۲ - ۲۵)

د دولت د قصیدو موضوعونه د عرفان په ارت چاپېرکي متنوع دي، او ډېر داسي څه پکښې سته چي سپری یې د اسلامي عرفان او د شرقي صوفیانه ادب نخوړ بللای سي. که یو څوک دغه افکار او ښکلي مضامین سره بېل او تر خپل عنوان لاندې کښیږدي، د عرفان او تصوف یوه ښکلې او گلالي باغچه به وي، لکه:

د دلبر دیدن په هر لوري عیان وینم
هر نظر یې په هر څه کي په څو شان وینم
چي مي سترگي د باطن کرې پیر کامل رني
په هر څه کي یو دیدن د پاک سبجان وینم

(دېوان، ص ۲۱۲)

د سالک څه زده؟

نن هغه سالک د دې لاري ادب زده
چي له دم سره يې ذکر د پاک رب زده
مرده دل د دل له سره خبر نه دی
په تقلید يې په زبان د خدای لقب زده
غیر دېوال به يې حجاب په میان کي نه وي
چي يې سهل پر فلک لکه کوکب زده
زه "فقير دولت" به روغ په نور څه نه شم
کل زما درد و دارو د دلبر لب زده

(د دېوان ۹۹ مخ)

بې الحاده او حلوله خالص توحيد:

د توحيد وينا مي شوه په زړه نزوله
مبرا ده له الحاد هم له حلوله
يو الله دی بې جهته تجلی کا
پوشیده دی له دوین، ظالم، جهوله

(دېوان ص ۴۳)

يو حق دی!

په ظاهر، باطن، اول، آخر يو حق دی
نصيحت په زړه کي ونغوره زما دا
د احد په ملک کي بې احد نه شته
تل دا حال په ژبه وايي کل اشيا دا

(دېوان، ص ۱۸۶)

د وحدت د باغ مرغه دکثرت په ننداره کي

د وحدت د باغ مرغه بلند پروازه
نندارې لره راغلی دکثرت يم
روحاني وطن مي نه هېريري هيڅ وخت
د صورت په ملک کي بند په ضرورت يم

(دېوان، ص ۱۴۹)

د خوشال خان خټک په ادبي مکتب کي قصيده

اوس نو بيا د قصيدې سمسور موسم راغی او د پښتو پلار خوشحال خان خټک په خپل ادبي زيار او مښود کي قصيده هم تر لاس ونيوله، او د روښانيانو له خانقاه يې بيرته بزم او د رندانو ټولۍ ته راوسته.

پخپله خوشحال خان او تر ده وروسته د ده د کورنۍ ډېرو شاعرانو پښتو قصيده په صنعتي او فني لحاظ هم وپالنه، او د مضمون د تنوع له پلوه يې داسي غني کره چي اوس هغه د غوريانو او روښانيانو قصيده چي پرته له ستايني او تصوفه يې نور رنگونه، نه لرل په دوه ډوله مضامينو وپسولله سوه، او هر راز ادبي ښکلا يې بيا مونده.

اخلاق، حماست، افتخار، شکوه، غندنه، ستاينه، ښېگڼه او تلقين خو کله کله تصوف او توحيد او نور ډېر مضامين هم د قصيدې په ښکلولو کي داخل سوه.

په حقيقت کي خوشحال خان د نوي قصيدې ژوندی کوونکی دی، پخپله دی د روښانيانو ادبي ضعف او کمزوری ته متلفت دی او په يوه خوږه او ښکلې قصيده کي خپلي ادبي کارنامې او د سابقينو احوال داسي بيانوي :

<p>د خبرو ملک مي فتح په سمند کړ د سهيل غوندي مي ځان باندي څرگند کړ چي ښکاره يې د خبرو راته خوند کړ مسخره مي ارزاني خویشکی زمند کړ په خبرو مي د هر يوه ريشخند کړ د اوربشو په ډوډيو چي چا شخوند کړ د مشکيو بنجاره مي مستمند کړ چي موزون مي په تقطيع د بحر بند کړ عدوبت مي د خبري چند در چند کړ په معنی مي د شېراز او د خجند کړ حقيقت مي د مجاز سره پيوند کړ</p>	<p>په پښتو شعر چي ما علم بلند کړ مدعي د توري شېبې اور اورکی و يو په حال او په ماضي کي هسي نه و د ميرزا دېوان مي ومانډه په گوډي که دولت وکه واصل وکه دا نور وه کتلمې مي ورته سازي کړې د قندو لعل و ډر مي ورته وپييل د نظم هر کلام مي واردات دي يا الهام دي په تشبيه او په تمثيل او نزاکت کي په تازه تازه مضمون د پښتو شعر د بوستان وني مي واره پيوندي دي</p>
---	---

رښتيا هم دا ده چي تر خوشحال خان دمخه د پښتو قصيده د روښانيانو په دور کي داسي وه لکه چي سړی اوربشینه ډوډۍ خوري، خو اوس په خورتيا او خوند او کيف کي په الهامي ډول او تازگي د خواجه حافظ او کمال خجندي د کلامه سره سياله سوه.

د خوشحال خان په قصيده کي د چا غندنه يا ستاينه يا کومه صله او گڼه مقصد نه وه، د ده کلام د زړه الهام او د محبت کمند و.

نه مي سود نه مي مقصود شته په دا کار کي
محبت زما په غـاړه دا کـمـند کړ
عشق ته تر اورنگزېب پاچا بهـتر يې
چي خوشحال دي په عالم کي سر بلند کړ

د خوشحال خان د قصايدو دېوان ټول تر دوه زره بيته پوري رسېږي، چي ما په ۱۳۱۷ ش کال له کندهار په بشپړ ډول خپور کړی و. په دې قصيدو کي د پند او موعظت گټوره ذخيره، د پښتني اخلاقو او محسناتو ښېگڼه، د تعليم او روزني نکات او د

وطني سندرو خوندوره برخه، حمد او نعت، د جنگ او حماست خبري، د خپلي کورنۍ او قوم څخه گيلې مانې، د معيشت او طب او حفظ صحت لارښوونې، پسرلني ښکلي تشبيونه، منظرنگارۍ او غندنه او کله کله هزل او ملنډې هم سته. نو په لنډو الفاظو بايد داسي ووايو، چي:

د خوشحال خان قصيده د ده د شعر يوه جامعه برخه ده، چي د شاعر پياوړتوب او فني اقتدار او ادبي مهارت ښه ښکاره کوي. هم د فرخي او منوچهرې د قصايدو صنعتي ښېگني لري او هم د سنایي د حکمت او موعظت معنوي مزایا پکښې پراته دي او هم د پښتو او پښتونوالي يوه رڼه هينداره ده. د خپل زوی نظام په وېرني بولله کي وايي:

څه داغونه ږدې پر زړه باندي فلکه خدايه ته خو ستمگر نه يې دا څه کړې په لحد کي هغه مخ خورې په چنچيو کشکي ځوان د پښتانه په ننگ کي مړ وای چي د قام په ننگ کي ومړ هغه زويه	چي نظام دي له ما بېل کړ خوا يې ډکه خلقه دي په دا کار کړه هکه پکه چي د هيچا پرې پېرزو نه وه ځوانکه نه چي گور لره روان شو له تلتهکه په عالم کي د خپل پلار غاړه کا لکه
--	---

په شرقي شاعري کي خو تل شاعر تش ستايونکی وي، دی د دلاورانو او جنگيالو مېرو جنگي کارنامې او بهادری ستايي اما پخپله د جنگ ډگر ته نه ورځي. خوشحال خان د شاعرۍ سره سره يو جنگي سردار او د جگړې د ميدان توريالی سپاهي هم دی. نو ځکه د ده وينا په جنگي مناظرو او د توريالو په ستاينه کي پر يوه واقعي او حقيقي کيف بنا ده او تل له ځانه حکايت کوي نه له نورو، او که کوم وخت د کوم توريالي ستاينه کوي هغه هم هغه څوک وي چي د ده تر مشرتابه لاندي توري وهي، په يوه قصيده کي خپل زوی بهرام ته وايي:

څو دي توان توفيق رسيري بېرون مه شه ته د چا و جام ته هيله اميد مه کړه يا تکيه د يوه خدای ده يا د توري که دي نفس د توري کښيني راته غوړ کړه ښه ځوانان به خپل هوډ پرېږدي له لاسه که تل توري غشي خوري ماتي د جنگ وړي	په هر دم د پښتانه له ننگ و نامه حريفان دي باده نوش وي ستا له جامه په جرگو مرکو نه شي کار تمامه کامروا به شې هاله له هره کامه که يې سر شي د خونې مزي تر ژامه مرد به سوړ نه شي په زړه له انتقامه
--	---

په يوه بله قصيده کي خپل وروستنی ارمان او د فلک د ناوړو سره ډغري وهل داسي ښکاره کوي، چي د شاعر لوړ همت او پر ځان ويسا ځني څرگندېږي:

مرگه ! هومره مهلت راکړه په جهان کي
 چي جمدرد مدعي په وینو سور کړم
 که يې درست د متو زور راته ښکاره کړ
 بيا فلک سره کشتي په خپل دستور کړم
 د خوشحال خان د قصيدو د منظرنگارۍ او د بهاري تشبيونو ډگرېز او تخلص ځای بېرته هم هغه د پښتونوالي ښکلي دنيا او د ننگ او ناموس تود کانون دي. په يوه غرا قصيده کي په تشبیب داسي پيل کوي:

د نورو منت پر باغ دی پر صحرا هم
 نوراني يې شي له فيضه هغه دا هم
 دا بهاري تشبیب خو ډېر ښکلی دی، اما داسي ښکاري چي شاعر د بند او له وطنه د ليري تابه په حال کي ويلي دي نو ځکه

د قصیدې په تخلص لهجه داسې وراړوي :

د قفس بلبلې ژاړې گرياني کا په هغو زما سلام ما دي هم یاد کا څو بهاره مي بې ميو معشوقو ځي	چي به چيري په گلگشت والوزو بيا هم په گلزار کي چي نگار لري صهبا هم دا خودرای فلک څه چاري کا په ما هم
---	---

دلته د شاعر لوړ همت او د پښتونوالي غرور بيا ښکاره کېږي، پخپل ارت زړه کي د جهان غمونه ځايوي او له دنيا او مافيا څخه استغنا مومي، وايي :

چي و خپلي کامرانی ته مي شا کړه د منت داروکه مرم په کار مي نه دي د پرښتو امين منت دئ په دعا کي د جهان غمونه واره پکښې ځای شول	غم اندوه د فلک نه لرم پروا هم که علاج لره مي راشي مسيحا هم لا جرم ورځني پټه کرم دعا هم شکر دا چي زړه يې لوی راکړ و ما هم
---	---

په دې دوني جنگي او حماسي تاو او د پښتونوالي په شورماشور کي خوشحال خان د سنایي په دود د حکمت او موعظت ويناوي هم لري، چي سړی له دې مادي دنيا څخه د يوې بلي معنوي نړۍ په یاد کي هم اچوي، لکه چي په يوه اورده قصيده کي وايي :

مخ د هغو تور شه چي يې ميني نفساني دي
يوه مينه باقي ده نوري کل ميني فاني دي
مه کړه د نس نغوته د هوا په لوري مه ځه
واره د نس چاري شيطاني نه رحمانی دي

د قصیدې په پای کي شاعر خاصه روحاني جوله ښکاره کوي، او د خپل زړه د مقاصدو د پوهولو له پاره کوم ترجمان ته هم اړتيا مومي، وايي :

چا و ته ويل کرم ترجمان نشته په منځ کي
زه سمرقندي يم ياران واره ملستاني دي

خوشحال خان او د ده زامن او لمسي لکه د پښتو ادب په نورو ځانگو کي چي د استادۍ لاس لري او زموږ ژبه د دوی د ادبي تخليقاتو مرهونه ده، قصیده هم د دوی په ادبي مکتب کي په ښه ډول روزل سوېده، او د ادب دې ځانگي ته هيچا دوني پرورښت نه دئ ورکړی لکه د خټکو درنې کورنۍ چي په دې ښکلي بڼ کي رنگي او مسوونکي گلونه زرغونه کړيدي. اشرف خان هجري او عبدالقادر خان او گوهرخان زامن او شيدا د ده لمسی د قصیدې پياوړي روزونکي دي، چي له دوی څخه د پلار په شان ډېر غرا و بليغ قصايد په پښتو ادب کي پاته دي او که د دوی دغه زېبا او خوندور آثار نه وای نو به د پښتو څولۍ د قصیدې له ښکلو گلونو څخه هم تشه وای. د دوی په زمانه کي د هند د بابري کورنۍ تاراکونه پر پښتو جاري وه.

د مغولو دا تېری او ناتار خو د دوی له پاره تريخ و مگر د پښتو په ادب کې يو خاص باب پرانيستی دئ، ځکه دا سرداران شاعران چي به له وطنه ليري سول دوی به د احساساتو رقت او د قريحي حساسيت او د زړه نرمي بيا مونده او دغه صفات د ښه او مؤثر شعر په تخليق کي ډېر اغېزه ور دي.

اشرف خان هجري :

اشرف خان هجري چي کله کله ځان روهي هم بولي د خټکو دکهول يو پوخ او پياوړی قصيده سرا دی. د ده په قصيدو کي د وطن د بېلتانه درد او سوی پټ پروت دی او دې بېلتون د ده کلام ته خاص اثر او رقت او د آتشیو احساساتو تودوالی او د وطني اشعارو خاص رنگ و آهنگ ور بخښلی دی. د دکن په منفا کي د روه دغه شېرین نوا بلبل هسي درافشاني کا :

ما هجري ته یې هجران دکن لمبه کړ

ځکه تل د یار له غمه درافشان یم

هجري د هنر دوست او د فنان ذوق خاوند و په یوه اورده قصیده کي د هنر لور مقام او د پښتنو شاعرانو هنري منزلت ټاکي او په انتقادي نظر د دوی هنر تجزیه کوي، دا قصیده داسي شروع کيږي چي په ادبي اصطلاح یې مقتضیه یا محدوده بولله کپلای سواي، ځکه چي کوم نسیب یا تشبیب نه لري :

د مردانو بېلایي علم و هنر دی د هنر پېشه زبور د زیرکانو	آرایش د گلرخانو په زبور دی هر چي فخر په دولت کاندې بقر دی
---	--

د هجري په نظر کي آرټ او صنعت په دې نړۍ کي یوه لایزاله پدیده ده او په داسي حال کي چي نور اعتبارات نېستي کېدونکي دي فقط هم دغه صنعت د نړۍ ښکلا ساتي او خپل اثر جاویدان پریږدي، دی وایي :

په اقبال د دهر ځای د غرور نشته په هغه یار فرزانه کله نازېږي مهین یار تر علم نشته په دنیا کي که عالم په علم جوړ ملک یې بوله	د بقا زوال یې ژر لکه دیگر دی چي یې نن په غیر کي یو سبا دگر دی په دوه داره مدعا لره رهبر دی بلکي لا تر پرښتو نه نېکوتر دی
---	---

دلته هجري د شاعرۍ فن ته ورگړځي او داسي یې ستایي :

هر صفت چي خالق ایښی په بنده کي هیڅ تمیز به یې ونه شي له حیوانه گویایي اگر چه کسب د انسان ده که سبب یې گویایي د زبان نه ده	تر همه وگویایي والا گهر دی خو په ژبه آل ممتاز دیو البشر دی ولي هر چي سخنور هغه بهتر دی سکه په څه بلبل په طبروکي سرور دی
--	--

دلته هجري د خپل قوم د هنري فعالیت لبروالي ته ملتفت کيږي او پر دغه تریخ حقیقت په داسي ډول اعتراف کوي چي د ده نقاد نظر ځني ښکاري :

دانایي حکمت نصیب د سرو مغولو پښتون ذات چي رب پیدا کړ له ازله که همه قوم پره کړي سر له سره	پښتانه ته جهل خور لکه شکر دی دود د علم و د هنر پکښې کمتر دی دا حکمت په څو مکانه مقرر دی
---	---

هجري د خپل پلار په استادۍ او فني مهارت ویاړي او ځان یې مستقیماً خلف او شاگردگني او وایي :

<p>اولاً به د استاد له حاله وایم په پښتو ژبه چي شعر چا بیان کړ څه خوبې د هغه نمر وایې مهجوره ټول یې وسپاره په ما سریر د نظم نن حریف د خواب نه وینم په دور زه محتاج د شاهد نه یم په دا قول که څوک خیال د جدل کا زما له نظمه</p>	<p>چي یې شعر جهانگیر لکه قمر دئ د همه وو نظم ستوري دي دی نمر دئ چي یې نوم دهر نیولی سر په سر دئ هغه نمر چي نن د خاورو په بستر دئ نه مي یو له مرو په شعر برابر دئ په راستي مي دا غرا شعر محضر دئ دغه گوی دغه میدان دغه احقر دئ</p>
--	---

زبیا شعر هسي زره د هجري یووړ

لکه زره د سفله وړی سیم و زر دئ

د هجري په کلام کي د پخوانو قصیده گوینانو اغېزې لفظاً او معنأً ښې ښکاري، تاسي دمخه ولوستل چي شیخ اسعد سوري د پښتو پخوانی بولونکی يعني قصیده سرا د امیر محمد سوري پر مرگ څنگه له فلکه سره گیلې مانې کولې، او څنگه یې د هغه وېرته يعني رثا په مهارت او غني لیاقت سره ویلې وه، اوس د هجري یوه شکوه هم وگورئ، چي د هغه زاړه فکر او بلاغت بڅرکي ښه پکښې ځلېږي او د منظرنگارۍ او استعارې کمال ځني ښکاري:

<p>هسي چاري په انسان ولي سما کا کیفیت یې مشابه له بازیگرو ماه و نمر جوړه مهرې د حقه بازو توره شپه گویا پر ده د نېرنګیو سره مهره په لپو ونیسي تیاره شي زمکه سره لکه شهپر شي د مورانو د مراد باده څرگنده کا سړي ته نه به یار و یار ته وبخښي قسم دئ بیا به کله درخو وکا سینگارونه نه به بیا آدم شمله په څېره کیږدي دگرددون هسي روش دئ له ازله هر زمان چي خنجر وکارې د قهر د فاضل په فضیلت یې رقت نشته دا ویل به ارمان کیږي په وگړي چي آخر وفا له مرده مونده نه شي</p>	<p>چي یې کار همه په خټ د مدعا کا نوی نوی مخ له غیبه هویدا کا په ماښام یوه په خوله بله پیدا کا و هر چا ته روزانه بازی نما کا بیا عطسه د شپې مصدره د سبا کا چي پیدا له فمه زاغ د زرو ها کا بیا یې ژر ور ځني پټه په جفا کا نه به څوک ځني حاصله تمنا کا چي لېمه د حسن سترګي یې جلا کا چي درخو یې سینه یخ په تماشا کا دوه مین په زجر تل سره سوا کا له گدایه برابر لوی امرا کا نه یې توره لږ ادب له اولیا کا که قرائت یې په منبر باندي ملا کا مرد هغه چي په حیات همه تر شا کا</p>
--	---

هجري دُر دي پیوسته د حقیقت کړه

کیفیت یې کاني زره هم په ژړا کا

وگورئ د شاعر په فکري چاپېرکي تل د زمانې سیاسي او اجتماعي اوضاع اغېزه من وي. د اسعد سوري او د خوشحال خان د زوي رثایي قصیدې هم وېرني او شکوې دي خو هغه وخت د پښتنو سیاسي عظمت د فکري استقلال او پر ځان ویسا او د روحي ټینګار او صلابت موید و، په ویر او ماتم کي هم شاعر له دنیا څخه فرار نه کاوه او د یأس او قنوطیت څپو نه لاهو کاوه، مگر د هجري عصر خو د مغولو د پردۍ سلطې او اقتدار د لوړتیا وخت و، دلته د پښتنو ملي مرکزیت د دوو غښتلو

شاهنشاهيو تر منځ تري تم او خوشحال خان غوندي پياوړی سردار او د آزادۍ د جنگ نوميالی مبارز او اور ژبی شاعر تر خاورو لاندې سوی و، نو ځکه د هجري په کلام کې يو د یأس او نا امیدۍ رنگ ښکاري په کوم ځای کې چې اسعد سوري او خوشحال له خپلي وېرني او شکوې څخه هم د ژوند او قومي افتخار له پاره نتیجه راباسي هجري د ملي مړینې په گروم او ویر کې دنیا و مافیها ته شا کوي او وايي :

مرد هغه چې په حیات همه تر شا کا

دا دئ د بلواکۍ او بدبختۍ لوی نښان، چې زموږ په قومي شاعري کې د مغولو د مظلومو او جفاوو څخه پیدا سوی و او پښتنو پوره درې سوه کاله د دغه اجنبي تاراکه سره مبارزه کوله، مگر سره د دې چې د پښتو ادب د دغې دورې په آثارو کې ډېرې المېې او د گروم ډکې انگازې پاته دي، بیا هم پښتون مهجور شاعر خپل وطن او د خپل ملي ژوند او افتخار مرکز نه دئ هېر کړی، لکه چې هجري وايي :

که نصیب بنده بندي کړ په دکن کې
دامنگير يې همېشه عشق د وطن دئ
د زړه باز يې د روه په زمکه گرزوي
که هجري په دکن ناست خالي بدن دئ

عبدالقادر خان خټک :

د خوشحال خان بل زوی عبدالقادر خان چې د (۱۱۰۰ هـ) کال په شاوخوا کې ژوندی و او د پښتو له ښو قصیده سرايانو څخه و، دی د خوشحال خان د مکتب پياوړی شاگرد دئ، او د شعر په ښېگڼو او ادبي مزایاوو کې پس له پلاره دی استاد گڼل کېږي.

د ده وروڼه هم د پښتو مقتدر شاعران دي خو پخپله اشرف خان هجري هم عبدالقادر پس له پلاره په لومړي پور شاگردانو کې گڼي او وايي :

اوس يې وايه حقيقت د شاگردانو
چې هر يو له دې هنره بهره ور دئ
قادر خان که بحر بولم دروغ نه دي
چې يې فکر د اصلي دُرو مصدر دئ

د عبدالقادر خان له قصیدو څخه اوس مور فقط نه قصیدې د ده په چاپي دېوان کې مومو، چې ما په (۱۳۱۸ ش) کال له کندهاره چاپ او خپور کړی دئ.

په دغو قصیدو کې ثنا، عرفان، حکمت، موعظت، رثاء، شکوه، انتقاد او منظرنگاري ټوله سته، او ځینې قصاید يې ښکلي تشبیهونه هم لري.

عبدالقادر خان د وینا په رواني او خوږتابه کې خپل پلار ته ورته دئ او په لفظ او معنی کې هغسې پياوړتوب لري او غزل يې ډېره مستانه ده، مگر په قصیده کې يې روحاني رنگ غالب دئ او هغه مطالب وايي چې سنایي پس له خپلي فکري او ښتني پخپلو عرفاني قصیدو کې ویلي وه.

ښایي دا به د هغه څه اثر وي، چې عبدالقادر د خپل سیاسي کړاو او بېلتانه په وخت کې د نقشبندي طریقي د یوه مشهور عارف شیخ سعدي لاهوري لاسنیوی کړی و او دغه طریقت به د ده فکر خاص هغو معناوو ته گرځولی وي چې د یوه مطیع مرید سره ښایي.

د عبدالقادر خان په غزلو کې شور او مستي او د تغزل ښکلې آهنگ او د شاعریت مظاهر ډېر سته خو په قصیده کې دغه مزایا لږ دي، که څه هم پر الفاظو بشپړ سلطه لري خو د فني تخلیقاتو اندازه يې په قصیده کې لږ ده او په واعظانه ډول خپل مطلب سډه ادا کوي. مثلاً د جهاندارۍ او سیاست د ښېگڼو په تلقین کې د ده له قصیدو څخه دغسې بیتونه راوړي :

ظالمان به ځان سوخته په دغه نارکا چي ستم پر بېوزلانو ستمگارکا بېلایي پر پلي ولي شهسوارکا د زوال وېره بې نشته نه يې ډارکا	چي د ظلم اور بې بل کر په عالم کي پخپل ځان باندي ستم کا نه پوهيږي چي پر تله تر پلي لا د سپاره سخت دي لايزال دئ سلطنت دگدايانو
--	---

د پښتو شاعرانو په وينا د مېړه او مېړنتوب د صفاتو په څرگندونه کي ښه ذخيره سته او دا د پښتو د اخلاقي شاعرۍ يوه غوره برخه ده. خو هر شاعر د خپل فکري استعداد سره د دغو صفاتو څرگندونه او څېړنه کړې ده او خپل نظر يې د مېړه د لازمي صفاتو په شرح کي ښکاره کړی دی، چي مور له دغه ډول اشعارو څخه د هغه شاعر فکري سويه او د ده د تخيل مجاري معلومولای سو، مثلاً خوشحال خان د مرد په ستاينه کي د ده له پاره دغه صفات ضروري گڼي:

د عالمه سره خور په زيست و ژواک نه دروغ، نه يې فرېب، نه تش تپاک په لويي لکه آسمان په پستي خاک په هر لور يې ځانگي ږنگري له تاک همېشه د ښو بلبلو پر بلغاک	مرد هغه چي همتناک برکتناک مخ بې مخ قول يې قول عهد يې عهد چي خبره د پستي د بلندی شي په تمکين کي لکه سبر په پستي کي لکه گل شگفته روی تازه په باغ کي
--	---

د خوشحال خان د تصور او تخيل نیلی د مېړنتابه په څرگندونه او توضیح کي تل د پښتونوالي او مادي نړۍ پر ډگر ځغلي، له ژوندانه سره اړه لري او د ژوندانه خبري کوي.

مگر د ده د زوی د تخيل چاپېريال بېل دی، عبدالقادر په تصوير کي د ملائيت ځيني نخښي ښکاري او داسي څرگندېږي چي د مدرسې او خانقاه ماحول د ده په قصيده کي اوڅار اثرونه پرې ايښي دي او هغه څه چي خوشحال خان د مېړنتابه په لوازمو کي نه گڼل، د ده زوی هغه هم پکښې داخل کړي دي، او دا هم د عصر د هغي خاصي ديني روحيې اغېزه ده، چي د شرق اکثر اخلاقي شعر همدغه رنگ لري، حتی چي حضرت سنايي شاعر ته هم د دغي لاري تلقين کوي، او وايي:

تو ای مرد سخن پېشه! که بهر دام مشتی دون
زدین حق بما ندستی، به نیروی سخنندانی
چه سستی دیدی از سنت، که رفتنی سوی بیدینان
چه تقصیر آمد از قرآن! که گشتی گرد لامانی

عبدالقادر خان د مېړه په ستاينه کي دغسي مادي او ديني صفات سره گډوي، د ده يوه قصيده داسي شروع کيږي:

په ښه بد باندي مشفق لکه آفتاب وي د واره عالم مرجع وي هم ماب وي په صفات او په نرمي کي لکه آب وي دوست دښمن يې له دیداره کامياب وي نه ظالم نه حرصناک لکه عقاب وي پرې بريان د ده خاطر لکه کباب وي	مرد هغه چي په بخشش لکه درياب وي لکه مځکه هسي پست په تواضع وي په ثبات کي تر غره لا ثابت قدم وي تل يې وچولی د مياشتي غوندي ويل وي قناعت لکه همای په استخوان کا چي د ظلم لمبې بلي په عالم شي
--	--

تر دې وروسته زموږ د شاعر په تصور کي د خانقاهي تلقيناتو اثر داسي ښکاري:

<p>زړه يې ټينگ په مسبب نه په اسباب وي ورته يو جنت دورخ ثواب عقاب وي که په ناستي که په تلوکه په خواب وي پټ څرگند له نواهي په اجتناب وي مناجات يې زدني علماً يا وهاب وي د وصال تر شپې لا تله د ده شتاب وي په لمبو د عشق سوخته لکه سيماب وي په باطن کي آبادان ظاهر خراب وي نه پر شوره، پر غوغا لکه سېلاب وي واحمق ته يې په پټه خوله خواب وي درست وجود يې په معنا د مشک ناب وي په باطن کي تابعين وي يا اصحاب وي</p>		<p>په نعمت کي شکر کا په محنت صبر په قضا د حق راضي خرم خورسند وي يو زمان يې زړه خالي نه وي له يادو اوامر لکه سنت ادا کوينه که اشيا ورته ښکاره کماهي شي عام عالم ته ناست ښکارپري په رفتار کي لاتاثيره يې بد ښه لکه سره زر شي خو چي گرزني د دنيا په خرابات کي د ډک سيند غوندي آواز نکا بهيري د دانا سوال خواب په ادب ورکا د ښو بوی يې په همه د يار پرېشان وي په ظاهر جامه له خلقه سره خلق</p>
---	--	--

هغه مرد ولي گڼه عبدالقادره

چي عمل يې په سنت او په کتاب وي

وگورئ د فکري تحول آثار چي له پلاره تر زويه پوري يې خوني فرق کړی دی، د خوشحال ايډيل مېړه يو عالي همت او پر خپل بول ولاړ، رښتين او دروند او د ورين تندي خاوند پښتون دی، چي وسله يې پسرول او تکیه گاه يې فقط خپل همت او خپل مړوند دی. مگر عبدالقادر خان مېړه يو شاعر او صبور او له خدايه وېرېدونکی ذاکر او پر کتاب او سنت ټينگ او خاموش غوندي خانقاهي زاهد دی، چي تلقين يې هم هغه له دنيا څخه فرار او د نفس او ژوندانه او د هوا او د هوس د کوډغلي وړاني ده.

عبدالقادر خان په يوه قصيده کي وايي :

<p>په دنيا چي مينه کاندي ناداني ده د سېلاب په مخ يې کړې وداني ده د عاقل تر فهم عين ويرانی ده</p>		<p>د بقا بهبود يې هيڅ نشته فاني ده د دنيا د خلقو کار راته ښکاره شو دا چي ته يې وداني گڼې ناپوهه</p>
--	--	---

عبدالقادر د خپل پلار خوشحال خان او خپل ورور معظم پر مرگ رثايي قصايد هم لري، مگر د دغو قصيدو فکري جوله هم هغسي خانقاهي او ملايي ده، د کوم خاص او نوي فکر پرورښت نه پکښې ښکاري. خو سره د دې هم ځيني ادبي، د ويلو وړ معاني لري چي د خوشحال خان په وېرته کي يې دغه بيتونه په ادبي لحاظ ښه دي :

<p>له تودې تبغني مي گرمه ټټر لا ده اوس مي تل په وچو سترگو ستا ژړا ده له همدغو بېهوده گيله ځما ده</p>		<p>اوشکي هم د وچېدو له وېرې ولاړې د فراق په اور دي وسو نو مي وچ سو په بهانه د آه خپل دم راځني درومي</p>
--	--	---

د خپل ورور د ځوانيمرگي او ښکلا تصوير داسي کوي :

پر هغو رخسارو پرېوتلې خاوري
 شماتت يې چې په گلو د گلاب شو
 چې دا هسي رنگ ځوانان پکښې پراته دي
 په آسمان باندي ډېر فخر د تراب شو
 غواصي کوم د اوبښيو په درياب کي
 نه يې مومم معظم دُر ناياب شو^{۱۰}

له دې لنډې څېړنې څخه په پای کې مور دا نتیجه اخلو، چې عبدالقادر شاعر دى، خو مفکر نه دى، پر الفاظو او ادبي تعابیرو قدرت لري، مگر د فکر غولې يې تنگ او محدود او په خانقاهي تلقیناتو کې نغښتلی دى. له ځانه سره د فکر کوم خاص اسلوب او جوړښت نه لري، او لکه خپل پلار مور ته د يوې خاصې فکري دنيا نمایندگي نه سي کولای. خو که د عبدالقادر خان په شاعرۍ کې کوم کمال او ښکلا وي هغه نو د ده په غزل کې ده، چې د پښتو غزلي په څېړنه کې به مور ده ته بيا پوره برخه ورکوي.

سکندر خان خټک :

د خوشحال خان د درنې کورنۍ يو بل ستوری د ده زوی سکندر خان د دېوان خاوند ښه شاعر دى. د ده له خپله کلامه ښکاري چې په (۱۰۹۰ هـ) کال د (۲۲) کالو ځوان و، نو يې د زېږېدو کال د (۱۰۶۸ هـ) کال په شاوخوا کې ټاکلای سواى. کله چې د (۱۰۷۴ هـ) کال په دريمه خور کې لوی خان د کورگاني پاچا نوکرانو ونيو او ډهلي ته يې واستاوه نو د ده کلې او زامن لکه جلال خان او سکندر خان او گوهر خان او عجب خان چې کوچنوتې وو، د خپلو مندو سره له اکوړې څخه د يوسفزو په سيمه کې بائيزو ته ولاړل، دا مطلب خان په خپله فراقنامه کې داسې وايي :

هغه ملـک واره ثمر دئ

چې پکښې زما سکندر دئ

تر دې وروسته چې سکندر ځوانېږي، نو په اکثره هغو واقعو کې چې د ده پلار او کورنۍ ته ور پېښېږي د ده نوم هم يادېږي، او په (۱۰۸۸ هـ) کال د امير خان صوبدار (حکمران) سره د خپل پلار په امر کابل ته ولاړ او تر (۱۱۰۰ هـ) او د خوشحال خان تر مرگه وروسته چې اشرف خان د ده مشر ورور د ډهلي پاچا اورنگزېب اته کاله بندي کې، د خټکو د خانۍ له پاره د خوشحال خان د ښيېلي ښوېدلې زوی بهرام خان او د افضل خان د اشرف خان د زوی تر منځ شخړې روانې وې، سکندر خان د خپل وراره پر خوا و، دى پخپله وايي :

د پېښې وار اوس پر سکندر راوړه فلکه

رقص دي وکړ د منحوس بهرام په کام

په شلمه د رمضان په جان کړ کې

افضل خان سره بکرنګ په اهتمام

که تاريخ د سن و سال غواړې له مانه

د ابجد په حروف عين غين، لام

جانۀ کړ له پېښوره شرقي پلو ته د چرات په جنوب کې د آدمخېلو اېږېدو ځای دى او دغه واقعه د (ع ۷۰ + غ ۱۰۰۰ + ل ۳۰ = ۱۱۰۰ هـ ق) ده. د ده د مړينې کال مور ته نه دى معلوم، خو دوني پوهيرو چې تر شعبان (۱۱۱۶ هـ ق) پورې ژوندى و، چې په همدغه تاريخ يې د خپلو زامنو ویرنه (مړثيه) ويلې ده او د افضل خان په تاريخ مرصع کې هم د ده احوال لږ و ډېر راغلي

^{۱۰} دغه بيتونه (د پښتو ادب په تاريخ کې قصيده) نومي کتاب کې نسته.

دي.

د سکندر خان د شعر دېوان د پېښور اداره اشاعت چاپ کړی او دوهم ځل په (۱۹۶۲ م) کال خپور سوی دی، چې د ښاغلي دوست محمد کامل په اهتمام او مقدمه ښکلی دی، او غزل، قطعه، رباعي او قصاید لري. د ده غزل لطافت او خوږوالی او پر مضمون آفرینی باندي قدرت ښيي، تعقید او ابهام نه لري، په ساده الفاظو او ترکیبونو کي مضامین ځایوي، دا غزل يې د نمونې په ډول زه انتخابوم :

غورکانه کره د غمازو و پېغور ته د یار خیال راغی و سترگو ته شرمیرم نرگس هسي ستا شهلا سترگو بیمار کړ د هجران لمبې يې لا لیدې سوزاني له هغو خاورو د اعذار لاله پیدا شه خط و خال چې يې رقیب و ته څوک ستایي درست صورت مي لکه کسی شو له شوقه پر قوته لینده وشلوي ژر ژبه حال دي هیڅ راڅخه پټ نه دی "سکندر"	مزرې نه گوري د سپیو شر و شور ته چې دا څه عزیز مېلمه راغی و کور ته په قوت شو د همسا له مزکي پورته ځکه خان هندوي واچوه و اور ته چې يې داغ د ښکلي مخ یوور و گور ته د مصحف توري نقطې ښایي و کور ته چې دیدن د هغه یار کرم و هر لور ته زوره ور څه دی د چرخ و هومره زور ته په فراق کي نارې مه وهه په زور ته
--	--

"سکندر" زړه غم ته ورکړ راشی گورئ

په ساتنه يې خس و سپاره و اور ته

دلته د چاپي نسخې په دریم بیت کي "ستا شهید سترگو" راغلی دی، چې معنا نه لري، او باید صحیح يې شهلا سترگي وي. په آخر بیت کي "و غم ته" د بیت وزن وړانوي، باید (و) حذف سي.

د سکندر د کلام په ټولو اقسامو کي د تصوف او عشق او مینې او اخلاقو ښه مضامین سته او داسي ښکاري چې د ده له شاعرانه طبیعت سره ادبي مطالعات او گڼ معلومات هم مله وه، او وینا يې هم پوځوالی او صلابت لري او هم خوږوالی او سلاست.

د ده په گرده شاعري باندي تبصره د دې ځایه سره مناسبه نه ښکاري، ځکه چې زموږ څېړنه تش په قصیدو پوري اړه لري او دا د ده د دېوان دوهم ټوک دی، چې له (۲۱۳) مخه شروع کيږي.

د سکندر ادبي او شاعرانه مړوچي او د هنر تجلا د ده په غزل کي تر قصیدې ښه ښکاري، نو دی په حقیقت کي غزل ویونکی شاعر دی، چې کله کله قصیده هم وايي، خو قصیده يې نه د غزلو ښکلا لري، او نه د قصیده سرايي آداب او لوازم. دی پخپلو قصیدو کي نېغ په مطلب شروع کوي، تشبیب یا نسیب او تمهید نه لري، ردېل خپل مقصد وايي او دکاکرو په اصطلاح (یوگای) کوي، او هغه په څه پیرایه او تمهید خبرو کي نه نغاړي. مثلاً اخلاقي قصیده او د نصیحت وینا يې داسي ده :

ته چې فخر په مردی کړې د بابا دروغزن، زاني، ممسک به سردار نشي مه بدگوي شه مه فحاش شه مه زود رنځ شه لکه زمکه هسي پست همپشه اوسه	رانبکاره دي شوه مردی درومه بابا هم بخیل، قول بیعت چې کا ابا په ښه خوی کي آراسته اوسه زبیا چې ښه بد درباندي ځي سبا بېگا
--	---

په دې ډول دا قصیده شل بیته ده، خو نېغ نصیحت دی، کوم شاعرانه هنر یا د مضمون ښکلا نه لري، او لکه د یوه اخوند

غوندي وايي : "ښه کوی بد مه کوی!".

سکندر خان خو حساسه طبعه لري، شاعر دی، دکلام قدرت یې په غزل کي ښه ښکاري، نکته آفرین دی. د دغي غزلي په هر بیت کي یوه ښکلې معنا لري. په دوهم بیت کي د یار خیال او عزیز مېلمه او په څلورم بیت کي د نرگس ناروغي او په همسا پورته کېدل او د یار توري سترگي او په پنځم بیت کي د ستي کېدلو علت او په شپږم بیت کي له خاورو څه د لاله گل راتوکېدل او په اووم بیت یوه صوفیانه نکته او د جهاني جمال څلا داسي تخیلات دي، چي په پښتو کي یې د تعبیر او تصویر او قوت بیان ښې نمونې گڼلای سو. د اووم بیت جمالي ارزښت د دري د دې بیت سره اوږه پر اوږه درپري :

در هر چه بنگرم تو پدیدار بوده یی

ای ناموده رخ تو چه بسیار بوده یی

نه پوهیږم چي سکندر خان د خپل طبیعت دغه استعداد او قوت او نازکي او لطافت ولي په قصیده کي نه دی ښکاره کړی؟ د ده د پلار او ورور هجري ځيني قصاید خو ادبي ښکلا په پېخرو پېخرو لري.

په دېوان کي تر اتیا بیته زیاته یوه اوږده قصیده لري. په دې مطلع :

ځيني څه کارونه شي په دا جهان اوس

خصوصاً فتنه فساد په دا ایوان اوس

وگورئ یې له کومه تمهیده یا نسبه نیغ خپل مطلب ته ورننوزي. دی حق لري، چي د خپل عصر له ناوړو څخه شکوه وکي، ځکه چي د زمانې غالبو ظالمو حکمرانو یعنی د دهلي پاچهانو د ټول هند ثروت او د مظلومو ويني زېښلې، او د ډهلي او اگری مانی یې په جوړولې او د ملوک الطوائف ډمامې پرگرده نیمه وچه باندي ډنگېدلې. دغه ټول فسادونه چي سکندر پخپله قصیده کي ځای کړي دي، تاریخي واقعیتونه دي او د فیوډالي نظام طبیعت او خاصیت هم دغه دی.

وگورئ ! د شاه جهان زوی راولاړیږي او خپل پلار نیسي، په زندان کي یې غورځوي، خپل ورور تر غاړه نیسي او خوله یې ورپټوي، پرگرد هندوستان باندي د لمن الملکی (؟) نغاري وهي. دلته به د مظلومو بزگرانو او خواریکښانو او بېوزلو رعیتو حال څه وي؟ سکندر په دغه قصیده کي وايي :

ځای (بې) ونیوه دروغ، مکر، بهتان اوس
چي هر لور آه و فریاد کا رنځوران اوس
نه هغه لعل و یاقوت له بدخشان اوس
چي تمامه مزکه وکاگلستان اوس
په ښه نام واره حیات دی په دوران اوس
چي لایق د سلطنت وي په دوران اوس

مروت، وفا، رښتیا له دنیا ولاړل
که پخوا دهر بهار و اوس شو منی
نه هغه لولوگوهر له دریا ووزي
نه هغه باران په وخت له اوړو اوړي
د ماضي ایام شاهان به کوم کوم شمارم
یو د دوی غوندي ځما په عصر نشته

۱۶

په دې ډول سکندر د خپل عصر ټول معایب او ناوړي په دې قصیده کي رابرسیره کوي، او د خپل چاپېر د خلکو اخلاقو او سلوک ته د انتقاد گوته نیسي :

^{۱۶} په اصل (کي) مگر غلط چاپ سوی دی.

په راتلل د تنگسې څه په اورېدل که د یار د بېلتانه په تیر زخمي شي درې څلور چي سره ناست وي مه ور درومه	لور په لور درڅخه لاړ شي همهرهان اوس په طلب يې طالب مشه د درمان اوس سراسر دي په ورتلل کي وينم زیان اوس
---	---

د سکندر د عصر په ټولنيز ژوندانه کي د ریاکارو او مغرضو شیخانو ډله هم د گوتنیوي وړ وه، دی حقیقي شیخان او د صافو زړونو خاوندان او هغه رهنمایان چي په فساد او ناوړو ککړ نه وي ښه بولي، خو پر ریایي او کرغېړنو مدعیانو باندي داسي انتقاد کوي :

که بازید وکه ذوالنون واړه ښکاره وه د عالم له بدخویی پوشیده اوسي پکښې اور دئ د ټگۍ وپسا پر مکره پندارونه يې پراته پر سجاده دي شب و روز چي تسیح اړوي په لاس کي د دنیا په جمعیت په فکر و غم دي روایت د معتبر کتاب منسوخ کا	هسي نه وایم چي نشته بزرگان اوس په جبال او په ځنگل په بیابان اوس چي لړلي په ایرو ویني جوگیان اوس په دا مکر فن اکثر وینم شیخان اوس خپل حساب کاندې د زرو عالمان اوس په زانو مراقبه شي متقیان اوس چي سکه د زرو وویني قاضیان اوس
---	---

دا خو د ریاکارانو او زاهدنمایانو او رشوت خورو قاضیانو غندنه وه، چي د سکندر خان د عصر د ټولني په وړانۍ او اجتماعي فسادونو کي بې برخي نه وه، اوس د دغي اجتماع د فساد بل اړخ وگورئ :

بېگانه ورته قرین وینم تر خپلو جاهلان ورسره خوښ په مسند ناست وي سپه تور داغ يې ښکاره د زړه په سر شي ویني سرې د مظلومانو نه دي څه دي؟ رحمدل، خدا ترسان به عامل نکا په کښتونو يې د ملک باران نه ووري	خوی خصلت د سردارانو شو دا شان اوس د عالم التماس نه وروړي دربان اوس چي له کوره د ده ووزي سوې نان اوس چي پرې سقف ستنې رنگ کا د ایوان اوس دا ظلم به علمدار وي ظالمان اوس چي په ځای د ابر ژاړي یتیمان اوس
--	--

دا قصیده د سکندر د عصر د اجتماعي حال او د خلکو د ژوندانه او مسلطو طبقاتو د تېریو او ناخوالو هینداره ده، او که یې مور په قدیم ادب کي نظیر وغواړو، نو د ناصر خسرو یا سنایي د ځینو قصیدو سره به شباهت ومومي. ځکه دغه دواړه شاعران دغسي د خپل عصر ناوړي غندي او سخته انتقادي ژبه لري.

د سنایي ځیني اخلاقي او اجتماعي گټه وړي قصیدې هم کوم تشبیب او تمهید نه لري، نېغ په نسیب او انتقاد پیل کوي، او سکندر هم په قصیده کي د سنایي غوندي نقاده او نېغه لهجه لري. تاسي دلته د سکندر د قصیدې منتخب یو څو بیتونه وکتل، چي د حضرت سنایي یوه دري قصیده هم دغه شانته مضامین لري، او گمان کیږي چي سکندر دغه قصیده ضرور لوستلې او خپله پښتو قصیده به یې هم د سنایي د انتقادي او اخلاقي وینا تر اثر لاندې ویلې وي، واورئ د سنایي څخه یو څو بیته :

ای مسلمانان خلایق حال دیگر کرده اند
از سربى حرمتى معروف، منکر کرده اند
کار و جاه سروران شروع در پای او فتاد
زانکه اهل فسق از هر گوشه سر بر کرده اند
پادشاهان قوی بر داد خواهان ضعیف
مرکز درگاه را سد سکندر کرده اند
ملک عمر و زید را جمله بترکان داده اند
خون خشم بیوگان را نقش منظر کرده اند
عالمان بی عمل از غایت حرص و امل
خویشتن را سخره اصحاب لشکر کرده اند
خرقه پوشان مزور سیرت سالوس و زرق
خویشتن را سخره قیماز و قیصر کرده اند
گاه خلوت صوفیان وقت باموی چو شیر
ورد خود ذکر برنج و شیر و شکر کرده اند
خون چشم بیوگانست آنکه در وقت صبح
مهران دولت اندر جام و ساغر کرده اند

د سنایی دغه قصیده د خپل عصر هینداره ده، او دا د شاعر هنر او د مروچ کلام اثر دئ چې مور د اخلاقي او انتقادي شاعرۍ په ښکېلو رودپرو، او تر ده وروسته ډېرو شاعرانو پخپلو ژبو کې د ده اغېزه منلې او د عصر د اجتماعي او واقعي مناظرو عکاسي يې کړېده. سنایی په پای کې وايي :

ای مسلمانان دگر گشته است حال روزگار
زانکه اهل روزگار احوال دیگر کرده اند
ای سنایی پند کم ده کاندین آخر زمان
در زمین مستی خرو و گا سرو بر کرده اند
سکندر هم خپله قصیده داسي ختموي، چې د سنایی له کلامه سره يې شباهته نه ده :
چې په دا مکر فساد زمانه وینم
لا عجب که سلامت یوسم ایمان اوس
نداره د نېک و بدو کره سکندره
چې څه چاري کا عالم په دا آوان اوس
و هر بیت و ته يې گوبني گوبني گوره
آینه ده د سکندر گوره جهان اوس
اشرف خان هجري د سکندر ورور، پخپله یوه انتقادیه قصیده کې د ده شعر داسي ستایي :
د سکندر شعر له څه سره مخی کړم
طبیعت يې ډېر تر درو منور دئ
د اشعارو ملک يې همه په ژبه خپل کړ
په سریر د نظم شاه بل سکندر دئ

(د هجري خطي دېوان، ۴۴ مخ)

لنډه يې دا چې سکندر خان د خوشحال خان د زامنو شاعرانو په لومړي صف کي درېږي او په تېره يې بيا غزل خورا خوږه او د سهلو وړ او خوندوره ده.

گوهر خان خټک :

د خوشحال خان د درنې او د ستاينې وړ کورنۍ چې پښتو ادب ته کوم خدمتونه کړي دي، د دوی په سبب د خټکو کام د احترام وړ دي.

ما د دې کورنۍ پر قصيده سرايي باندي خپږنه او کتنه تر دې ځايه رارسولې وه، چې متأسفانه د دماغي او قلمي کارونو د ډېرښت په سبب داسي ناروغي راته پېښه سوه، چې بايد د طبيعت په سپارښت قلم کښېږدم، کتاب او کاغذ هم پرېږدم. ځکه نو پر سکندر خان باندي هم لنډ وړغېدم او د دې له پاره چې د خوشحال خان د زامنو څخه يو بل قصيده ويونکی ناپېژندلی نه وي پاته سوی، ناچاره يم چې دا بحث پوره کم او يو څو ټکي پر گوهر خان باندي هم وکارم.

راسئ چې لومړی خو گوهر خان لږ څه وپېژنو :

دی د خوشحال خان له زامنو څخه دی، چې د خپل پلار سره له کوچنيوالي څخه تر ځوانۍ پوري په اکثره سفرونو او جنگي واقعو کي ملگری و، (تاريخ مرصع، ۳۲۲ - ۳۹۶)، او کله چې خوشحال خان په (۱۱۰۰ هـ ق) کال وفات سو، ده په دغه مشوي کي د وفات تاريخ ووايه :

<p>آن حکیمی سر خردمندان چو الف بود، همجو دال شده رفت و ماندیم ما به آه و فغان که به لب می نهاد مهر سکوت که امین جان پاک او بر بود شده "زما رفت زین جهان پدرم"</p>	<p>خان خانان و قدوة افغان چون به هفتاد و هشت سال شده روز آدینه بود چون زجهان غرة ماه مهر بود آن حوت بیست و هشتم ربیع آخر بود چون زتاریخ فوت خان خبرم</p>
---	--

(تاريخ مرصع، ۴۸۲ مخ)

تر خوشحال خان وروسته چې په قبيلوي رقابتونو کي افضل خان د اشرف خان زوی او د گوهر خان وراره بريالی او د خټکو خان سو، نو گوهر خان هم د خپل وراره سره ملگری و، خو د سياست چاري يې هغه ته پرې ايښي وې. وخت يې په علمي او ادبي چارو تېراوه، د ده دېوان ما نه دی ليدلی، خو يو غونډ او ضخيم منثور کتاب يې د قلب السير په نامه (۴۰۰) پاڼي ما د پېښور په موزيم کي کتلی دی، چې په دېرش بابو کي يې د حضرت محمد (سیر او انساب او احوال او د خلفای راشدينو تاريخ د ډېرو عربي او فارسي معتبرو کتابو په حواله ترجمه کړی دی، او د پښتو نثر په غورو آثارو کي راتلاي سي.

گوهر په دې کتاب کي ځای پر ځای خپل اشعار لکه غزل، قطعات، رباعيات او تغزلات او قصايد راوړي او د کتاب نثر په ښکلې کوي.

دا کتاب يې په (۱۱۲۰ هـ) کال د خپل وراره افضل خان په نامه کښلی او د دغه اديب او مؤرخ او مقتدر خان ادب پالنه او د پښتو کتابونو را ژوندي کړنه يې ستايې ده.

دی وايي :

"اگر چه پښتو ژبه په علت د دورنښينۍ هونږه لذت نلري چه عربي او فارسي سره نسبت شي، ليکن از راه ضرور پښتو ته هم په پښتو ويل بهتر دي، او سنت الهي هم پدا جاري دی. هر کتاب چي به نازلېده، هم د هغه قوم په ژبه به نازل شه، دا پدا چي د هر چا پخپله ژبه فهم کيږي :

دوه ياران چي راز د زړه تر بله نمايي
 بايده دئ چي پخـــــــــــــــپله ژبه وايي
 د فارسيانو کڼ مکن ويل څه سود کا
 پښتنو ته کړه مکړه ويل ښه ښايي
 د کتاب د مضمونونو په ترڅ کي ځيني مفيدې اخلاقي او اجتماعي ټوټې داسي ځايوي :
 مال چي دي وخور، هم هغه ستا دئ
 چي له تا پاتو شي نور د نور چا دئ
 که دي څه وښنده د خداى په لوري
 مال دي هم دا دئ مال دي هم دا دئ

د گوهر خان د فکر جولانگه هم هغه ديني او مذهبي چاپېر دئ او دغه کتاب يې هم په ديني احساس او روحاني داعيه د ديني لويو لارښوونکو پر احوال کښلی دئ. نو ځکه د ده قصيده هم دغسي رنگ لري او په ديني پيرايو سماليږي. د قلب السير په سريزه کي د حمد و ثنا يوه ډېره اوږده قصيده لري چي د حضرت محمد (پر نعت او دعا ختميري، او داسي ښکاري چي سړی په مسجد کي د يوه ژبور اخوند خطبه اوږي، دا قصيده داسي شروع کيږي دلته نو په صنعت التفات لوی څښتن ته خبره اړوي :

نه د خيال د عقل کار شته ستا و ذات ته
 انبيا دي سرگشته په دا اسرار شي
 وروسته بيرته له مخاطبه، غايب ته ملتفت کيږي :

څه عجب خرگاه يې روغ کړ بې ستونه
 پکښي نور کارون ... چي بې رفتار شي (؟)
 څه عجب فرش ترو لاندي غوړولي
 بيا پر جوړ، جبال، اشجار، دريا ټمار شي
 ډېر تأثير يې په آفتاب مهتاب کي ايښی
 هم له نوره يې روشن ليل و نهار شي

دا دئ له دغي قصيدې څخه د نعت خو بيته :

محمد يې کړ پيدا له خپله نوره
 عرش و فرش يې کل روشن پدا انوار شي
 دی سلطان دئ اولوالعزم د انبياوو
 د آدم او د حوا پرې افتخار شي

قصيده خورا اوږده ده، دلته نوره نه ځاييږي. مقطع يې په شاعرانه وياړ ختميري، مگر ښاغلي لوستونکي په ذوقي توگه دا ټاکلای سي چي گوهر خان به په دغه افتخار کي څوني برخه لري؟
 ښه يې وپيل ګـــــوهر په تار د نظم
 آفرين دي پدا هسي شان اشعار شي

(د قلب السیر له خطي نسخې څخه)

تر هغه ځایه چې د گوهر خان نظمونه او نثرونه لیدل سوي او پیدا سوي دي، مور ده ته د خوشحال خان په شاعرانو او لیکوالو زامنو کې دریمه برخه ورکولای سوي، ځکه چې د ده په تخلیقاتو کې هنري ښکلا او شاعرانه لطافت لږ ښکاري، او په فني لحاظ یې ناظم بللای سو، نه شاعر.

د گوهر خان د وفات نېټه نه ده معلومه، خو د قلب السیر له سرزې او د ده له ویناوو څخه ښکاري چې په (۱۱۲۰ هـ ق) کال سپین بږی او د کورنۍ مشر و. خپل وراره افضل خان ته د کشر په خطابونو سره دعاوي کوي، او د ده توفیق د قوم او ژبې په خدمت کې غواړي.

کاظم خان شیدا:

کاظم خان شیدا د خټکو د کورنۍ د ادبي گلستان وروستی گل او د هغه آسمان آخرنی ځلاند ستوری دی، دی د خوشحال خان کړوسی او په څلور پښته د خپلي کورنۍ د ادبي روایاتو حامل و. کاظم خان په داسې محیط کې پیدا او لوی سوی و، چې نیکه او پلار او ټول تربونه یې شاعران او لیکوال او مؤلفان وو او له دغسې ادبي چاپېرېه حتماً په ټولو ادبي روایاتو او فني عنعناتو خبر سپری راوړي. اما د کاظم خان په شاعري کې چې غزل یې لویه برخه ده یو راز لفظي او معنوي بدعت ښکاري، ځکه چې ده د فارسي ادبي تعبیرو او د عربي غریبو الفاظو راوړلو کې داسې افراط کړی دی چې یقیناً یې د ده شعر د پښتو له ادبي معمول سبکه لیري کړی دی.

د کاظم خان د دې فکري او لفظي تحول د تحلیل له پاره مور مجبوره یو چې د ده د ژوندانه محیط او د عصر ادبي جریان وڅېړو او ویې گورو.

د شیدا د ژوندانه دوره د هند د مغولو د آخړینو سوگلیو وخت دی، د ده مخي ته د فارسي د سبک هند د مقتدرو استادانو لکه کلیم او عرفي او فیضي او نظري ښکلي تخلیقات پراته وه، مگر هم په دغه عصر کې د سبک هند افراطي شاعرانو لکه بیدل او ناصر علي د شعر پر ادبي جریان دروند تسلط درلود، چې دغو استادانو په فارسي ژبه کې د تعبیر او ادا او موشگافی او نزاکت آفرینې او شاعرانه تلازماتو او استعارو یو نوی ور پراښتی و. حتی چې ځینو پخو د فارسي ادب استادانو دغه جریان کورټ بدعت گانې او سخت یې غانده.

محمدعلي حزین چې له فارسي هند ته راغلی د ادب منلی استاد و، د دغه جریان داسې مخالف و چې ده به ویل: "که زه بیرته وطن ته ولاړ سم نو د خپلو ملگرو او دوستانو د خندا او ملنېو له پاره د ناصر علي تر کلام بل بهترین شی نه سم وړلای".

مگر میرزا عبدالقادر بیدل چې یقیناً د خپل عصر لوی پوهاند او صوفي او پوخ شاعر و دغه سبک یې داسې مقبول او د منلو او سهلو وړ کړ، چې وروسته دغه استاد ډېر پیروان او عقیدت مندان وموندل او یو خاص د ادب مکتب یې وپرانیت چې حقاً باید د ده په نامه د بیدل مکتب ویل سي.

په پښتو ادب کې همدغه هندي سبک اغېزې وکړې او لومړی پلا حمید ماشوخل مهمند د دغه سبک ادبي موشگافی او تلازمات د نظري او عرفي په پیروي خو په معتدل ډول پښتو ادب ته راوستل.

مگر د حمید استادي دغه ده چې د پښتو د تعبیر قوت او رنگ او جوله یې پکښې خوندي کړه، او په دې کار کې یې له بې ځایه افراطه ځان وژغوره.

اما شیدا خو د خپلي کورنۍ په فیوډالي کړاو کې د سیاست ښکار سو او د عمر اکثره برخه یې په کشمیر او هند او رامپور کې له وطنه لیري تېره کړه او د سبک هند سره مستقیماً مخامخ سو او د هند د ادبي جریان څخه یې درنې او سډه اغېزې قبولي

کړې^{۱۷}.

نوکه د ده په شعر کې مور یو ډول بدعت او افراط کاري او د سبک هند د آخري عروج نخښي وینو، دی به ډېر نه گرموو، ځکه چې محیط خو حتماً د شاعر په فکر او سبک کې اثر کوي، او پخپله شیدا هم دې نکتې ته متلفت و، چې ویل به یې:

عبارات مي غرايب دي د معنی دقت يې عام وي عاري نه وي له رفعته آفرین مي په مزاج کړه	که نکات مي عجایب دي خاص به حسن د کلام وي خالي نه وي له صنعته په لوسته يې ابتهاج کړه
---	--

رشيټا دا ده چې شیدا د فنان ذوق او مضمون آفريني قريحې خاوند او ده په پښتو کې هغه کار کړی دی چې بل چا نه وکړی. نو لکه په فارسي کې چې د حضرت بيدل تخليقي ادب خاص مقام لري او حتی مخالفین يې هم د فکري يوې خاصي ذخيرې په ډول مني او دغه گران بها پانگه نه سي هېرولای، دغسي هم د شیدا شعر او په خاص کړه بيا غزل يې د پښتو يوه خاصه او خوندوره پانگه گڼل کېدای سي.

د شیدا پر شاعرۍ باندي خپرنه او برغېدنه ډېر وخت غواړي، خو دلته زما د دې خپرنې سره يوازي د ده قصيده اړه لري. بناغلي بېنوا څو کاله مخکې د ده دېوان ترتيب او چاپ کې، چې فقط د شیدا دوې قصيدې لري او يوه يې نژدې دوه سوه بيته ده.

د دې قصيدې تشبیب د منظرنگارۍ او د شاعر د نکته آفرينۍ يو اوږد سجل دی چې داسې پيل کېږي :

شگفته په هر طرف تازه بهار يا انواع کرم دگلونو درته شمار يا جلوه د روان آب به سبزه زار سرسبزي د باغ و راغ هم د کوهسار يا په غاړه د خوبانو رعنا هار بې شماله توري زلفي تار په تار يا يې ټيک په تور اوربل باندي آشکار په خرام کې يې ادا د ژرنګهار ترانه يې د شیدا رنگين اشعار يا گرمي د حريفانو په خپل کار منعدم وينمه هوش د باده خوار	بيا تحول شو د حمل گوره آثار څه بيان وکړم دگلو له افراطه يا چه چه د عندليب په بناخ دگلو يا خوبي په هر طرف د خرميه يا په سر د هر زلمي زببا گلونه يا له خياله آشفته د دستار ولونه يا لباس د دلبرانو قسم قسم يا يې دور د خلخال او د څړپه يا نغمه د مغني په څو څو رنگه يا شوخي د رقاصانو په ادا کې يا هر دم باده نوشي د ساقيانو
---	--

دا قصيده د شیدا فکري مجرا بڼه راښيي چې د هندي ژوند نخښي پکښې تصوير سوي او داسې ښکاري چې شاعر د هندي بزم په رنگ پوره رنگېدلی و او هر څه چې ويني او هر څه چې وايي، ته واړېږي د يوه هندي موشگاف ويونکي ږغ دی. وگورئ په دې بيتو کې شرري تخم او د بنفشې ږمنځ، او د غنچې پرده، او د برقي شعلې گرم بازاری او دگلو د اور لمبې ټوله

^{۱۷} د پښتو ادب تاريخ، د څلرم ټولگي له پاره، پر همدغه ځای پای ته رسېږي، وروستني ټول مطالب مي (د پښتو ادب په تاريخ کې قصيده) نومي کتاب څخه رانقل کړي دي. (م. روهيال)

هغه تراکيب او تعابیر دي چې فقط هم د هندي سبک د آخري عروج په وخت کي د بيدل او ناصر علي له خولې اورېدل کېږي. خو د نورو په غورو کي داسي رغونه حقيقتاً غرابت او وحشت لري، او د محمدعلي حزين په تعبير فقط د خدا او منلېو وړ دي، شيدا په دغه قصيده کي وايي:

د غنچې له پردې مخ د گل ښکاره شي چي په سر لکه شعله يې حواله شي توري زلفي يې پرېشاني په سبا شوې پرېشاني د گل خرمن کړگل فروشو په لمبه يې لکه دود د بهار ابر	د عروس غوندي په ډېر زيب و سينگار پس شرر د گلو تخم کړگل کار شانه هيڅ د بنفشي نه ده په کار که د برق په شعله مگرم دئ بازار؟ افروخته په باغ و راغ د گلو نار
--	---

د هندي نڅا يو منظر داسي تصوير کوي، چې د دې فن کمال دئ، خو رنگ يې داسي هندي سوی دئ چې له پښتني ذوقه او د پښتو له تعبیره ډېر ليري ښکاري:

خرخ وهل د دل آرام دي راته وايه په رنگين قالين رفتار کوي د رقص حنايي قدم چي اوس په قالين کېږدي په صفا يې د لقا قالين مرآت شي په صدا يې د هر زنگ او د کنګرو هم د مهتاب په چپ و راست په پېش و پس هم د سيم تن په هر طرف افراط د نقد	که فلک دئ نن زما په کام د وار که صبا دئ په گلشن کاندې گذار د کاشان اهل صنعت شه ځني زار د توتي نقش گفتار کاندې چغار هر نفس د شاهد باز خاطر افکار لکه خاص شي کواکب په انشار چي حاصل يې وي د فن کامل عيار
---	--

شيدا د دغو موشکافيو او صنايعو وروسته ځينو اخلاقي مطالبو ته گرېز کوي، او خپلي قصيدې ته د پند او موعظت رنگ ورکوي. مگر دلته هم منفي او فراري فلسفې ته هڅه کوي، چې دا هم د هند د روحاني محيط او د ده د ژوند د اوږدو محروميتونو نتيجه ده، وايي:

د دنيا اوج لړلې په ډېر غم دئ اعتماد يې هيڅ په داد و ستد نشته انقلاب د زمانې تنده سپلې ده طاوسي تخت يې په شان د بڼې واخيست خپله خونه لکه مرغ د پيرگاه کړه	لکه کښېنوي عاصي په سر د دار کجبازي يې ده په مثل د قمار چي په هند يې وه راغلي دند و کار بيا يې تېر کړ تر کابل و قندهار چي محتاج نه شي په عمر د معمار
--	---

د شيدا دا فکري فراري اړخ خو اوس زموږ له پاره اخلاقي سرمشق نه سي گرځېدلای، مگر د ده ادبي زيار او رنگارنگ مضمون آفرينی او نوي تعابیر خو زما په خيال پښتو ادب ته د يوې پانگي په ډول ډېر غنيمت دي، او که ده څه بدعت کړی وي، نو هغه به هم د بداعت حصه په شمېر راتلای سي او دی به د ادبي شريعت په حکم په دې خپل کړاوي مآخوذ نه وي.

ځکه په ژبه کې باید تل د توسیع او ارتوالي وسایل موجود سي او د هر راز تخیل د تصویر له پاره الفاظ او تعبیر ولري. نو د مرحوم شیدا سخنگويي چې د پښتو په بحار کې د سوسن ژبه سرمه سایه کوله پر خپل ځای د قدر وړ ده، او مور د شیدا زیار او مښود د پښتو ادب په تاریخ کې کورټ نه سو هېرولای.

د سوسن ژبه حیرت کړه سرمه سایه
چې شیدا په دا بحار کې سخنگوی شو
شیدا پیاوړی آرتیسټ و، خو افسوس چې د ده د آرت ډوق له خپله محیطه لیري د هند په مځکه کې پرورښت وکی او هندي اداکارو په دې ساده پښتون نوري چاري وکړې، دی پخپله وایي :
په هندي ادا یې وکړې په ما چاري
زه شیدا په زړه ساده د روه افغان يم

د نورو شاعرانو قصاید

د خواجه محمد بنگښ قصیدې :

د یوولسمې هجري پېړۍ دغه نازکخیاله شاعر مور هغه وخت و پېژاند، چې د ده (۲۴) غزلي او شپږ قصیدې راوړتي پخپل کتاب گلشن روه کې په (۱۸۶۰ م) کال د انگلستان په هرټفورډ کې چاپ کړې، او بیا فادر هیوز په کلید افغاني کې هم ځای ورکړ، (د لاهور طبع ۱۸۹۳ م).

کله چې په (۱۳۱۹ ش) کال ما د پښتانه شعراء لومړی ټوک سره راټولواوه، نو مي د بنگښ پر احوال او شاعرۍ باندي فقط د گلشن روه او کلید افغاني په حواله لږ څه وليکل، خو وروسته د ده د دېوان یوه خطي نسخه د مردان د پښتو یوه پوه ښاغلي حبيب الرحمن ما ته راوولېرله، چې تر اوسه راسره پرته ده، خو چې په (۱۹۸۵ م) کال د پېښور پښتو اکاډیمۍ د پرېشان خټک د مقدمې سره چاپ کړه.

خواجه محمد د خوشحال خان د زمانې سړی دی، چې هم د شاه جهان او بیا د اورنگزېب معاصر گانې سي، پخپله وایي :

هسي خوښ د تخت د پاسه خرم نه دی
چې عاشق د ستا په درکي خوښ خرم دی
(د دېوان ۹۳ مخ)

خرم خو د شاه جهان نوم دی، چې په (۱۰۶۸ هـ ق) کال خپل زوی له تخته راوغورځاوه. په بل بیت کې خپل معاصرت د اورنگزېبه سره هم داسې ښيي :

د اورنگ په پاچهي کې مي نیاو نه شي
زه خواجه محمد به ووزم و بل لور ته

نو مور د ده د ژوندانه حدود له (۱۰۳۰ هـ ق څخه تر ۱۱۰۰ هـ ق) پوري ټاکلای سواي.
دغه مطلب په لاندې دلیل هم ټینګېږي چې بنگښ په چشتي صابري طریقه کې د میا عبدالرحیم مرید و او د دې سړي پلار میا علي د شېړپاو اوسېدونکی بیا د اکبر پورې د اخوند پنجو مرید و، پخپله وایي :
چې ساکن د چشتیانو په سریر دی
شیخ حضرت عبدالرحیم زموره پیر دی

د اخوند پنجو بابا د مرگ کال (۱۰۷۳ هـ ق) دئ (خزينة الاصفيا، ۱/۷۹ مخ). نو بنگنښ په درو وسيلو د اخوند پنجو د طريقت په سلسله کي داخل بلل کيږي.

د خواجه محمد بنگنښ غزلي خو په لفظ او معنی کي د هنر ښکلا لري، هم يې قالبونه ښه دي هم يې محتوی ښکلې ښکاري، د تصوف په رنگ کي عاشقانه غزلي لري چي کله کله په اخلاقي او عرفاني گڼو هم پسوللي سوي دي، لکه د زرونو ماتول (نه آزارول) چي شاعرانو راز راز مضمون آفرینی پکښې کړي دي، خواجه محمد يې په دې بيت کي څنگه په يوه حسي تشبیه سره تلقين کوي :

زړونه مه ماتوه لعل د بدخشان دي

بيا مشکل دي رغول د شکسته وو

په دې بيت کي د جناس او استعارې او تضاد اقسام څنگه سره يو ځای سويدي :

گوتې توري کړې په ما يې کړې راپوري

زه حيران يم ستا د سپينو گوتو تورته

د ښاغلي پوهاند رشاد په حساب د ده خطي دېوان (۱۸۱۳) بيتونه او کرده (۱۶۲) غزلي او (۳۱) قصيدې لري، (ورمه مجله، ۲ گڼه ۱۳۴۸ ش)، او دغه نسخه چي په (۱۳۲۰ هـ ق) د حميدالله په بد خط کښلې سوېده، ډېر نواقص او ادبي عيوب هم لري، چي سړی ورته اريانيږي. ځکه چي د خواجه محمد ځيني غزلي خو د ده بشپړه ادبي استادي او پر لفظي او معنوي ښېگڼو باندي احاطه څرگندوي چي په عروضي اصطلاح يې خرم بولي.

او د ځينو بيتونو ضروري هجاوي يې کمي دي، يعني پزيرې کړي بيتونه لري. داسي گمان کيږي چي دغه به د کاتبانو گناه وي، چي د ده د ځينو بيتونو پزي يې ور پرې کړي دي.

د ده له يوې اوردې قصيدې څخه د اخو بيتونه ولولئ چي د شاعر د هنري کمال څلا ځني ښه ښکاري :

زړه راڅخه وړی دئ جمال د چشتيانو

سرې سترگي، سرې شونډي مجذوب حال د چشتيانو

واړه شهبازان د لا مکان سيرونه کاندي

هسي رنگه تيز دئ پر و بال د چشتيانو

پت په زړه کي تل لکه لاله وينه د زړه خورم

نشته دئ په ژبه قيل و قال د چشتيانو

دا څه سپورمی نه ده چي ځليري په آسمان کي

تللی په آسمان کي د آس نال د چشتيانو

زړه به د دردمنو لکه گل پرې وغورپيري

کله به راوالوزي شمال د چشتيانو

هيڅ ورته څرگند شوه د دنيا واړه شالونه

هر چي يې اغوستي شړی، شال د چشتيانو

سر و مال به ورکړم کې يوه ذره ترې راکړه

ډک جامونه گزري مالا مال د چشتيانو

واړه ښايسته په مثال ستوري د آسمان دي

ما پکښې موندلی دئ هلال د چشتيانو

(ص ۸۲ خطي دېوان)

قصيده اورده ده، او سړی د شاعر د استعداد ښانې پکښې ليدای سي، خو ټوله د يوه مخلص ارادتمند له زړه راوتلي کلمات

دي، چي د نورو په درد نه خوري.
خواجه محمد د تلقين او وعظ و پند قصيدې هم لري چي د كلام قوت او رواني بې ځني ښكاري، دا د سنایي غوندي زهدیات دي، چي د شرقي ادب يوه لويه برخه گرځېدلې ده، لكه دا قصیده :

<p>که شپېته و، که اتيا و که زیاده تا بې زیانه هیڅ ونه کړله فایده نظر نه کړې په رڼو سترگو اوده ته چارپا بې که سپری آدم زاده؟ خلاص به نه شې یکتنها علاحده چا اخیستی ده غافله ستا هوده لا تر کومه به پایپرې جک زده ته لا ځان گڼې تر اوسه چهارده فقیران په دواړه کونه آزاده رضا کپري د صاحب په اراده چي د عشق له جامه درکاندي باده</p>	<p>د دنیا عمر دي تېر که بېهوده بختورو له دنیا فایده یووره د مجلس یاران همه درخڅه لاره په سپري باندي چي غم پرېوزي خوب نکه پلار، نیکونه دي همه په مرگ تمام شوه زنده سر به په دنیا کي پاتي نه شې په پیری دي ریره سپینه شوه ملا تپته ستا شپېته کلونه تېر شوه زور بودا شوې که عاقل بې دنیا پرېوده قلندر شه دگمان پرده دي ليري کړه له مخه د مغان د دروازي د در خادم شه</p>
--	--

دا زاهدانه قصیده په مناجات داسي ختمیږي :

<p>چي و تا ته ځم په سم لار رسېده ته بخشش کوه پخپله قاعده غنيان تل آزادوي زاړه برده</p>	<p>هدايت وکړه و ما ته يوه خدايه ما بد وکړه زه بنده يم بې ادبه گناه کار خواجه آزاد کړه غني خدايه</p>
--	---

(ص ۹۲ خطي دېوان)

په دې قصیده کي د عشق او میني د مرموزي دنیا ځيني اسرار او دردونه یا خوندونه او شواخونونه څرگندوي، او داسي ښکاري چي دی پخپله په عيني ډول له دغو وارداتو سره آشنا و :

<p>بېله ياره و بل مخ ته نظر نه که غیر فکر (بې) په زړه کي گذر نه که عاشق بې د یار له میني اختر نه که چي بلبل غوندي فریاد په سحر نه که عاشقان بېغمه خوب په بستر نه که خو آخر پرې درې درې بشر نه که هیڅ د سر په پرېکولو خطر نه که خر، تېو به خدای د آس برابر نه که معشوقه چي ورته وایي اثر نه که عاشقان د یار له جوړه حذر نه که جستجوی د دنیا دارو په در نه که و بل لوري ته هیچري سفر نه که بې له عشقه عارفان بل هنر نه که چي د یار له پاره خاوري په سر نه که خو چي توره د اخلاص په کمر نه که خو گردن د غلیم غوخ په خنجر نه که خو په سرو لنبوکي ځان سمندر نه که عاشقان سفر د بحرو د بر نه که خو پناه ورته د صبر سپر نه که نور به کنبلي د محفوظ د دفتر نه که یار و ما ته نظر بار دیگر نه که طبیان مي هیڅ علاج د پرهر نه که چیري نه وي چي رقیب راخبر نه که ملگری راسره چرخ اخضر نه که د آه غشی مي هرگز پرې اثر نه که</p>	<p>عاشقان نظر په مخ د قمر نه که شپه و ورځ د ده په فکر مستغرق وي نور عالم چي سپورمی وویني اختر که هغه لاف د عاشقی کا په دروغو د هجران اغزی مي بنخ دئ په پهلوكي پروانه له بلي شمعي نه جاروزي که یار سر ورڅخه غواړي ترې (بې) څار که عاشقي د تن پرورو خلکو نه ده په خوله تشي لافي کا د عاشقی که هر څو ورباندي کا ناڅاري چاري مستغني د قناعت په خزانو شي هم سفر هم يې مقام دئ پخپل کور کي که په هر وېسته يې وي هزار هنره د عشق تاج به د هغه پر سر حرام وي په دا لاري ډېر خطر دئ لار به نه شي له دې غمه به هرگز بېغمه نه شي د عاشق نامه به کله وي پر روغه بحروبر يې دواړه بيا مونده په کور کي د تهمت له ناپاکيو به خلاص نه شي که تندي په دواړه لاس وهي له غمه په يوه نظر يې زړه راڅخه يووړ پرهرونه مي د زړه واره زون شوه زه په یار پسي په غلا ژاړم له خلقه ما به سر له تنه غوخ د رقیب پرېکړ آه فریاد کوم له درده سره ژاړم</p>
---	---

۱۸۱۹

د خواجه محمد که سر ځي لار به نه شي
خو یوه بوسه یار ده لــــره ور نه که
(خطي دېوان، ۷۰ مخ)

دا وې د خواجه محمد د قصیدو یو څو نمونې چي دلته راغوره کړه سوې.
ښاغلي لوستونکي که دغه د عشق او زهد بیانونکي قصیدي ولولي، او بیا یې د ده د غزلو سره پرتله کي نو به دا له ورايه
ورښکاره سي چي غزليات يې ډېر ښکلي او مستانه او لطيف دي، خو په قصیدو کي يې د زاهدانه تقشف ډېري اغېزې لیدلي

^{۱۸} مراد د نقشبندی صوفیانو سفر در وطن دئ. چي صوفي پخپل نفس کي یون کوي، او خپل باطن تصفيه کوي او ځان پېژني.

^{۱۹} زوی : هغه د وینو سره گډي اوبه چي په زخم کي وي. زون : هغه پرهار چي اوبه واخلي او زوي کوي.

کپري.

مور به خواجه محمد په دې واعظانه قصيدو او مريدانه ويناوو نه کړو، دی د خپل عصر د روحاني فضا نمايندگي کوي، او دغه کيفيت د دغه عصر په اکثرو هنرمندو شاعرانو لکه د عبدالقادر خان او گوهرخان او نورو په ويناوو کي هم سته.

لنډه يې دا ده :

که مور د خواجه محمد د ځينو غزلو طراوت او ښکلا او مضمون آفرينی او بيا د ځينو قصيدو واعظانه ډول يا د مضمون اوچتوب گرده سره راټول کو او ده ته د پښتو نورو شاعرانو په کوم پور کي د درېدلو ځای وټاکو، نو به په مټي د هجري او عبدالقادر ځای ته ورسېري.

وگورئ! د بنگين دغه د وعظ او زهد مطلبونه که د غزل په قالب کي توی سي، نو داسي گټوره، ښکلې او موثره وينا ځني جوړېږي :

چي بازار لره خالي لاسونه درومې	اټکل نه کپري چي سود به ځني راوړې
ته د وړاندي ځي دنيا دي کړه د وروستو	په تورتم کي مشال ولي پسي شاوړې
عاقبت به يوه ورځ درڅخه مات شي	که هر خو په احتياط لوني متيا ^{۲۰} وړې
چي دي تخم پر پټي کرلی نه وي	د غلې په وخت به واخلي ځني خاورې

نصيحت و بل ته کړې خواجه محمده!
ته يې ولي د خپل زړه په غورو ناوړې؟

(خطي دېوان، ۴۱ مخ)

د علي اکبر اورکزي په گلشن افغان کي قصيدې :

د اتحاد جماهير شوروي د ارمنستان د جمهوريت د مرکزي ښار ايروان په کتابخانه کي يو ډېر خوشخطه او ښکلی او منقوش او مذهب (طلاکاري) او مصور دېوان سته، چي په هغه کتابخانه کي يې نمبر (۵۳۸) دی. نه پوهېږم چي دغه قلمي ښکلې او مصوره نسخه څنکه له پښتونخوا او کشميره ارمنستان ته وړل سوېده؟ د دې نسخې يو ميکروفلم د کابل په عامه کتابخانه کي سته.

د نسخې خط ښکلی نستعليق دی او ځيني مصور مخونه هم لري، د تصوير او تذهيب سبک يې کشميري او متأخر دی، خو د ښکلا او رنگ او تصوير او تذهيب اټکل يې په تور ميکروفلم کي ښه نه کپري او فقط دوني ښکاري، چي يوه ښکلې او ښه خوشخطه نسخه ده. علي اکبر په قام اورکزي دی، دا پښتون قام په تيرا او د کورمي په سيمو کي له قديمه اوسي او دا هغه وادي ده، چي تر اسلام دمخه د کوشانيانو د وروستنيو شهزادگانو او د کابلشاهانو په لاس کي وه، او اکثر د هندوستان تجارتي کاروانونه او د فاتحانو لښکر به له دغو سيمو تېرېدل.

کله چي امير تېمور لنگ په (۸۰۰ هـ) د هندوستان د نيولو له پاره له دغو سيمو څخه تېرېدی د دې ځايو مشران شيخ احمد، خواجه اوغاني او ملک محمد او لشکرشاه اوغاني او شيخ عبدل و^{۲۱}، او مؤرخان د دې ځای د ايرياب او شنوزان درې يادوي، چي هلته يوه اوغاني قبيله اورکزي اوسېده.

له دې تاريخي سنده ښکاري چي اورکزي اوغانان اوه اته سوه کاله دمخه له امو په دې ځای کي اوسېدل^{۲۲}. علي اکبر اورکزي له دې ځايه د (۱۱۵۶ هـ ق) په حدودو کي هندوستان ته تللی او په اکثرو ښاروگرځېدلی دی، د ده وظيفه غالباً عسکريت دی، خو په پښتو او دري ژبو ښه شاعر او ليکوال هم و. د ده دېوان مردفي پښتو او پارسي برخي لري او يو

^{۲۰}متيا : له مات څخه صفت دی، يعني ماتي قبلونکی لکه بسيا، لگيا او نور.

^{۲۱} ظفرنامه، ۲۳۴، ۳۷.

^{۲۲} روزنامه غزوات هندوستان ۵۸، د پتروگراد طبع ۱۹۱۵ ع، په دې کتاب کي دا نوم غلط اورکزي(؟) چاپ سوی دی.

سني مذهبه حنفي او نقشبندي طريقي پيرو باذوقه او اديب پښتون ښکاري. د خپل دېوان مقدمه يې په دري داسي ليکلې ده :

"سپاس و ستايش بى پايان و حمد و ثنائى فراوان، مر متکلمى را سزاوارست، که زبان هر حامد به چندین لغات مختلفه گویا گردانید، و هر قومى را معنی لغات تازى و درى^{۲۳}، و افغانى دانایند ... این فقیر احقر مولای سید علی اکبر بن قاسم خان اورکزی قوم افغان ساکن تیرا خیر، در حادث سن و آوان طفلی که طبیعتش مانند کف مفلسان، از نقد فن شاعری عاری بوده ... به فرمایش سلطان شوق به تسوید غزل چند، بزبان افغانى که محاوره اسلام و مانوس الاستعمال بود، چند صفحه را سیاه ساخت و برقعات متفرقه مرقوم شده ... بعد از ان در عنفوان شباب در تعلیم و آموختن این فن نزد اکثرى از اولوالالباب سعى و فور بکار برده ... و چون این گلدسته مشتمل بر ازهار الفاظ رنگین و متضمن اشعار معانى شیرین است به اتقائى حضرت یزدان به "گلشن افغانى" موسوم گشت ...".

دگلشن افغان لومړۍ غزله

<p>زړه مي بل هغه دلبر په اور د غم کا هسي ما غوندي يې ډېر عالم خراب کړ د عالم په باب ژوندی له مرو بتر يم سرو مال تالا کوي پروا يې نه شي لکه دی کاندې د هر عاشق په باب کي په دغه ساعت يې زړه له ما نه يووړ د سپين مخ په عکس هر شي ته به گوري</p>	<p>چي مي وړک په دغه اور د سترگو نم کا کرشمه و ناز پېشه چي يې صنم کا که څوک شمار زما په عين د عالم کا که جهان سره برهم په يوه دم کا د ازل حکم نه لوحه، نه قلم کا اوس په خپله غلا انکار راوړي قسم کا د مضمون په نمايش يې جام د جم کا</p>
--	--

هر ساعت به د يار ذکر کا په ژبه

که "اکبر" د زخم څوک مرهم کا

اکبر د هند په ښاروگرځېدلی، او هلته هم د پښتنو سره محشور و، او له هیواده يې خپل سلامونه د وطن یارانو ته را استول. دی په یوه اوږده قصیده کي خپل یاران یادوي. چي خو بیته يې دا دي :

<p>باده والوزه وطن ته په رفتار شه لکهنو له ښاره کوچ وکړه بهار ته د سردار سرفراز خان پرسش لازم دئ د حاجي اخون په قبر دعا وکړه</p>	<p>د هر چا له حاله بېل بېل خبردار شه په کتهيرو پښتانه باندي گذار شه چي څښتن يې هم ياوړ هم مددگار شه د يوسف په حال دانا او خبردار شه</p>
--	---

۲۴

وروسته د پېښور د سيمي ځيني ياران يادوي او د ميا عمر څمکني دوه زامن داسي ستايي :

کشر میان ته په دوه لاسه تعظیم وکه

محمدي صاحب ته هم په تعظیم پار شه

د اکبر سلام په هر چا باندي وایه

په دعا مي يادوي چي برخودردار شه

^{۲۳} د دري د نامه استعمال دلته د پارسي پر ځای د غور وړ دئ.

^{۲۴} کوچ بهار د هند یوه سیمه ده، او دلته د کوچ په معنی کي یو راز ابهام موجود دئ.

اکبر چي د تيرا د غرو او ښو خوشنوا بلبل و، په هندوستان کي له ژوندونه په عذاب سوی او خپل وطن يې داسي ياداوه :

نور توبه مي له پنـجابه هم له هـنـده

په نصیب زما که خپل ملک و وطن شي

له دې لاندي بيته ښکاري چي په کابل کي هم خو عمر اوسېدلی دئ :

چي خاطر مي دي بندي په تور اوربل کي

خـکه نه مي شي اسـتوگه په کابل کي

اورکزی د پښتو شاعرانو له کلامه سره آشنا دئ، ډېر شاعران يادوي او خوشحال خټک داسي ستايي :

نور د شعر مزه مه غـواړه له چـا نه

پوهنده د هر کلام ښه سـخندان ولاړ

د خوشحال خټک ارمان به اکبر يوسي

چي د ميني د اخلاص کان له جهان ولاړ

د اکبر په دري او پښتو اشعارو کي د ده د عمر ډېر وقایع ذکر سوي دي، دی په پښتو ژبه کي د متوسطي درجي شاعر گڼل کېږي، او کله نامانوس الفاظ هم راوړي. اکبر په خپل دېوان کي شاه عبدالرحيم نقشبندي خپل روحاني پير ستايي او بل خپل استاد شاه معظم^{۲۵}، ښيي چي د هغه يوه موعظت نامه په دري نثر هم ليکي. په دې ډول اکبر اورکزی زمور د ادبياتو د تاريخ د دوو ژبو شاعر او ليکوال او باذوقه سړی دئ، چي د ده دغه مستانه بيت د ده د ذوق ښه نمايندگي کوي :

هر ساقی چي د طرب پياله که پورته

ميخواران به واره ودانگي دې لور ته

او دا غزل د خواجه محمد بنگښ د هغي غزلي جواب دئ، چي يو ښکلې بيت يې دا دئ :

گوتي توري کره په ما يې کره راپوري

زه حيران يم ستا د سپينوگوتو تور ته

د اورکزي دېوان قصيدې، غزلي، مثنويات، ترجيع بندونه او رباعيات لري. د شعر قالب او محتوی يې دواړه کومه خاصه ښېگڼه نه لري، په دوهمه درجه ناظمانو کي درېدلای سي. کله کله عشقي، اخلاقي، حماسي او صوفيانه مضامين د ده نظمونو ته تنوع وربخښي، خو قصيدې يې اکثره د واقعه نگارۍ ډول لري، او دا هغه يو راز بيان دئ چي خوشحال خان او د ده زامن هم کله کله د ژوندانه د واقعاتو په څرگندونه کي کار ځني اخلي، بې له دې چي خپل نظم د شعر په ښېگڼو او هنري گڼو ښکلې کي، مثلاً په يوه قصيده کي د خپلي زېږېدنې وخت داسي ښيي، چي فقط يو نظم دئ نه شعر :

زه چي راغلم په دنيا کي

له عـدمه په اظـهر

پادشاهي د نادرشاه وه

په عالم کي لکه لمر

په دې ډول د ده د تولد نېټه د (۱۱۵۰ هـ ق) حدود ټاکل کېدای سي، چي د تېمورشاه تر زمانې پوري (۱۱۹۰ هـ ق) هم ژوندی و.

^{۲۵} پير معظم شاه د پير محمد فاضل زوی د پېښور د پير سباک اوسېدونکی و، چي په هند کي د حافظ رحمت خان بېرخ په خدمت کي داخل و، او د ده په خواهښت يې د خواجه مليزي د پښتو تواريخ افغانه د تواريخ حافظ رحمت خاني په نامه په (۱۱۸۱ هـ) کي لنډ کړ. تاريخ افغانه په (۱۰۳۶ هـ ق) په پښتو ليکل سوی و، دا کتاب د خښي او غوري او يوسفزي قبایلو تاريخ دئ، چي اووه مقامه لري، د پير روښان او د ده د مريدانو حال هم لري، تاريخ حافظ رحمت خاني په (۱۹۷۱ ع) کال او خلاصه الانساب د حافظ رحمت خان تأليف په (۱۹۷۳ ع) کال د پېښور اکاډمۍ چاپ کړي دي.

سن زر سل نوي وايه شه
 چي له كوره شوم روان
 په دغه قصيده كي بي له كومه تشبیه رډېدې پخپل حال داسي شروع كوي :

ته يې واوړه په نامه د پاك سبحان غور پرې كښيږده كه بنده يې د رحمان هر څه وكړې بيا رېبې هغه شان	نن به وایم یو یو حال درته د ځان نوم د خدای او د رسول مې درته واخيست دا خبره وه مشهوره په عالم كي
---	--

دلته وزن هم سپکيري، او ناظم يې په بل ډول په هغه قافیه پسې ځي :

بدي وي د بدخواهان چي له چا نه شي بيان دی پرې ښه رسي يکسان په رضا د پاك يزدان يا له گل پيدا خاران غور پرې ونيسی دوستان هم له فضله د ديان؟ و حاکم نورالدين خان ښه ديدن د بزرگان خدای عطا کړ دين ايمان	د ښکې عوض ښکې ده د ښه خدای څه ښه قدرت دئ ښه کارونه په قدرت کا ځای دگفت و شنود نشته که له خاوروگل پيدا کا مدعا غرض خپل وایم د ښه خدای له شفقته په کشمير كي وم خو کاله په قسمت مي نصیب (و) شو په زیارت د پير مرشد شي
--	---

داسي ښکاري چي علي اکبر د اورکزو مشر و، او په لښکري لامو کي به يې د عسکري يا ملکي حکمران په څېر برخه لرله :

د لښکرو په سامان په کامراج كي خپل ښېان په دښنه شولم ډېرگران	له وطنه را روان شوم لك مي كړ د خدای په فضل د سلطان اساني وشو
---	--

د تېمورشاه له درباره حاجي کریمداد خان (د کشمير خان د احمدشاه بابا د دربار د عرض بېگي لمسی د کهندل خان زوی)
د کشمير حکمران مقرر سو او علي اکبر ورسره ملگری و، خو چي کریمداد خان ولاړ، نو دی هم خپل وطن تيراه ته راغی :

چي حاجي کریم داد خان شوم امیر ته لوی آسمان بیارته لار کریم داد خان نهایت شو ډېر ویران په فراق، غوغا، گریان		بل د وروستو مي یرغ راغی شو سردار کشمیر یې واخیست امیر بیا شو په خای پاتو زما هم دا ملک تر فهم خني ولاړمه وطن ته
--	--	---

علي اکبر دوه کاله په کور کي و، خو بیا تیمورشاه وغوښت،
او د اورکزو د لښکرو سره یې په (۱۱۹۰ هـ ق) کال د کشمیر خوا ته واستاوه :

سلطان شو راپسي پښېمان هم سړی یې خپل ستومان دا مي غوښته له سبحان ښایسته، ښکلي سپایان		آخر بیا پس له مدته په طلب یې کړ ځان سترې زما هم پرې خدای وار جوړ کړ د لښکر سامان مي ساز کړ
--	--	---

چي کامراج ته ورسېدی، نو یې جنگونه شروع سوه، د یوه جنگ مناظر داسي ښيي :

په مور باندي دښمنان د توپکو د سنان کل لښکر راته حیران مور یې پرېښوو په ځان یا مدد و بزرگان خو مور بیا لك کړ نښان		یوه ورځ له همه راغلو جنگ تر میان شولو صاحبه! بیا په توره شوه تمامه رفیقان راڅخه وتښو بې له خدایه څوک مل نه و که میدان یارانو بای کړ
---	--	--

په دې ډول د اورکزوي قصیده په حقیقت کي د واقعه نگاری یوه نظم کړې او بې خونده منظومه ده، چي هیڅ شاعرانه هنر
کاري او د تخیل او لطافت او عاطفې رنگینو څخه برخه نه لري.
اوس نو تاسي پخپله وواياست، چي دی شاعر بولئ او که تش یو ناظم؟
باید دا هم وویل سي، چي د ده فارسي او پښتو غزلي دوني بې خونده نه دي، لکه قصاید. مور د ده په پښتو غزلو کي د ځينو
غزلو نمونې دمخه ولوستلې، او د پارسي غزلو دغه نمونه یې هم ولولئ :

به مشتاقان رویت قصه هر جا میتوان گفتن
حدیث حسن یوسف با زلیخا میتوان گفتن
چو احوال شهیدان از طبیبان کس نمی پرسد
زیبیمار نگاهت با مسیحا میتوان گفتن
فتاده نیم بسمل بر سره همچو من صدها
جفای ابرویش قضا را میتوان گفتن
چمن گل گل شگفته از نسیم صبح نوروزی
ز حال غنچه دلها کسی را میتوان گفتن
خراب باده لعل تو شد امشب اگر بخشی
که حال "اکبر" بد مست فردا میتوان گفتن

د لومړۍ دورې د ادبي جريان لنډيز

د غوريانو زمانه د پښتو ادب يوه ښه دوره بلله كيږي او علاوه پر هغو شاعرانو، چي دمخه ذكر سول، دغه لاندي شاعران هم په لنډ ډول ذكر كوو:

۱ - قطب الدين بختيار:

دا سړی د احمد زوی او د موسی لمسی په قوم پښتون بختیاری و، چي په بختيار کاکي مشهور دی، په ۶۳۴ هـ په ډهلي کي وفات سوی دی او قبر يې تر اوسه هم مشهور دی. د سلېمان ماکو په تذکرة الاولياء کي د ده يوه عشقي سندره نقل سوېده او يو فارسي دېوان هم لري.

۲ - شيخ متي (۶۲۳ - ۶۸۸ هـ):

شيخ متي د عباس زوی او د خليل د قوم څخه و، د ده کورنۍ د ترنک په وادي کي اوسېدله او قبر يې تر اوسه دکلات پر غونډي دکلات بابا په نامه مشهور دی. شيخ متي يو لوی عرفاني شخصيت و، د پښتنو مؤرخين يې د اولياوو په جمله کي شمېري. د ده کورنۍ هم متيزي بلل كيږي، چي ډېر شاعران او مؤلفان پکښې تېر سويدي او په پېښور او کندهار کي لوړ علمي شهرت لري. د پښتو مؤرخ شيخ کټه د لرغوني پښتانه مؤلف هم د ده له لمسيانو څخه دی، (د ۷۵۰ هـ حدود).

بل شيخ قاسم د تذکرة الاولياء مؤلف په ۹۵۶ هـ زوکړی دی او د ده زوی شيخ امام الدين د تاريخ افغاني مؤلف په ۱۰۲۰ هـ پيدا سوی دی. د شيخ متي له اشعارو څخه فقط يو شعر د پتي خزاني مؤلف رانقلوي او وايي چي شيخ متي يو دېوان درلود، چي نوم يې و: (د خدای مينه)، دا شعر په پښتو ادب کي يو شاهکار دی او شيخ متي دکايناتو ښکلا او د جمال تصوير په ښه ډول په دې شعر کي کښلی دی او دا هغه خبره ده، چي صوفيان تل په خپلو اشعارو او آثارو کي د جمال بيان کوي. د شيخ متي دغه ښکلی شعر په لاندي ډول دی:

پر لويو غرو هم په دنښتو کي په غاړه برغ او په شپېلو کي	په لوی سهار په نيمو شپو کي يا د ويرزلو په شپېلو کي
--	---

ټول ستا د ياد نارې سورې دي
دا ستا د مينې نندارې دي

جُنلوی زرغون که په بېديا دی ترنک چي خر دی په ژړا دی	د بر بڼ خوا ته په خدا دی دا ټول اغېز د مينې ستا دی
--	---

ٲوله ٲنكلل ڊي سٲا له لاسه
اڀ ڊ پاسوالو پاسه پاسه !

يا ڊ سپورميه تنڊى وړين ڊئ لكه هنداره مخ ڊ سين ڊئ	كه لمر روښان مخ ئې سپين ڊئ كه غر ڊئ ٲنكللى ٲرتمين ڊئ
---	---

سٲا ڊ ٲنكللا ڊا ٲلوشه ده
ڊا ئې يو سپكه ننداره ده !

ڊ ژوند ورمې ٲكٲنې چلپري سٲرگې ليدو ته يې هٲنښيري	دلته لوى غرونه زرغونپري بوراوي شاوخوا كړپري
---	--

لويه خاونده ! ٲوله ته يې
تل ڊ نړى په ٲنكلېده يې

ٲنكاره ئې لور په لور كمال ڊئ سٲا ڊ ڊډرت كمكى مثال ڊئ	خاونده ! ٲنكللى سٲا جمال ڊئ كه ورځ كه شپه كه ٲېړى كال ڊئ
---	---

سٲا ڊ لورونو يو رڼا ده!
دلته چي جوړه تماشا ده!

سوى ڊ عشق په سوځند اور ڊئ ٲېله ڊې هيڅ ڊئ ورك ئې ٲلور ڊئ	زړه مي ڊا سٲا ڊ ميني كور ڊئ رٲ ئې و تا ته سٲا ٲر لور ڊئ
--	--

ستا د جمال په لیدو بنیاد دئ
که نه وي، دغه نور برباد دئ

د دې نړۍ په عشق سمی دئ ستا د جمال خړی هر شی دئ	په غروکي ستا د عشق شپېلکی دئ که غټ که ووړ، که پنډه نری دئ
---	--

چي پر دنیا مي سترگي پرې سوې
ستا د جمال په نندارې سوې

تیاره خپره و، ټول عدم و ستا د جمال سوچه پرتم و	نه هسک نه محککه وه تورتم و نه دا ابلیس نه ئې آدم و
---	---

چي سو ښکاره ښکلې دنیا سوه
د پنځ پر لوري ئې رڼا سوه

د ښکلي مخ په تماشا سوم له خپلي سټي راجلا سوم	زه چي خرگند پر دې دنیا سوم ستا پر جمال باندي شیدا سوم
---	--

په ژړا ژاړم چي بېلتون دئ
یمه پردېسی بل مي تون دئ

<p>سورې ئې اوری غاړې غاړې خپل تون او کور وکلی غواړې</p>	<p>وگړيو ولي "متي" ژاړې؟ څه غواړې، څه وايي، څه باړې</p>
---	---

چونې چې بېل سي نيمه خوا سي
تل ئې د بڼ په لور ژړا سي !

پښتو ادب ته يوه لنډه کتنه تر ۱۰۰۰ هـ پوري

د شيخ متي تر زمانې را وروسته د پښتو ډېر شاعران لرو، چې د دوی اشعار حماسي يا عشقي يا اخلاقي يا تصوفي دي. په دې اشعارو کي کله ملي اوزان او کله هم مثنوي يا قصيده يا رباعي يا غزل سته، مگر دغه اشعار د خپل ادبي ارزښت له رويه د غوري دورې له پاته سوو آثارو سره مقابله نه سي کولای، که څه هم د غوري دورې پاته آثار فقط يو دوي قصيدې دي، مگر د دغو قصيدو ادبي ا و هنري ارزښت دومره ډېر دئ، چې په وروستۍ دوره کي تر خوشحال خان پوري څوک د هغو مقابله نه سي کولای. په دغو شاعرانو کي بابا هوتک د بارو زوی او د تولر لمسی دئ. د ده ژوند له (۶۶۱ - ۷۴۰ هـ) پوري و. دغسي هم شيخ ملکيار د هوتک بابا زوی د (۷۴۹ هـ) په حدودو کي ژوندی و او اکبر زمينداوری د (۷۸۰ هـ) په حدودو کي په زمينداور کي اوسېدی. دغسي هم سلطان بهلول لودي، چې د هندوستان لوی پښتون پاچا و (جلوس ۸۵۵ - وفات ۸۹۴ هـ)، د پښتو يو ښه شاعر و، چې دا يوه رباعي د ده د کلام نمونه پاته ده :

ملک به زرغون کړم په ورکړه راسه
گـوره اوربخي د داد له پاسه
خول مي د عدل په درو روڼ دئ
جهان به زېب مومي زما له لاسه

خليل خان نيازی هم د (۸۹۰ هـ) په حدودو کي د دغه پاچا د دربار پښتون شاعر و. دغسي هم زرغون خان نورزی د (۸۹۰ هـ) په شاوخوا کي د پښتو دېوان خاوند شاعر دئ، چې د زمينداور په نوزاد کي اوسېدی، او له ده څخه يوه ساقي نامه په مثنوي کي پاته ده. د دې دورې درې پښتني شاعراني هم د يادولو وړ دي.

اول زرغونه کاکړه، بله شاعره رابعه د (۹۲۰ هـ) په حدودو کي په کندهار کي اوسېدله. بله مېرمن نېک بخته د (۹۶۰ هـ) په حدودو کي د شيخ الله داد لور وه، چې د پېښور په اشغركلي کي يې يو کتاب د ارشاد الفقراء په نامه ليکلی و. دوست محمد کاکړ د بروب اوسېدونکی د (۹۲۰ هـ) په حدودو کي) د تذکره غرغښت ناظم او شيخ عیسی مشوانی د (۹۰۰ هـ) په حدودو کي) په هند کي اوسېدی، شيخ بستان پرېڅ د محمداکرم زوی، چې دی هم د (۹۶۰ هـ) په حدودو کي) ژوندی و. بل

شاعر علي سرور لودي د (۹۶۰ هـ په حدودو کي) د ملتان د کهور په قصبه کي اوسېدی. شيخ محمد صالح الکوزی د (۱۰۰۰ هـ په حدودو کي) د کندهار په جلدک کي ژوندی و. پير روښان د پښتنو يو مجاهد او آزادي غوښتونکی اديب مشر و، چي په (۹۴۲ هـ) زېږېدلی او ټول عمر يې د آزادي په جنگ او ادبي او تبليغي کارو کي تېر کړی او د (۹۸۵ هـ په حدودو کي) وژل سوی دئ. د بايزيد روښان په ژوند کي دوې نکټې د یاد وړ دي :

اول دا چي داسي حرکت ئې په پښتونخوا کي د هندوستان د مغلو د سياسي اقتدار په مقابل کي منځ ته راوست، چي هدف ئې د پښتنو د يوه آزاد حکومت تاسيس و.

دوهم : پير روښان د خپلو تبليغي مقصدونو له پاره پښتنو ته په پښتو ژبه خيرالبيان کتاب ليکلی دئ، چي د پښتو ژبي قديم ليکلی کتاب دئ، چي اوس يې يوه نسخه سته، د پير روښان دغه سياسي او ادبي مجاهده د پښتنو په تاريخ کي ډېر اهميت لري، مگر د ده د نوشتو ادبي ارزښت ډېر لوړ نه دئ. ځکه چي ده په خيرالبيان کي د نثر يو داسي ډول غوره کړی دئ، چي هغه ته مور نه روان او ساده نثر ويلای سو او نه يو خور او تکړه نظم. د پير روښان نثر يو مصنوعي او د تکلفه ډک نثر دئ، چي د پښتو د پخواني نثر سره ډېر تفاوت لري، مثلاً په (۶۱۲ هـ) چي سلېمان ماکو کوم نثر په تذکرة الاولياء کي ليکلی و، هغه نسبتاً ساده او روان او سپيڅلی و. مگر پير روښان د جملو په اخر کي په مصنوعي ډول سجع رعایت کوي، چي هغه د پښتو له اصلي بيانه سره اختلاف لري او دغه نثر و، چي وروسته اخون دروېزه او د ده کورنی او نورو ليکوالو تر ډېره وخته پوري پيروي کاوه، څو چي پس له (۱۰۰۰ هـ) څخه خوشحال خان خټک پيدا سو او ده هم لکه پير روښان په ژوند که دوه واره په مبارزه شروع وکړه :

اول د پښتنو د آزادي د ساتني له پاره د خوشحال خان مجاهده د هندوستان د مغلو سره روانه وه او دې توريالي اديب د افغان په ننگ توره تړلې وه :

د افغان په ننگ مي وتړله توره

ننگيالي د زمانې خوشحال خټک يم

دوهم : د خوشحال خان په نظر کي د پښتنو د سياسي اقتدار او آزادي د ساتني سره سره د پښتو ژبي ساتنه او روزنه هم يو مهم مقصد و، نو ځکه ده له توري سره قلم ملگری کی او د پښتو د نثر او نظم پالنې ته يې ملا وتړله. د نظم خوي يې ډېر ښکلی او وسيع او د ارزښت خاوند کړ، مگر په نثر کي د خوشحال خان ابتکار او هنر دا و، چي بيرته يې د نثر ليکلو سبک د پير روښان له مصنوعي او د تکلفه ډک طرز څخه سادگی او روانی ته راوگرزوه او د خوشحال خان دغه ادبي ابتکار و، چي تر اوسه پوري هم په نثر او نظم کي تعقيب کيږي. په دې دوره کي د پښتو ادب درې لويې کورنۍ تېري سوي دي، چي هره کورنی د پښتو ادب په روزنه کي لاس لري. خو يوه د خوشحال خان کورنی داسي ده، چي د هغوی ادبي تخليقات د هنر له پلوه ډېر ارزښتونه لري.

اول د پير روښان کورنی، چي پخپله پير روښان او انصاري او دولت او ارزاني ئې ارکان دي.

دوهمه کورنی د اخون دروېزه ننگرهاري ده، چي کريم داد او نور د دې کورنی رکنونه دي.

درېمه د خوشحال خان خټک کورنی ده، چي د ده زامن لکه عبدالقادر خان او اشرف خان هجري او صدرخان او سکندر او لمسی ئې کاظم خان شيدا او افضل خان د دې کورنی تکړه اديبان دي. د پښتو ادبي سير په نثر او نظم کي تر خوشحال خان را وروسته روان پاته سو او مور وينو، چي زبردست شاعران او ليکوال په ټوله پښتونخوا کي پيدا سوي دي، لکه :

رحمان بابا او حميد مومند، علي خان، عبدالرحيم هوتک، پيرمحمد کاکړ او نور ډېر شاعران، چي عدد ئې تر سوو پوري رسيږي. دغه دوره چي تر ۱۲۵۰ هـ پوري رارسيري دغه لاندي خاصيتونه لري :

اول : په پښتو شاعري کي د شعر ظاهري ډول هم ملي او پښتني وزنونه لري او هم د فارسي او عربي د عروضو اثر پر سوی دئ، مثلاً : ملي لنډی او کسرونه او بدلي او چاربيتي او نور آثار هم سته، خو د فارسي غوندي قصيده، غزل، مثنوي، رباعي او نور ادبي فنون هم پښتو ته راغلي دي.

دوهم : د فکر او موضوع له پلوه هم پښتو ادب پراخ سوی دئ، يعني هر ډول ادبي، تاريخي، ديني، فلسفي، تصوفي، اخلاقي، عشقي او داستاني ادبيات پکښې موجود سوي دي.

دریم: د پښتو شاعرۍ خپل پښتني او حماسي رنگ هم ساتلی دی، يعني په پښتو ادب کي د حماسه او پښتونوالي او آزادۍ غوښتلو پلوشې او تجليات ډېر برېښي او دا هغه محيطي خاصيت دی، چي د پښتو شعر ته يې ډېر خوند ورکړی دی. خلورم: خوشحال خان په خپله دستار نامه او نورو مثنوي لیکنو کي د پښتو نثر و محاورې او د پښتو عمومي ادا ته را نژدې کي. د ده لمسو همدغسي کوبښن وکي، گوهر خان خپل کتاب (قلب السیر) او افضل خان خپل (تاریخ مرصع) پر دغه سبک وليکل، چي وروسته نو پته خزانه او نور ډېر کتابونه په پښتو نثري ميدان ته راغلل او دغه حرکت و، چي په ټوله پښتونخوا او افغانستان کي تر (۱۲۶۰ هـ) پوري راورسېدی او په دغو کلونو کي د احمدشاه بابا د کورنۍ پاچاهي ختمه سوه او امير دوست محمد خان د محمدزو د کورنۍ څخه پاچا سو. دغه وخت د پښتو سلطنت ته چي له پنجاب او کشمير تر هرات پوري خپور و، يو نوی خطر د هندوستان له خوا متوجه سو، چي هغه د انگریز استعمار و. کله چي په (۱۸۳۹ م) د انگریزانو ايندس ارمني يعني د اباسين لښکر د بولان څخه پر کندهار حمله وکړه، نو د افغان او انگریزانو لومړۍ جگړه شورو سوه.

د پښتو خاصیتونه په وروستۍ دوره کي

له (۱۲۵۰ هـ) را پدېخوا په يوه پېړۍ کي د پښتو ادب لوی تحول وموند او د دې تحول اصلي سببونه، چي د پښتو ادب ته يې نوې جوله او قیافه ورکړېده په لاندې ډول ښوول کيږي:

(۱) په دې وخت کي د اروپا د مدنیت صنعتي دوره شورو سوې وه او پر هندوستان باندي د انگریزانو استعمار بشپړ سوی و او هندوستان ته د نوي مدنیت او صنعت اثرونه رارسېدلي وو، د انگریزانو حکومت په هندوستان کي د ادارې او انضباط او امنیت او تنظیم نوي دودونه او اصول رواج کړي وو او په ټول هند کي د تگ راتگ لاري او د اورگاډي خطونه جوړ کړي وو، نوی فکر او د مدنیت نوي دودونه او نوي معارف او مکتبونه په ټول هند کي موجود سوي وو. جرايد او مطبوعات هم په انگریزي ژبه او هم د هند په ژبو کي خپرېدل.

چاپخاني او د کتابونو د خپرولو وسايل هم ډېر سوي وو، انگریزان د دغسي يو قوي مدني تشکیل سره د اباسين غاړو ته راورسېدل، دوی د پښتونخوا يو مهم د فرهنگ مرکز يعني پېښور هم ونيو او په (۱۸۳۹ م) يې پر افغانستان هم حمله وکړه، دلته نو د دغه اجتماعي او سياسي کیفیت اثرونه د پښتو پر ژبه او ادب او ثقافت باندي لازمي وو. نو ځکه د پښتو نظم او نثر دواړه تر دغو لاندې راغله. په نثري رواني او د محاورې سره برابره ليکنه چي خوشحال خان يې اساس ايښی و، ښه رواج سوه او ځيني پښتو کتابونه يا اخبارونه هم په دغه ډول منځ ته راغله. نظم هم په هغه قديم قالب کي نشو و نما وکړه او ځيني نوي سبکونه هم رواج سول.

(۲) د اروپا د مدنیت او صنعتي غورځنگ اثرونه پر پښتونخوا باندي د ايران له خوا او د شمالي روس له خوا هم راغلل، تجارتي تگ راتگ او سياسي روابط د روس او ايران سره موجود سول او د شمالي له خوا هم د روس د اورگاډو خطونه تر بخارا او خيوا پوري راورسېدل، دلته نو د يوې خوا له روسه او د غربي خوا څخه له ايرانه داسي قوي اثرونه پښتونخوا ته راورسېدل، چي د پښتو فکر او ادب يې حتماً تر قوي اثر لاندې ونيوه، دلته نو اوس مور وينو، چي په پښتو ادب کي نوی فکر او د نوي مدنیت اثرونه پيدا کيږي. خلک د وطن او آزادۍ او د نوي ژوندون په فکر کي لوېږي او کله چي د (۱۹۱۴) په حدودو کي لومړی عمومي جنگ شورو سو نو دلته پر شرقي ټولو ملتو باندي، لکه: هندوستان، افغانستان، ايران، دولت عثماني او عربو باندي د اروپا د استعمارچيانو يا مستقيم سياسي تسلط و يا دا چي دغه مملکتونه تر اقتصادي او کلتوري

اثر و نو لاندې راغلي وو.

نو په په ټولو مملکتو کې یو د داخلي آزادي فکر پيدا سو او لومړی پلا سيد جمال الدين افغان له کنړه وپاڅېد، ده په هندوستان، ايران، مصر او ترکیه کې داسې يو فکر پيدا کړ، چې دغه بیده ملتونه یې راوینښ کړل او په دوی کې یې د مبارزې دوه قسمه حرکتونه پيدا کړل:

يو دا چې بیده ملتونه باید د پردو د استعمار څخه ځانونه آزاد کړي.

دوهم دا چې دغه مظلوم ملتونه له داخلي استبداده څخه ځانونه وژغوري او داسې حکومتونه جوړ کړي، چې هغه حکومتونه د خلکو د دیموکراسي حقوقو حامی وي او دغه مظلوم خلک وکړای سي، چې خپل ملي قوتونه د ځان د سعادت له پاره په کار واچوي.

د سيد جمال الدين دغه تبلیغ و، چې په هند کې د آزادي حرکت پيدا سو او هغه پښتانه چې د افغانستان په شرقي خوا کې د انگرېزانو د استعمار تر اثر لاندې سوي وو په هغو کې د آزادي احساس وڅوڅېد او د پښتو ادب ته یې د آزادي خواهی او وطن دوستی قوي جذبه راوړه او دغه اثر و، چې د پښتو ادب په نثر او نظم کې د فکر له پلوه نوی تحول راغی.

(۳) په دې وروستی دوره کې د پښتو په نظم او نثر دواړو کې د ترجمې حرکت هم پيدا سو، ځینې کتابونه له اردو او انگرېزي څخه او ځینې هم له عربي او فارسي څخه په پښتو ترجمه سول، مثلاً: نعمان الدين احمد کاکاخېل د ابن بطوطه سفرنامه او قاضي عبدالقادر پېښوري عسکري نومونه او اصطلاحات له انگرېزي څخه په پښتو ترجمه کړل، غلام محمد پوپلزی چې د چارسدې اوسېدونکی و د مولانا حالي اردو مد و جر اسلام یې په پښتو منظوم کړ او منشي احمدجان د افغانستان تاریخ له انگرېزي څخه په پښتو راواړاوه، د ترجمې دغه حرکت و، چې د ځانه سره یې نوي فکرونه او د نوي مدني ژوند اساسونه هم راوړل او پښتو ادب ته یې یو نوی ادبي تحول وروباڅېد، په دې ترجمه کې شاعران او لیکوالان دواړه مجبور وو، چې په داسې ژبه خبرې وکړي چې لوستونکي یې په مطلب ښه پوه سي. نو له دې جسته هم په نظم هم په نثر کې رواني او شگفتگي موجوده سوه، خلک خپل قدیم تاریخ ته متوجه سول او د اروپا د مدنیت او د ژوند نوي فلسفي فکرونه هم په نظم او نثر کې وارد سول او هغه فکري انقلاب چې د ۱۹ قرن له ملي او قومي نهضتونو سره راغلی و د پښتو ادب ته یې هم نوې ښکلا، نوې مفکوره او نوي تیرونه وروباڅېدل.

(۴) په دغه دوره کې ځینې شاعران او لیکوال داسې هم وو، چې دوی داستاني ادب ته توجه وکړه، ځینې لیکوالو هغه قصې او داستانونه نظم کړل چې په خلکو کې مشهور وو. د دې ډلې مشهور استاد ملا نعمت الله د نوښار اوسېدونکی و، چې دغه کتابونه د ده چاپ سوي دي:

(۱) د لیلی او مجنون کیسه، (۲) د فتح خان کیسه، (۳) د موسی او گل مکی کیسه، (۴) د حضرت علي جنگنامه، (۵) شاهنامه، (۶) الف لیلی، (۷) د حاتم طائي کیسه.

د دې ډلې بل شاعر ملا احمد جان د پېښور اوسېدونکی و، چې د ورځه گلشا کیسه، د ممتاز کیسه، د بهرام او گل اندامی کیسه، د امیر حمزه داستان او د یوسف او زلیخا کیسه یې لیکلي دي. بل د دې ډلې شاعر احمد په قوم اخوندخېل دی، چې د جمعې کیسه او قصص الانبياء د ده اثرونه دي، د دې ډلې ادبي اثرونه د تاریخ او مفکورې له پلوه کوم ارزښت نه لري خو ادبي او شعري ارزښتونه یې د یادولو وړ دي.

(۵) په دې دوره کې ځینې کتابونه د تعلیم او ښوونې په مقصد هم لیکل سوي دي، په افغانستان کې د پښتو د زده کولو له پاره ځینې داسې کتابونه ولیکل سول او د پښتو ژبې قواعد او ګرامر ته هم توجه وسوه. د پښتو لومړني لوست کتابونه د کابل په مدرسه حبیبه کې مولوي صالح محمد کندهاري ولیکل او بیا په پېښور کې هم دغسې نور کتابونه چاپ سول، چې دا حرکت هم د پښتو د ژوندون له پاره ډېر مفید و.

کوم کتابونه چې د دیني تعلیم له پاره په پښتو لیکل سوي دي هغه هم په دغه نوعه ادب کېني داخل دي، لکه: د ملا عبدالباقي افغان تبیین الواجبات یا د دوست محمد خټک تفسیر بدر منیر او بحر العلوم، یا د فیض محمد لوګري روضه المجاهدین یا د کامې د مرادعلي صاحب زاده تفسیر یسر.

(۶) په دې دوره کې د شعر او ادب یوه بله عامې او وګړني ډله هم سته، چې د پښتو په کلو او بانډو کې ناخوانه امي شاعران

موجود دي او دوی د خلکو په عامه ژبه شعر وايي او کله کله د ملي تاريخ بعضي مهم وقايع او د ملي پهلوانانو کردارونه په خپل شعر کي بيانوي، دا ډله يقيناً د عامو خلکو د فکر او ژبي او اخلاقو نمايندگي کوي. دغه نوع ادب د پښتو خاص شعري وزنونه او ادبي بحرونه هم رابښي او مور په پښتو ژبه کي په سوو داسي ملي او وگړني شاعران لرو، لکه: کمال، نورو، ملا ميران او نور. د دې ډلي شاعري بې تکلفه او ارتجالي او ساده ده. دوی د ژوندانه مختلف وقايع په ساده ژبه د عوامو د فهم سره برابر تصوير کوي او د ملي ژوند پټ اړخونه لوڅوي، مثلاً کله چي په اول وار انگرېزانو کابل ونيو، دلته نو دغسي يوه وگړني شاعر د خلکو د زړه درد په يوه بدله کي تصوير کړ، او ويې ويل:

خالقه لایزاله! ایمان مي خطا مه کړې	بې شریکه بې زواله! فرنگ وړک کړې له کابله!
---------------------------------------	--

زاري مي نشته بله
د افغانستان د استقلال په جنگ کي يو بل وگړنی شاعر د پښتنو مېرمنو اشتراک په جهاد کي داسي بيانوي:
چا ئې پلو ليدلی نه و
اوس د جمروود پر غاړه ځي سرتور سرونه
په کابل جنگ دئ

د پښتو ادب ارزښتونه په دغه دوره کي

پښتو ادب د پخوانۍ او متوسطي دورې له ډېرو ارزښتونو سره دې اخيرنۍ دورې ته راوړسېدی. د ژبي بياني او بديعي خاصيتونه او د مفکورې ذخائر چي پښتو ادب له قديمي او متوسطي دورې سره راوړي وو هغه ټول د شاعرانو او ليکوالو مخي ته پراته وو. دلته نو اوس د دوی وظيفه دا وه، چي له هغه ټولو قديمو ذخيرو څخه د نوي ادب په تخليق کي کار واخلي او نوي مفکورې او د نوي ژوند لوازم او ضروريات پښتو ادب ته را وارد کړي. يقيناً چي نوي عصر او د ۱۹ قرن سياسي او اقتصادي او فکري تحولاتو پر پښتون قوم باندي ژور اثرونه وکړل او دلته نو مورگورو، چي په پښتو ادب کي ځيني نوي ارزښتونه موجود سول. د پښتو غزل د فارسي ادب په تقليد په عشقي موهومو خيالاتو کي تباه سوې وه. شاعر په خپل ذهن کي د عشق يوه موهومه دنيا فرضوله او د هغې په بيان کې په ډول ډول خيال بافي کوله، د غزل ډېره حصه د معشوق د وروځو او سترگو او سراپا توصيفونه وو او په دې کي به داسي مبالغه اميزه شعرونه ويل کېده، چي تل به درواغجن شاعر د سترگو په گوليو وپشتلی يا به د بڼو په غشي ژوبل سوی و. دی به د هجران په اور کي لولپه و، مگر هيڅکله دا ونه لیده سوه، چي دی دي حقيقتاً د ژوند له يوه جزوي نعمت څخه محروم سوی وي. ډېر داسي شاعران وو چي په خپل عمر ئې د شرابو څکه نه وه کړې مگر د شعر په تخيلي دنيا کي به تل په باده پيمائې بوخت و. قصيدې هم دغسي يو اغراقي او مبالغه وي د مداحۍ رنگ درلود او شاعر به کوبښن کاوه، چي په څه ډول او کومو الفاظو

کولای سي، چي خپل ممدوح تش په الفاظو وغولوي او جايزه ځني واخلي. دې ادبي جريان خو پر پښتو ادب هم ژور اثر درلود او د لفاظۍ او سخن وړۍ او خیالباڼۍ له پاره ئې ډېر مواد پیدا کړل مگر مفکوره او معنوي ښېگڼې ډېرې پکښې لږ وې، د پښتو شعر د موهوماتو او ایډیالیزم په تیارو کي لاس او پښې وهلي اما د الفاظو ذخیره او د خبرو قالبونه او د ظاهري وینا ښېگڼې یې درلودې. د اوسنۍ زمانې شاعر له دغسي یوه په ظاهر ښکلي او په باطن تش پس منظره سره مخامخ و او د زمانې انقلابي جريان هم دی نه پرېښود، چي په شلم قرن کي د وروڅو په لېندۍ کي د بانو غشی وولي یا د ملا په نري تار غټ غټ غرونه وڅړوي. نو پښتو شاعري په دې دوره کي د شاعرۍ د قدیمو اسلوبونو پیروي لږ کړه او د خیال باڼۍ له دنیا څخه د حقیقت لدني او ریالیزم میدان ته راغله، د فراق او مهجورۍ د درد او نارو پر ځای قومي درد او د ټولني اجتماعي ضرورتونه ودرېدل، هغه موهوم معشوق چي رسا قد به یې تر سبر هم جگ و او ناز و خرام به یې د شاعر زړه ورسولاه اوس د هغه پر ځای د وطن او مملکت او مسلک نوی معشوق پیدا سو او دغه حرکت په پښتو ادب کي ځيني نوي ارزښتونه راوستل، چي هغه د دې عصر له سیاسي جريان او تحولاتو سره برابر وو او دغه کلیه په ښه ډول ثابته سوه، چي انسان د خپلو ټولو مادي او معنوي متعلقاتو سره د زمانې د تحول په لاس کي دئ او حتماً به له زاړه حال څخه نوي حال ته را اړوي، که مور د پښتو ادب په دغه زمانه کي له اردو او فارسي سره مقایسه کړو نو دا نکته راڅرگندېږي، چي د شعر پر ډگر د پښتو ادب بالکل نوی رنگ موندلی دئ، ځکه چي د اردو او فارسي غزل تر اوسه لا هم د مفکورې او موضوع له پلوه په هغه قدیم اسلوب باندي د خیالیت په دنیا کي سیر کوي او تر اوسه لا هم غزل گوی شاعران پر هغه زړو لارو باندي روان دي، مگر د پښتو شعر معنوي ارزښت بالکل اوسنی دئ او د زاړه سبک او فکر پیروي ډېره لږه لیدل کېږي، په پېښور کي ځيني داسي غزل گوی پښتانه شاعران لرو، چي دوی د اردو ژبي د خیالي شاعرۍ پیروي کله کله کوي، مگر پر دوی باندي پښتني تخیل دومره غالب دئ، چي په غزل کي د شاعر د تخیل سلسله هم ضرورت مشغول کوي، حمزه شینواری وایي :

وايي اغیار چي د دورخ ژبه ده

زه به جنت ته د پښتو سره ځم

په دې اخیرنۍ دوره کي چي د ادبي تجدد او نوي فکر دوره ده، په پښتو ادب کي دوي ډلي شاعران او لیکوال لرو : یوه هغه ډله ده، چي پر زاړه اسلوب روان دي او لکه پخواني شاعران او لیکوال زاړه افکار د شعر په زاړه قالب کي ځایوي. دوی کله کله ځيني نوي فکرونه هم په هغه پیرایه کي ادا کوي، چي د شعر عنعنوي زور قالب دئ. له دې ډلي څخه غلام محی الدین افغان، مستغني، سید محسن، مخلص کندهاری، مولوي صالح محمد خان، خادم، الفت، رشتین، عقیق زاخيلي؟، سمندر بدرشوی، سید راحت زاخيلي، محمداکبر خادم او نور ډېر شاعران دي چي د پښتو ادب د وروستنۍ دورې لویه برخه په دوی پوري اړه لري.

مثلاً د مستغني ځيني نوي اشعار نوی فکر روزي، مگر قالب یې قدیم دئ، د کندهار سید محسن هم د دې عصر د نوي فکر خاوند شاعر دئ، چي د استقلال تر جنگ پوري لا ژوندی و. دی په اول عمومي جنگ کي، چي په (۱۹۱۸ میلادي) کي ختم سو د اسلامي مملکتو مغلوبیت د اروپا د استعمار په مقابل کي او بیا د ترکانو د اسلامي خلافت سقوط د حسرت په سترگه ويني او داسي وایي :

پر اسلام ډېر اضطراب دئ لا ترکمه

هم د دین حالت خراب دئ لا ترکمه

هم راحت مو سدالباب دئ لا ترکمه

ظلم و جور تل کامیاب دئ لا ترکمه

ټول وطن مو مست له خواب دئ لا ترکمه

عاقلان به مو ترکمه سر په جیب وي
چي مدام به دوی په صبر په شکېب وي
د اغيارو به ترکمه مکر و فرېب وي
د غرض په پښو به غغلي دا يې زبب وي

مور به غرق د خورد و خواب يو لا ترکمه
چي قلم مو په قبضه کي د کفار سو
ملک و خان مو په قبضه کي د کفار سو
نوم نښان مو په قبضه کي د کفار سو
ټول اسلام مو په قبضه کي د کفار سو

مور بيده يو په غفلت کي لا ترکمه
ټول يورپ په اتفاق راته بلا سو
زمور په غوښو په املاکو مبتلا سو
دښمني يې کړه ظاهره برملا سو
لا په کور کي ورته گورو ها لالا سو

رڼه ته به مو بيدا رکړې لا ترکمه
هند و مصر برپيش يوه گوله کړه
په مور نه سو پر بغداد باندي حمله کړه
پر ابران او عثماني ئې غلغله کړه
مقدس خايوني ټوله په قبضه کړه

هوين غيرت له مور له ولاړی لا ترکمه
مسلمان چي مبتلا په عيش و ناز سو
اشفته و پرپشان د هر طناز سو
چاپلوسي د اجانب کاندي غماز سو
په سودا د گلرخانو بي نماز سو

کاهلي يې په رگو سوه لا ترکمه
 ټول اسلام نن گرفتار په مصيبت دئ
 غوړېدلی پر جهان ټوله ظلمت دئ
 اسلام ولاړی په بلا او په نقت دئ؟
 هم دا واړه زموږ د خپل عمل شامت دئ

د یورپ ظلمونه گورو لا ترکمه
 د طلوع افغان لومړی کال، دریمه گڼه، ۱۳۰۰ شمسي کال.

منشي احمدجان

د (۱۳۰۰ هـ ق) په شاوخوا کي د پښتو په نثر ليکلو کي لږ څه تحول پېښ سوی دئ، تر دې دورې مخکي د پښتو د نثر کومه شپوه او سبک چي د خوشحال خان په کورنۍ کي پالل سوی و، هغه په کندهار کي د پتي خزاني د مؤلف محمد هوتک له خوا لږ څه اصلاح سو، يعني د خوشحال خان د کورنۍ په نثر کي جمله بندي او ترکیبونه او د لغاتو استعمال ډېر د فارسي يا عربي تر اثر لاندې و. مگر محمد هوتک په پټه خزانه کي د نثر د اصلاح له پاره يو بل قدم واخيست، ده کوبښ وکړ چي جملې او ترکیبونه د پښتو رنگ ولري او ځای ځای د فارسي او عربي کلماتو په مقابل کي پښتو لغتونه او تعبيرونه هم استعمال سي. تر دې زمانې را وروسته سل کاله په همدغه ډول د پښتو پر نثر باندي تېر سول، په احمدشاهي دوره کي چي کوم نثر په کندهار کي پير محمد کاکړ يا د احمدشاهي فتاوی ليکوالو کښلی دئ هغه هم د خوشحال خان د کورنۍ او بيا د محمد هوتک د اصلاحي اقدام تر اثر لاندې ښکاري او سړی ويني چي د پښتو نثر ورو ورو د فارسي او عربي له تقلیده څخه آزادېږي او څه نا څه د پښتو خپل رنگ مومي اما د دې اصلاحي حرکت قوي محرک د (۱۳۰۰ هـ په حدودو کي) منشي احمد جان دئ، دې سړي په پښتو ادب کي کوم فکري تحول نه دئ راوستی او د ده په آثارو کي کومه داسي ذخيره نه ښکاري، چي هغه دي فکري ارزښت ولري، دی د انگرېزانو د پښتو معلم و او د استعمار په کړۍ کي نښتی و. مگر د نثر د ظاهري شکل په اړولو او د پښتو محاورې ته په نژدې کولو کې لاس درلود او داسي آثار يې ليکلي دي چي هغه د پښتو په نثر کي ښه کتابونه بلل کېږي، کوم کتابونه چي ده ليکلي يا ترجمه کړي دي مشهور ئې دا دي :

د قصه خوانۍ گڼ، چي په ۱۹۳۰ م چاپ سوی دئ.
 گنج پښتو په ۱۹۳۰ م د لاهور چاپ.

تاريخ افغانستان، چي په همدغه کال په پېښور کي چاپ سوی دئ او له انگرېزي څخه ترجمه سوی دئ.
 له فارسي تاريخ فرشته څخه هم ده د سلطان محمود د تاريخ ترجمه کړېده.
 هغه دغه ، هم د ده يو مشهور کتاب دئ.

د منشي احمد جان په ټولو آثارو کي د نثر نويسۍ دغه خاصیتونه شامل دي:
 دی کوبښ کوي چي د پښتو د نثر د ليکلو ژبه د خلکو محاورې او عامي لهجې ته رانژدې کړي او د ليک او وينا تر

منځ موافقت ومومي.

د فارسي او عربي ژبي مستعمل او پېژندل سوي کلمات او لغات له خپله نثره څخه ارادتا نه باسي، مگر د پښتو تعبیره او د ادا کولو خاص خاص قالبونه هم نه هېروي، نو له دې جسته دی یو معتدل او د ذوق خاوند لیکوال کتل کپري، مثلاً په کوم ځای کي چي د جنگ مشترکه پښتو او فارسي کلمه استعمالېدای سي، هلته هندی جگړه نه راوړي، خو په کوم ځای کي چي دغي کلمې د پښتو په محاورو کي ځای نیولی او د استعمال حق ئې موندلی دی هلته نو د دې کلمې له استعمال سره کوم تعصب نه ښکاره کوي.

منشي احمد جان په خپل نثر کي اوږدې اوږدې جملې نه راوړي او داسي کار نه کوي، چي د څو جملو خبر د اخرنۍ جملې په پای کي راوړي، بلکي هره جمله ئې خپل خبر لري او دا د پښتو د اصلي بنسټ سره سم کار دی. د منشي احمد جان د نثر یوه بله ښېگڼه دا ده، چي د ده د کتاب له ویلو څخه د اعلی ادبي ذوق خاوند هم نه ستړی کپري او که یې د ابتدایي سواد خاوند هم لولي نو په فهمولو کي مشکل نه ورپېښيږي. نو له دې جسته ده ته یو معتدل او د ذوق خاوند لیکوال ویلای سو، اوس به د ده د نثر یو څو نمونې راوړل سي :

له گنج پښتو څخه

نقل دی چي یوه سړي آس ساتلی و او ډېره مینه ئې ورسره کوله، شپه او ورځ به په خدمت ورته ولاړ و، سحر ماږدیگر به یې لمباوه، گراړه(؟) به یې وخت په وخت کوله. د اوږدو ارداوې غور به ئې په ښه شان کاوه او ناری به ئې مساله دار ورله مدام تیاراوه او هره ورځ به یې د ولو په غاړه باندي په شنو شنو واښو کي گرزاوه، او چي چرته به ډېر واښه پېښ شول نو هلته به یې لویه رسۍ پکښې واچوله او موری به یې ټک واهه او رسۍ به یې په موري پوري وتړله، نو دغه آس به یې په هغه واښو کي پرېښود، بیا دی به پکښې کله چریده او کله به رغړیده او کله به یې لکۍ پورته کړله توپونه به یې وهل او خاوند به یې په تماشا خوشحالبده. یوه ورځ له ورځو وه، چي دې سړي دغه آس بهر بوت ! ناگهانه چي ترې کوز شو چور آس ودنگل، سرکښي یې وکړله زین، واگي، جلب، ترسيري واړه اسباب یې د ځان سره وتښتاوه. خاوند پسې تمامه ورځ وځغلبده، مگر هغه آس و او دی سړی و لاندی یې نکړای شو، اخیر سړی ستړی شو او آس لاړ له سترگو یې پنا شو. چي ماښام شو سړی غریب ستړی ستومانه کور ته راغی، بې طاقت په کټ کي پرېوت او په آس باندي چي وخت د داني شو نو وری شو، چي خوله یې واښو ته کښته کوله واگي په زین کي نښتي وې، خوله یې واښو ته ونه رسېدله، چي نیت یې د رغړېدولو وکړ زین پرې دپاسه پروت و هغه کار هم برابر نشو، چي په یوه ډډه به یې آرام کاوه یو رکاب به ترې لاندی شو، په بله ډډه به یې بل رکاب ورته وړاندی شو، دا خبره هم ونه شوه. تمامه شپه لکه څوکیدار په ولاړي پرې تېره شوه، سبا بیا په هغه میدان کي حیران گرزېده، ناگهانه یې یوه واله په محکښي راغله، چي دا ورگډ شو هغه واله ژوره وه اوبه پکښې ډېري وې، ټول اسباب یې په اوبو کي لوند شو، چي په ډېر کوشښ سره بهر راووت او لمر پرې ولگېد، هغه تسمې د اسباب د ده ټولي د اومې څرمني وې خو چي وچي شوې نو ډېري کلکي شولې. بیا هر ځای چي د ده په تسمه لگېده هغه ځای به غوڅېده، غرض دا ده چي گیدي ته یې زخم ورسېد، ملا یې خور شوله، څټ یې غوڅ شو، چي څه سختي په دنیا کي یادېدله هغه ورته پېښه شوله، چي ډېر وری، کمزوری او عاجز شو، نو په یو ځای باندي ولوېد، ناگهانه خنځیر ورباندي پېښ شو اول خو ورته په قهر شو، ولي چي د ده خواره ورځ یې ولیدله نو زړه یې پرې وسو او ترې یې پوښتنه وکړله چي دا ولي دي داسي حال شوی دی؟

آس ورته وویل: "چي دا ټول زین او د اوبو او د تسمو سبب دی". بیا آس ورته وویل که لږ کوتی ما له دې بنده خلاص کړې نو ډېر ښه به وي، ثواب به دي وشي، خنځیر ورته وویل چي زه خو داسي هېڅ گناه خپل ځان ته نه گڼم چي د دومره سختی لایقه وي، خنځیر ورته وویل چي داسي نده یا ته دروغ وايي او یا جاهل یې نه پوهیږې چي گناه څه ته وايي نو که دروغ وايي خو زه دي نه خلاصوم پرېږده چي کړېږې او بیا مړ شې او نه دي اشنایي کوم ځکه چي خلک وايي چي د بدخوی سړی

سره اشنایي بڼه نده، د سړي خوی خرابیږي او که نه پوهیږي نو بیا ستا دپاره دغه بند بڼه دی، ځکه چې ناپوهي داسي خيز دی چې له دې سختي نه به دي په زیاته سختي کي پرې باسي.

بیا آس زاري وکړله ویل یې چې خلاص مي کړه. خنځیر ورته وویل چې ما ته رښتیا ووايه نو به دي خلاص کړم. آس ورته له سره خپله قصه شروع کړه. نو خنځیر وویل چې اوس پوه سوم، چې ته لوی جاهل ئې او په تا کي شپږگناوي جمع شويدي : پومبی د خاوند پرېښوول، دوهم د هغه احسان هېرول، دریم هغه ځان پسي ځغلول او ستړی کول، څلورم اسباب د ځان سره تښتول، پنځم په ځان باندي داگمان کول چې زه به یوازي گزاره وکړای شم، شپږم همپشه په گناه کي پاتي کېدل او توبه ورته نه ایستل او خاوند له بیرته نه ورتلل.

آس وویل چې اوس پوه سوم، چې زه له دې عذابه دوچند لایق یم. خنځیر وویل چې اقرار دي وکړ او ځان ته دي ملامت وویل نو اوس به دي خلاص کړم، بیا ئې هغه تسمې پرې کړې او آس ئې له بنده خلاص کړ.

ملا نعمت الله

د پېښور د نوښار اوسېدونکی و او تر (۱۲۸۰ هـ) وروسته د ده د ژوند زمانه ده او دغه سړي په پښتو اوسني ادب کي د داستان لیکلو په سلسله کي ډېر کار کړی او متعدد داستانونه ئې نظم کړي دي. د ده اشعار خواره او روان او د ویلو وړ دي، د لیلی او مجنون قصه، د نیم بولا او تیم بولا قصه، د فتح خان قصه، د موسی او گلمکی قصه، د حضرت علي جنگنامه، د حاتم طائي قصه، د شهنامې پښتو ترجمه او الف لیلی د ده مشهور او نشر سوي کتابونه دي. ملا نعمت الله په خپلو ټولو آثارو کي د ژبي سلاست او خوږوالی ساتي او د هرې قصې په نظمولو کي دا خبره په نظر کي نیسي، چې د داستان ټولي خواوي په قوي نظم او د پښتو ژبي د اساسي تعبیر پر اصولو باندي برابري وي. د ده د بیان قوه داسي منظمه او تکړه ده، چې هیڅ وخت ظاهري ادبي ښېگني تر معنی نه قربانوي او هم معنی په ښه ډول افاده کولای سي نو ځکه د ده هنر د ظاهري او معنوي ښېگنو جامع دی اما د افسوس ځای دا دی، چې دغه هنرمند شاعر ټول خپل هنري او ادبي استعداد د داسي شیانو په ویلو کي صرف کړی دی، چې په ژوند کي لږ په کار راځي، یعنی د ده په آثارو کي د فکر ذخیره ډېره لږه ده، خو د لفاظي او داستان لیکلو استاد دی. حقیقت دا دی که د ملا نعمت الله هنر د ژوند له پاره استعمال سوی وای نو به حقیقتاً شاهکار وای، دی عادت لري چې د هرې قصې د هرې برخي په سر کي یو ادبي تمهید ږدي او بیا د هغه څخه د اصل داستان خوا ته هڅه کوي، په دې تمهید کي د الفاظو قوت او خپل ادبي مهارت په ښه ډول ښکار کوي او د ده قصې د پښتو د باندې والو د مشغولیت لوی سبب دی. د ملا نعمت الله د هنر قوت هلته ښکاري، چې دی د شهنامې مطالب په پښتو مشنوي را اړوي، مگر دی پر خپل بیان دوني غالب دی، چې د ترجمې هیڅ اثر نه پکښې ښکاري، مثلاً کله چې رستم په یوه جنگ کي په نافهمي خپل زوی سهراب وژني دغه تراژیدي ملا نعمت الله په داسي ډول تصویر کوي.

اور مي بيا نن لگېدلی په خاطر دئ
چي په غور مي د سهراب د مرگ خبر دئ
د وجود باغچه په غم زما تالا شوه
د بېلتون د محصلانو حوالا شوه
په هر ځای د بېلتانه له لاسه ویر دئ
د هر چا مرگ ته فلک استاده خیر دئ
کوراکور د بېلتانه نارې سورې دي
د خزان له لاسه مراوي منجرې دي
دا فلک د ستم ژرنده گرزوي بيا
ککړی پکښې د خلکو غورځوي بيا
لا بوستان نه وي تازه د نوبهار
چي خزان ورپسې سم راسي دوبار
لا خورکړې بنفشې نه وي اوربل
چي بورا سي د خزان د لاس غوبل
کلاب نه وي پورته کړی سر له خواب

چي خزان يې کړي په غم سينه کباب
لاله نه وي اوچت کړی سر په باغ
چي خزان ورباندي کېدي د غم داغ
بلبل هم نه وي په ديد د گلو مور
چي فلک يې بيا په وژلو کړي زړه سور
د آسمان ناکردي خو به درته وایم
که يې ستايم تمام عمر به لگيا يم
پدا شان ما ته راوي ويلي صاف
د سهراب لښکر چي ولاړ په خپل اطراف
رستم هم ترېنه رخصت شو په ماتم
په طرف (يې) د سيستان کېښود قدم
د سهراب تابوت ئې هم يوره له ځانه
دا خبر چي ورغی خاص تر سيستانه
کور وکلی په نارو په ژړا سر شه
تا به وې گویا قايم هلته محشر شه
وور (و) لوبو د سيستان به کړې کوکاري
چي هر څوک به خبرېده له هسي چاري
د واریه د رستم مور راغله سرتوره
د سهراب په غم کي پرېوته نسکوره
په ژړا يې (و) گربوان د اوشکو ډک
د افسوس فرياد ئې تلو په پاس فلک
په سيستان کي کور په کور کېده ويرونه
د سهراب په ماتم ناست وو عالمونه
چي دفن شو هغه ښکلی نازنين
تهمپته هم چا خبر کړه په يو حين
چي سهراب قتل له لاسه د رستم شو
د سيستان په ښار کي ښخ په ډير ماتم شو
د خبر په اورېدو پرېوته کوزه
ډېر ساعت پرته بې خوده هغه چوزه
تار په تار ئې کړه وېښته د اوربل واره
سترگي سرې کړې په ژړا خماري دواړه
اور يې بل کړو وې چي ځان پکښې ستي کړم
ځان ملگري د سهراب سره دستي کړم
الغرض چي ځان ئې کړو پکښې گوزار
چي ناگاه ورباندي خلک شو خبردار
په تلوار يې دا له اوره کړه بهر
لاس و پښې وېښته يې سوي وه د سر
د دي سپين بدن چي و د گلو باغ

فيض محمد اخوندزاده

پر افغانستان باندي د انگرېزانو لومړۍ حملې د دې ملت پر ژوند درانه اثرونه وکړل، په عملي ژوند کي يې خلك د آزادۍ ساتني ته چمتو کړل خو له بلي خوا يې د دوی توجه د ژوندانه له نورو کارو څخه فقط د استقلال ساتني ته راوگرځوله اما په پښتو ادب کي دغه حرکت ډېر ښه اثرونه پرېښول. مثلاً د پښتنو د کلو شاعرانو د جنگ واقعي په حماسي شکل نظم کړې او له بلي خوا عالمانو او پوهانو هم په دغه حرکت کي برخه لرله او دوی داسي کتابونه وکښل چي هغه خلکو ته د آزادۍ د ساتني په لار کي گټور وي، له دغو پوهانو څخه يو هم فيض محمد اخوندزاده و، چي د لوگر په موسهي کي اوسېدی او ده د امير شېرعليخان په اوله پاچاهي کي يو کتاب د روضة المجاهدين په نامه په پښتو مثنوي جوړ کي او مقصد يې دا و، چي خلك په ديني تبليغ سره د جهاد او د وطن د ساتني خوا ته راوبولي. دا کتاب تقريباً پنځه زره بيته او ښه تبليغي او اخلافي مضامين لري، د ده د نظم ژبه ساده او روانه ده چي هر څوک يې تکليفه په پوهيږي او د قرآن او حديث مضامين په پښتو ژبه ښه نظم کولای سي او د ده کتاب د هغه عصر په پښتو ادب کي ښه ځای نيولای سي، دی خپل ملت ته د يووالي يرغ داسي رسوي :

همه واره يو وچسود شئ

په طلب کي د مقصود شئ

ملا فيض محمد په دې کتاب کي غواړي، چي د مملکت عسکرو ته د دوی مهم اجتماعي مقام وښيي او خپلو مسئوليتونو ته يې توجه ور واړوي، مثلاً د يوه مسلمان عسکري مشر وظيف داسي ښيي :

<p>می باید چي دلاور وي په صفوتو کي جرار وي ښه دينداره مذکر وي هم انصاف لري صالح وي له لښکر سره امداد کا هم ظالم او بخيل نه وي بدکرداره غافل نه وي پخپل کار کي باهنر وي په نعمت د رب شاکر وي له الله نه باغي نه وي د الله په طاعت ملاست وي نه رشوت خوري نه جاني وي په کتاب وي برابر دی خپل ځان ورباندي مور کا خپل مخ تور خاوري په سر کا</p>	<p>په لښکر کي چي افسر وي شجاعت لري کرار وي هم عاقل او مدبر وي دلسوزي لري ناصح وي سخاوت لري ښه داد کا چست چالاک وي ثقيل نه وي کبرجن او جاهل نه وي له لښکره باخبر وي تېښته نه کاندي صابر وي له سلطان نه طاغي نه وي د پاچا په خدمت راست وي نه شراب خوري نه زاني وي حکومت ئې سراسر داسي نه چي دولت ټول کا عالم واره در په در کا</p>
--	---

له دې يوې نمونې څخه سړی دا معلومولای سي، چي په افغانستان کي هم پس له اوله جنگه څخه يو فکري حرکت په

خلکو کي د دې له پاره پيدا سوی و، چي دوی د خپل ژوندانه لارو چارو ته متوجه سي او دغه فکر و، چي د امير شېرعليخان په زمانه کي پښتو ژبي او د عسکرو تنظيم ته توجه وسوه او په مملکت کي لومړۍ پلا يوه کابینه تشکيله سوه او يو اخبار د شمس النهار په نامه نشر سو.

د دغه حرکت ادامه :

په افغانستان کي لومړۍ پلا مدني حرکت امير شيرعليخان شروع کړی و او دغه پاچا د مملکت د نوي ژوندانه له پاره ځيني ښه اساسونه کښېښودل، د خپلي کابينې نومونه ئې پښتو کړل، عسکري قوماندې (بولۍ) يې له انگرېزي څخه په پښتو راواړولې او په خارجي سياست کې هم غوښته چي له ټولو دولتونو سره دوستانه روابط ولري او د روس او دولت عثماني سفيران ئې په خپل دربار کي ومنل مگر انگرېزانو نه غوښتل چي د هندوستان له څنگه د پښتو يو قوي حکومت موجود سي، نو دوی دوهمه پلا پر افغانستان حمله وکړه او امير شېرعلي خان کابل پرېښود او په مزارشريف کي پاته سو او تر ده وروسته يو داسي سخت او قوي لاس پر افغانستان باندي مسلط سو، چي هغه د امير شېرعلي خان حرکت ئې په سرعت تعقيب نه کړ، نو ځکه د پښتو ادب هم تر شل کالو پوري لکه چي لازم و هغسي وده ونه کړه، مگر د امير حبيب الله په زمانه کي بيرته هغه حرکت لږ څه سره وښورېدی او يو څو مکتبونه په کابل کي جوړ سول او يو اخبار د سراج الاخبار افغانيه په نامه له کابله خپور سو.

په دغه وخت کي مورگورو چي پښتو ليکوالو او شاعرانو هم قلمونه راواخيستل او په افغانستان کي د پښتو حرکت بيرته شروع سو، سراج الاخبار د پښتو ژبي اهميت ته ځلک متوجه کړل او يو څو ليکوال داسي پيدا سول، چي دوی په پښتو ژبه څه ليکل يا به ئې شعرونه ويل، د دې ډلي په سر کي ملا عبدالباقي افغان کندهاری او سيد محسن کندهاری او غلام محي الدين او مستغني او د سراج الاخبار ليکوال دي، چي لومړی مدير او مؤسس يې مولوي عبدالرؤف کندهاری و. او بيا محمود طرزي هغه چلاوه او ملگري يې عبدالهادي داوی او عبدالرحمن لودين وو، دغو خلکو د پښتو ژبي د نوي ژوند فکر په مملکت کي وروزه او لږ و ډېر يې په پښتو کي شعر او ادب ته هم خدمتونه وکړل. دلته مور د هغو ليکوالو نومونه او ادبي تخليقات ښيو، چي دوی د پښتو په نوي حرکت کي لومړۍ برخه اخیستي ده.

ملا عبدالباقي افغان

د پښتو د اخيرنۍ دورې په ادبياتو کي چي کوم فکري تحول راغلی دی د هغه يوه برجسته نمونه د دغه سړي په کلام کي ليدله کيږي. دی تر (۱۲۷۰ هـ ق) وروسته د کندهار په ښار کي پيدا سوی او په (۱۳۰۶ هـ ش) کال وفات سوی دی. په شعري يې تخلص افغان و او د خپل عصر يو باعمله عالم او صوفي شمېرل کېدی، په وارو وارو يې له وطنه څخه تر مصر او حجازه پوري پياده سفرونه کړي دي او تر کلکتې پوري هم تللی دی.

د هند مشهور عالم مفسر او سياسي رهنما مولانا ابوالکلام آزاد خپل ترجمان القرآن تفسير د دغه سړي په مجهول نامه اهداء کړی دی، ځکه چي دغه عالم د قرآن د تفسير د ځينو پښتنو له پاره تر کلکتې پوري پياده سفرونه کړي وه، دې فکور عالم د پښتنو د بدو عاداتو د اصلاح او انتقاد له پاره د (۱۳۲۰ هـ ق) کال په شاوخوا کي يو منظوم پښتو کتاب ليکلی دی، چي وزن ئې اوږد مثنوی او نوم يې تبیین الواجبات فی التخریب

العادات دی، دا کتاب تقريباً (۶۰۰۰) بيته لري او د کتاب په سر کي داسي وايي :

را اخیستی می شهباز دئی د خپل عشق رباب وهمه
نغاره د اسلام کوك سوه دواړه برېته تاوومه
سو شراب ساقی له عشقه عالم ټوله سو گل رنگه
خوشحالی د هغو چي یې زړه پاک سو له زنگه
خه نغمې خه ترانې دي قسم قسم آوازونه
قمریان پر بناخو ناست دي مطرب نوي کره سازونه
خم په جوش پیاله په دور قلقلی سو د صراحی
مستانه په رقص راغله درب دروب د پاکو بی
خورا پسته پښتو وایه بلنده مه درومه افغانه !
که قلم بافضولی کا ټینگ ئې نیسه له بیانه
التماس د سعادت کره پښتانه لره د خدایه
د نېکی خښته ئې کښېرډه ښه محکمه له تهدایه

افغان د پښتو په اجتماعي عیونو انتقاد کوي او د دوی د اجتماع په منځ ورننوزي او د یوه اجتماعي نقاد جوله پیدا کوي،
مثلاً پښتانه سوداگران په مالو کي ناوړه شیان گډوي او خالص مال بازار ته نه راوړي، دا کار لکه چي شرعاً ناروا دئی په
اجتماعي او اقتصادي لحاظ هم غندلی دئی او د تاجر اعتبار ورکوي، افغان وایي :

خیانت له مسلمانانه سره منع دئی په دین کي
فریبنده او حيله گر سو په انگار آتشین کي
چا چي غش په مال کي وکی هغه نه دئی زموږ له ډلي
دا حدیث له مصطفی سو چا له نسته چي دا ولي
که موچنه که خپلی سوه چي په منځ کي وي خرخوړي
د کومک لحاظ یې نه وي په قیامت به کښته گوري
د لندن کافران گوره غوټي خلاصي کړي دلته
پر هغه قرار ښکاره سي چي لیکلي وي هلته
د عراق وړې غوزې دي د ورېښم په شان پېچلي
په دوه چند قیمت خرخوړي سپیني پاکي صافي ولي
ستا دونیم په یوه شمار سي پاکېده یې خرخي غواړي
د دنیا فهم چي دا سو حق تعالی دې وله نغاړي
یو د بله کړي نسبت چي د پتان پتان دروهلي
دین دي سپک په نظر ورکی داسي مه کوه نتلې
ته باید چي مقدا او رهنما ئې و ملت ته
لمر خاته لوېده رابولي صفوت او شریعت ته

ستا د غش په چپلاخه د لویانو مخ خورپرې
ځکه مور ته رسول وایي چې له ډلي دي بېلېږي
سترگي روڼي کړه ناکسه ځان وگوره بیدار سه
خس؟ دزدې د مېړه عیب سو له خپل ځانه خبردار سه

پښتانه په کلو او کوڅو کي ناپاکي پاشي او د نورو د صحت مراعات نه کوي افغان دغه اجتماعي او صحي عیب ته هم متوجه
دی او داسي انتقاد پرکوي :

که د څا اوبه راتلې و داسي ځای ته چې ضرر و
د بوده او د سړيو پر خټ بېل د ده ممر و
د حساب تخمین یې وکړه هر حیوان چې پرې تېرېږي
په لحد کي یې عذاب دی څو ابرو یې کوره کېږي
انبارونه د بامو چې د کوڅو و میان ته پاشو
د دوزخ د اور ازغي دي د لحد د پارې تراشو

افغان کله کله د خپل قوم د عظمت په یاد کي مستي کوي او ځوانانو ته د مېړاني او سلاحشورۍ درس وایي :

توپک ښه اسباب د دین دی
خوار سړي له تبرزين دی
پڅه توره دي تېره کړه
که دي رب ته تندي سپین دی
بدن آس دی پر سپاره سئ
په یوه گراتۍ پوره سئ
توپک واچوی او رو ته
یو بل په ننداره سئ
زما نوبت په کله راسي
رښه غم مي زړگی تراشي
چې د توپ گولی مي درومي
د مکاب کنگرې تراشي

غلام محمد پوپلزی

د پښتو ادب په نوې دوره کې چې کم فکري تحول پیدا سوی دی هغه د نورو ژبو څخه د نوو ادبي آثارو د ترجمې په برکت راغلی دی، کله چې د نولسم قرن په وروستۍ برخه کې په هندوستان کې انگرېزي تمدن خپور سو، نو په اردو او هندي ژبو کې داسې کتابونه تألیف یا ترجمه سول، چې موضوع یې د نوي عصر خبرې وې، د هندوستان ټول قومونه خپل ذلت ته متوجه سول او هر چا کوښښ کاوه، چې د نوي عصر له جریان سره ځان ملگری کړي.

په مسلمانانو کې هم دا فکر پیدا سو، چې دوی ولي متفرق او خپاره او ذلیل دي؟! د اردو یو مشهور شاعر الطاف حسین حالی چې د پاني پت اوسېدونکی و، یو کتاب د مد و جزر اسلام په نامه منظوم کړ، چې په هغه کې یې مسلمانانو ته د دوی د تاریخي ارتقا سببونه وروښوول او د اوسني ذلت او خواری علتونه یې هم په خوره ژبه بیان کړل. دې کتاب په اردو ادب او هندوستان په مسلمانانو کې یو نوی روح پوکړ او د هر چا سترګې خلاصې سوې. په پښتو ادب کې هم په دغه زمانه کې نوی فکر پیدا کېدونکی و او د نوي ادب په فکري طلیعه کې غلام محمد خان د پېښور د چارسدې اوسېدونکی ودرېد او په پښتو مثنوي یې د حالی مد و جزر ترجمه کړ او پر هغه باندې په نثر یوه مقدمه هم ولیکله، دا کتاب په (۱۸۹۳ میلادي) چاپ سوی دی او د پښتو نوي ادب د اغاز یوه ښه نمونه ده.

د کتاب په سر کې وايي:

"د ټولو مسلمانانو په خدمت کې عرض دی، چې دا کتاب مدوجزر اسلام چې الطاف حسین صاحب انصاري پاتې پتي مقیم د دهلي چې حالی یې تخلص دی په اردو ژبه کې چې د مسلمانانو د ترقۍ او تنزل په باب لیکلی دی په دې ورځو کې محض په خیال د خیرخواهی د اسلام او د مسلمانانو خصوصاً د پښتنو له اردو نه په پښتو ژبې کې ترجمه کړای شو. دا هغه کتاب دی، چې په لیدو یې په تام هندوستان کې یوه زلزله پرېوتې ده او چا چې دا کتاب په غور سره کتلی دی او لږ کوي شيان تعصب یې په ډډه کړی نو هغه ته معلومه شوېده چې د مسلمانانو اوس څه حال دی او مخ کې پرې څه حال راتلونکی دی او په چا کې چې څه قدر لحاظ د احکامو د قران مجید او د حدیث د پاک نبي شته په هغو کې د همدردۍ یو جوش پیدا شوی دی او د خپل طاقت په موجب یې لاس پښې وهل شروع کړي دي. دا خبره ظاهره ده، چې لوی عبادت په دنیا کې هغه قدم شمېرلی شي چې ضرورت ئې ټولو نه زیات وي، مثلاً په هغه وخت کې چې مسلمانانو باندې یو هسي ظالم دښمن په ظلم سره راوخېژي چې د دوی په مال او عیال، په دین او په ایمان لاس اوږده کا هغه وخت د هغه دفع کول په ښځو او نرو لازم وي او د دغه کار دپاره په نمانځه او روژه کې تاخیر کول جایز شمېرلی شي دغه رنگه که ملک په قحط کې مبتلا وي نو دغه وخت چې څوک د لوړې مړې د هغو همدردې کول په نورو ډېرو عبادتونو رومي شمېرلی شي او چې بېرې ډوبېرې او خلک پکښې ډوبېرې نو هغه وخت د ډوبېدونکو ویستل په نورو ثوابونو زیات دي".

غلام محمد خان په دې پښتو لیکنه کې خپل د نثر لیکلو قوت هم ښودلی دی او داسې نثر لیکي، چې د پښتنو عام لوستونکي به هم ښه په پوهېږي، دی وايي چې د مسلمانانو د تنزل سببونه دا دي:

"اول - ورکېدل د علم د دین او د دنیا.

دوهم - بې اتفاقي د قوم.

درېم - بې ځایه تعصب یعنی ضد او جهل په خپله خبره او د یوه بل نه نفرت او کرکه کول.

څلورم - غفلت د اسبابو د تنزل نه.

پنځم - د اولاد تربیت او تعلیم نه کول.

شپږم - خرابېدل د اخلاقو او د خوبونو.

اوم - په محنت او مشقت کې سستی کول.

اوس پاتي شوه دا خبره چي مور له خه کول مناسب دي د دې خواب ډېر اوږد دی او په هغي زمور د قوم د زاړه خيالاتو خلک يعني هغه چي د نوي تعليم د نوو خيالاتو نه واقف نه وي ډېر کم پوهيږي، دا ظاهره ده چي په هر قوم کي چي اتفاق او قوت او علم وي هغه همېشه په نورو قومونو باندې غالب وي او ملک او دولت د هغوی په قبضه کي وي او په کوم ځای کي چي څو قومونه يو ځای اوسي نو په هغوی کي چي په کوم قوم کښي اتفاق او علم او محنت کشي او دوراندهشي وي هغه قوم همېشه آسوده او په عزت کي وي".

د مدوجزر اسلام ترجمه داسي شروع کيږي :

له بقرات حکیم نه وکړه چا پوښتنه
چي هونښيار دکامل عقل څښتنه
کوم يو رنځ دئ چي سړی پرې هلاکيږي
په دنيا کي يې دوا نه پيدا کيږي
وې دا هسي ناجور تيا په جهان نشته
چي دوا يې مونده نه شي هولته هيسته
که وړيا دي که اسان دي که مشکل دي
هر مرض له پيدا کړي خدای درمل دي
بې له هغه چي اسان ورته ښکار پوري
چي طبيب ښيي علاج وايي تېريږي
که د رنځ نڅښي سبب ورته څرگند کا
په خندا شي په طبيب پوري ريشخند کا
نه دارو خوري نه پروا يې په پرهېز شي
په ورو ورو هغه کمزوری مرض تېز شي
د طبيب له نزدېکته يې نفرت شي
تر هغه چي له دنيا ځني رخصت شي
دغه حال به په دنيا د هغه قوم وي
چي په سپينه رتبه ورځ وده په نوم وي
په جهان کي وي پراته طوفان يې راوړي
په گرداب کي يې کړي بند بادبان يې راوړي
غاړه لري وي سيلبي زياتيږي(؟)
گمان دا دئ چي جهاز دا دئ ډوبيري
د بېړۍ خلک په هغه شان پراته وي
اړخ نه اړوي د مرگ په خوب ويده وي
وريځ گوره يې په سر د بدبختۍ وي
په موسم نوې راغلې د سختۍ وي
د نېستۍ نڅښي يې په سترگو ورليده شي
دا اواز له وړاندي وروسته اورېده شي
چي پروون مو څرنگ حال و نن په څه شوې
لا تر اوسه پوري ويل وې اوس بيده شوې
وليکن د دې غافل قوم غفلت هم
هم هغه وي هغه صبر په ذلت هم
که شو خاوري فخرتوب يې هم هغه وي
سپينه ورځ شوه ولي خوب يې هم هغه وي
نه ارمان افسوس چيري د خپل ذلت کا
نه سيالي د نور قومونو د عزت کا
هيڅ فرق نشته د ډنگر دوی تر حاله
په هر حال کي چي پراته دي وي خوشحاله

په دې ډول غلام محمد خان يو روښان فکړه او د قوم همدرده شاعر و، چې پښتنو ته يې د خپل فکر اثر پرېښود، نو ځکه دی د اوسنۍ زمانې د منورو اديبانو په لومړي صف کې درېږي.

غلام محی الدین افغان

دی اصلاً د کندهار و، خو تر (۱۳۰۰ هـ ق) کال دمخه هند ته فرار سوی و او خپل تحصیلات يې هلته تکمیل کړي وه، په اردو، پنجابي او انگرېزي هم پوهېدی. کله چې د (۱۳۳۰ هـ ق) په حدودو کې کابل ته راغی دلته د دارالمعلمین مشر او په يوه ډله کې شامل و چې نوم يې (اخوان افغان) و. ده په کابل کې ډېر ځلمي په نوي فکر او د افغانستان د آزادۍ له پاره وروزل او يو له هغو خلکو څخه و، چې په کابل کې يې د پښتو د روزلو تحریک چلاوه. غلام محی الدین په (۱۳۳۹ هـ ق) وفات سوی دی، چې د ده ملگرو يوه پښتو شناخته د ده پر مزار درولې ده، قبر يې په شهدای

صالحین کې دی او دا لومړۍ پښتو شناخته ده، چې د مړي پر سر باندي لیکل سوېده. غلام محی الدین افغان د وطن د آزادۍ په تحریک کې لويه برخه لرله. د ده پښتو اشعار انتقادي او اصلاحي خواوي لري، د وطن د مینې جذبات پکښې ښکاره دي، په (۱۳۳۲ هـ ق) کال ده يو شعر ویلی دی چې د آزادۍ او ملیت خصوصي جذبه لري. دی له هندوستانه چې د انگرېزانو تر اسارت لاندي و خپل وطن ته راستون سو، دلته که څه هم خارجي استقلال موجود نه و، مگر د افغانستان خلکو د وطن داخلي چاري په خپل اختیار کې لرلې، ده دغه حال غنیمت وباله او شکر يې پر کاوه. مگر د افغانستان د کامل استقلال له پاره يې هم د دې ځای له نورو منورو خلکو سره يو ځای کوښښ شروع کړ او د خپلي سعي نتیجه يې هم د افغانستان د استقلال په اخستلو کې ولیدله، او له دنيا څخه ولاړی، په دې يوه غزله کې دغه حال داسي بيانوي:

شکر شکر باغ مو خپل باغبان مو خپل دئ
گل مو خپل بهار مو خپل بوستان مو خپل دئ
سروه خپله بلبل خپل چمن مو خپل دئ
لاله خپل ارغوان خپل دامان مو خپل دئ
نشه خپله خمار خپل پیاله مو خپله
بزم خپل ساقي مو خپل دوران مو خپل دئ
کلی خپل بازار مو خپل وطن مو خپل دئ
خمکه خپله رود مو خپل دهقان مو خپل دئ
شاه مو خپل گدا مو خپل قاضي مو خپل دئ
سپاه خپل رعیت خپل دهبان مو خپل دئ
غل مو خپل قاتل مو خپل مقتول مو خپل دئ
عسکر خپل مفتي مو خپل زندان مو خپل دئ
شکر شکر بیگانه په میان کي نسته
مدیر خپل اخبار مو خپل دوران مو خپل دئ
عجب عصر دئ افغانه نظر وکړه
ژبه خپله قلم خپل بیان مو خپل دئ

"سراج الاخبار، خلورم کال، دریمه کڼه"

عبدالعلي مستغني

په (۱۹) قرن کي چي په افغانستان کي د دري ژبي يو ډېر نامتو او مقتدر شاعر تېر سوی دئ هغه يو پښتون او په پښتو کي روزل سوی سړی دئ، چي ده پښتو شعر لږ ویلی دئ، مگر د دري غزلیات او قصیدي او رباعیات یې په زړو دي او که دغه سړي خپل هنري استعداد پښتو ته وقف کړی وای نو به یقیناً په پښتو کي د ده آثار نه هېرېدونکي او نه ورکېدونکي وه. د دې سړي نوم عبدالعلي په قوم هوتک او د ملا رمضان زوی و، چي تخلص یې "مستغني" و. دی په (۱۲۹۳ هـ) کال د کابل په بالاحصار کي زیږېدلی او د (۶۰) کالو په عمر په (۱۳۱۲ ش) کال وفات سوی دئ، د مستغني پښتو اشعار په سراج الاخبار او د کابل په مجله کي نشر سویدي، د فارسي ژبي د کلاسیکي رویې په پیروي یې پښتو اشعار هم هغه ډول جوړ کړي دي او د دې عصر په پښتو شاعرانو کي هم ځای نیولای سي. د ده د کلام نمونه دا ده:

علم زده کړه گوره جهل په کار نه دی
که دي پلار دی چي جاهل دی په لار نه دی
که بي علمه خبردار دی بي خبر دی
که هوبنيار د زمانې دی هوبنيار نه دی
که خوک سود غواړي د علم سودا ښه ده
په گرمي د دې بازار بل بازار نه دی
که سودا کړي دوکاندار د علم گوره
با انصافه تر ده بل دوکاندار نه دی
خوار هغه سي چي د علم نه غافل سي
چي د علم دولت مومي بيا خوار نه دی
کافران گوره په علم جهانگير سول
ما وتا لره دا ننگ او دا عار نه دی
مړ ويده دواړه يو رنگ وي په غفلت کي
مړ يې بوله هر سړی چي بيدار نه دی
تر غفلت پورته خونخواره بلا نسته
که زمري خوک خونخوار بولي خونخوار نه دی
موافق د زمانې سره رفتار کړه
مخالف د زمانې ښه رفتار نه دی
زمانه وي کله گرمه کله سرده
تل تر تله په چمن کي بهار نه دی
که فلک د غير په کام سو غمگين مه سه
په دې ژرنده همېشه د چا وار نه دی
مستغني زه دي مين په خپل گفتار کړم
ستا په شان گفتار د هيچا گفتار نه دی
مستغني يم زما نوم عبدالعلي دی
زه پښتون يم په بل قوم مي څه کار نه دی
فارسي شعر مي مشهور دی په جهان کي
په پښتو ژبه مي شعر شعار نه دی

سراج الاخبار، څلورم کال، شپږمه شماره
عقرب ۱۲۹۳ هـ ش

مولوي صالح محمد کندهاری

د دې زمانې له لیکوالو څخه چې په پښتو نثر یې د مکتب حبیبیه له پاره درسي کتابونه لیکلي او هم د پښتو لومړنی معلم و، مولوي صالح محمد کندهاری دئ، چې د پښتو د تحریک د لومړیو خدمتگارانو څخه و او کله کله به یې شعر هم وایه، ده په پښتو مثنوي د مولوي بلخي له مشهوره دري مثنوي څخه په خورا خوره پښتو ځیني داستانونه نظم کړي وه، چې په اوسني پښتو ادب کې ښه ارزښت لري.

مولوي صالح محمد کونښن کړی دئ، چې د پښتو نثر خور او بې تکلفه ولیکي، نو دی لکه د پېښور مولوي احمدجان د افغانستان په لیکوالو کې د ساده نثر لیکلو پېشقدم سړی دئ، چې د مرگ تر وخته پوري د پښتو په خدمت مشغول و، دلته د ده د نثر یوه نمونه راوړو:

همت

هر څوک چې په صدق او رشتیا و یو شي ته متوجه سي تر پایه یې رسولای سي او عاقل سړی له هر څه پند اخلي. یو نوی ځوان و، نظر یې پر مېرې ولوېده چې د غنمو دانه یې په خوله کې اخیستې وه پر دېوال یې خېژوله ځني ولوېده، راکښته سو وایې خيسته پورته یې کړه، بیا ځني ولوېده بیا راکښته سو وایې خيسته. الحاصل چې پنځلس شپاړس واره ځني ولوېده او اخر یې په خپل همت د مطلب و ځای ته ورسوله، ځوان په تعجب ورته کتل فکر واخیست چې مېرې هم په خپل عزم او همت و مطلب ته ورسېد، نو انسان چې بهتر د مخلوقاتو دئ او هر څه کولای سي که په صدق و یو کار ته متوجه سي ایا و کمال ته به یې ونه رسوي، ټینگ عزم یې وکی د علم و تحصیل ته متوجه سو، په لیره موده یې ډېر علم حاصل کی، بلې! که څوک په صدق متوجه سي هر څه کولای سي.

د مـیري همت ته گـوره
عزم ټینگ کړه زما وروره!

بله نمونه:

"چې کړي هغه به اخلي"

هلك په غره کې ناره وکړه هغسي آزانگه سوه، خیال یې سو، چې بل هلك دئ، بیا یې ناره کړه ته څوک یې دغسي آواز یې تر غور سو، یقین یې سو، چې بل هلك دئ. ښکښل یې وکړه هغه خپل ښکښل یې واورېده، وپېرېدی او په ځغاسته پلار ته راغی ویل یې:

بابا په غره کې یو هلك ما ته ښکښل وکړه، پلار کیفیت وپوښته، پوه سو ویل یې ای زویه! که تا څه ویلي وای هغه به دي اورېدلي وای، ولي دي ښه ونه ویل.

نظم

که دي بد ویل و چا ته
خود به بد وایي و تا ته
که ښه وایي ښه به اورې
او که بد هغه به اورې

خان عبدالغفار خان

او د پښتون مجله

کله چې په دنیا کې لومړنی جنګ په (۱۹۱۴) کې شروع سو نو په هندوستان کې د آزادی له پاره ډېر مؤثر حرکتونه ورسره پیدا سول. د هندوستان آزادي غوښتونکو خلکو د کانګرس او خلافت او مسلم ليګ په نومو سياسي ډلې جوړې کړې وې او په ټول هند کې مسلمانانو او هندوانو په ګډه د خپل استقلال له پاره سياسي شديده مبارزه په ډول ډول روانه کړې وه، په دغه سياسي حرکت کې د سرحد پښتنو هم پوره برخه لرله.

او لومړی پلا خان عبدالغفار خان او د ده ملګرو په پښتو کې د اجتماعي اصلاح له پاره يوه ډله د "مجلس اصلاح الافاغنه" په نامه جوړه کړه، چې په پښتو کې د اصلاح او اجتماعي سمون له پاره يې کوشنې کاوه او وروسته دغه ډله د يو سياسي ګوند په ډول تبديله سوه، چې نوم يې د خدايي خدمتګارانو ګوند و. دې سياسي ګوند د هندوستان د نورو سياسي ډلو په همکاري د آزادی په تحريک کې قوي لاس لاره او د سياسي فعاليتونو سره سره يې د پښتو ژبې خپرولو ته هم توجه وکړه. د خدايي خدمتګارانو رسمي ترجمان يوه پښتو مجله وه، چې د اتمانزو څخه په پښتو خپرېده. دې مجلې پښتو ادب ته ډېر ښه خدمتونه وکړل، په پښتو کې د ساده نثر ليکلو او د اصلاحي او سياسي شعر ليکلو ور يې پرانيست او ځينې اصلاحي ډرامې يې هم په پښتو ادب کې زياتې کړې. د دې مجلې په ليکلو کې په خپله خان عبدالغفار خان يو بهترين ساده ليکونکی او سياسي او اصلاحي ليکوال ګڼل کېږي، چې علاوه پر سياسي تاريخ د پښتو په ادبي تاريخ کې هم مهم ځای لري.

عبدالغفار خان د خپل نثر ليکلو اساس پر هغه معيار ايښی دی په کوم چې پښتانه په خپلو ډېرو او حجرو کې خبرې کوي. د عبدالغفار خان په نظر کې ليکنه او ادب فقط د خپل اصلي مقصد له پاره چې هغه د خلکو پوهول دي استعمالېږي او د ده د ليک مقصد صرف دا دی، چې په خپل اصلاحي او سياسي فکر عالم خلک وپوهوي. نو ځکه دی تل په داسې ژبه ليکنه کوي چې په کومه ژبه دی په حجره کې د پښتنو سره يوځای، د ده نثر داسې ساده او روان او بې تکلفه دی، چې هر پښتون ښه په پوهېدلای سي او هم د دغه سبک په تعقيب ډېر نور ليکوال راوتلي دي، چې نور پښتو اخبارونه او مجلې يې نشر کړې دي، لکه (ازاد پښتون) چې ميراحمد شاه نشراوه، يا د خيبر مجله چې د اسلاميه کالج څخه خپرېده، يا (ستړی مه شې) مجله چې سيد راحت زاخيلي خپروله.

په پښتونستان کې چې تر اوسه پورې د نثر ليکلو طرز او ډول روان دی هغه د عبدالغفار خان او د ده د ملګرو لکه ماسټر عبدالکريم مرحوم او قاضي عطاء الله خان مرحوم کړې لار طي کوي.

د عبدالغفار خان مسلسل مضمونونه چې د "زه په جيلخانه کې" تر عنوان لاندې خپرېدل ډېر خواږه او د واقعيت نگارۍ ښه مثالونه دي، دی شاعر او خيالپرست ليکوال نه دی، مګر د اجتماع د ژوندانه واقعيتونه د يوه رياليسټ په ډول په ساده ژبه ښه ليکلای سي او هر وخت ادب د ژوند له پاره استعمالوي.

د ده د نثر يوه نمونه دا ده:

اکثره خلک پوه دي مګر د حکومت داسې مدحه خوانان اوس هم شته چې انګرېزانو ته عادلان او رحم دلان وايي، زه د داسې وروڼو د سترګو پرانستلو دپاره يوه تازه واقعه ليکم:

تقریباً دوې مياشتې به کېږي چې يوې سرکاري لارۍ چې په هغې کې د پوليسو کپتان د سپايانو او يوه تحصيلدار سره سپور و. دې لارۍ بالامانۍ سره زموږ يوه پښتنه خور په ګاډۍ ووهله او في الحاله مړه شوه وائي چې د دغې لارۍ د ډرايوږ نه ډېرو خلکو اورېدلي دي، چې ويل ئې: ما خو لارۍ تېزه نه وهله مګر د پوليسو کپتان او تحصيلدار زه مجبور کړم او ده ويل چې تېز يې بيايه پروا مکوه که څوک ترې لاندې شي. په دغه وخت کې چې لارۍ زموږ دغه مظلومه خور ووهله نو يو څو خدايي خدمتګاران راغلل او لارۍ يې ودروله او وې ويل صبر وکړئ چې د دې واقعي د تحقيق دپاره څو سرکاري افسران راشي

هسي نه چي دوی لار شي او سبا دغه ملزمان د دې نه انکار وکړي او بل چا ته بهي گناه ضرر ورسپري. نو دا صفا ظاهره خبره وه، چي د خدايي خدمتگارانو دا څه جرم نه و، داسي خو همېشه مور وينو چي چيرته لاري څوک ووهي نو لاري او د هغې سورلي تر هغه نشي تلای چي سرکاري افسر نه وي راغلی، مگر دلته د خدايي خدمتگارو او دوی ته د خدايي خدمتگاري نوم لويه گناه وه. پدې وخت کي کمیشنر ته تليفون وشو هغه راغلی او د راتلو سره يې بهي د پوښتني چي اصله واقعه څه ده څه مصيبت پېښ شوی دئ په خدايي خدمتگارانو سترگي رانېکلې چي تاسي زما لاري ولي درولې ده، هغوی ورته په جواب کي وايي چي ته خو د لاري غم اخيستی يې مگر دلته زموږ يوه بهي قصوره خور د اجل ښکار شوه لکن ډېتي کمیشنر ته زموږ د خور مرگ څه ښکارېده دا خو څه فرنگي نه وه، چي د هغه زړه ته پرې څه صدمه رسېدلې وای دا خو يوه غريبه پښتنه وه نو که مړه شوه څه خبره ده.

مختصر دا چي د دغي مظلومي د مرگ الزام خو په هيچا رانه غی البته دا قدر انصاف وشو، چي خدايي خدمتگار ته د قيد سزا ورکړه شوه.

ما ته ښه په یاد دي چي يو ځل په مردان کي د يو خان د موټر لاندي يوه بوډی او کنه فرنگي راغله او مړه شوه نو هغه مقدمه لوی جج (قاضي) ته وړاندي شوه او تر هغه ځايه ورسېده او په اخر کي د ډېر تکليف او د زرگونو روپو د خرڅېدو نه علاوه د هغه خان څخه په زرگونو روپو د هغې فرنگي د مرگ معاوضه واخيسته شوه. نو هغه وخت خان خلاص شو، حال دا چي هغه فرنگي د کڼوالي په سبب مړه شوې وه او دلته خو د يوې پښتنې ويني بربادي توی شوې او د هغې چي چا همدردي کوله نو هغوی ته بهي قصور و تشریفاتو د قيد سزا ورکول شوه دا دئ د غلامی او آزادی فرق. فخر افغان د پښتون مجلې څخه

قاضي عطاء الله خان

د عبدالغفار خان د سياسي حرکت يو تکړه ملگري قاضي عطاء الله خان و، دی د مردان د يوې درني کورنۍ څخه د سياست ميدان ته راوتلی او د پښتنو په علمي حرکت کي هم د ډېري برخي خاوند و، قاضي عطاء الله خان د (۱۹۰۰ م) کال په شاوخوا کي د قانون درس تمام کړ او د وکالت پېښه ئې لرله، مگر د فخر افغان په سياسي ډله کي هم د يو غښتلي کارکن په حيث شامل و او کله چي لومړی پلا په سرحد کي سرخ پوښانو انتخابات وگټل نو ډاکټر خان لومړی کابينه جوړه کړه، په دې کابينه کي عطاء الله وزير معارف و، ده د خپل وزارت په دوره کي دوه مهم کارونه وکړل : اول دا چي په ټول سرحد کي يې ابتدايي مکتبونه پرانيستل.

دوهم دا وه چي د پښتو ژبه يې په ابتدايي تعليم کي داخله کړه او درسي کتابونه يې ورته جوړ کړل. د قاضي عطاء الله خان د عمر ډېره برخه په سياسي جد و جهد کي تېره سوې او د انگرېزانو حکومت په وارو وارو دی محبوس کړی و، مگر د ده د حبس دوره تر سياسي جد و جهد لا ډېره مهمه وه، ځيني بنديان وي چي په بنديخانه کي لمونځونه کوي او يا قرآن يادوي دا خو به د هغه بندي شخص له پاره ښه وي، مگر قاضي عطاء الله خان په بنديخانه کي هم يو لوی اجتماعي خدمت کړی دئ، ده له انگرېزي مهمو کتابو څخه يو د پښتو تاريخ په څلور جلدو کي ليکلی دئ، چي په پښتو تالیفاتو کي لومړی درجه لري، دا کتاب دوې لويي ښېگڼي لري : اول دا چي ژبه يې روانه او خوره او عام فهمه مگر د ادب پر اصولو برابره پښتو ده. دوهم دا چي د کتاب موضوع هم د تاريخ ليکلو پر عصري معيار برابره ده، يعني دی له ځانه تاريخ نه جوړوي، بلکي د مستندو کتابو په حواله خبري کوي، د پښتو مفاخر او د پښتونوالي ښېگڼي په ښه ډول په دې تاريخ

کي ساتي، نو دی که له یوې خوا د عصري علومو سره اشنا محقق او مؤرخ دی له بلې خوا پښتون هم دی نو ځکه د ده تاریخ د پښتنو په دنیا کي ډېر ارزښت لري، ژبه یې داسي روانه او خوږه ده چې فارسي زبانان هم له هغې څخه ښه استفاده کولای سي او دا یگانه کتاب دی، چې د فارسي وانانو په کورنیو کي لوستل کېږي اوس به د دې کتاب څخه یو څو کرښې د نمونې په ډول رانقل کړو:

"د دوست محمد خان د قید په ایامو کي انگرېزي حکومت په هغه باندي د خپل فوځي او مالي طاقت او د انتظامي جاه و جلال د رعب اچولو په غرض هغه ته په کلکته کي خپلي ټولي جنګي او صنعتي کارخانې، جنګي نندارې، جهازونه، اسلحه خانې، فوځي پرېپوښه، توپخانې وښودل هر کله چې هغه د هندوستان انگرېزي عدالتونه، محکمه، بلديات او دفترونه، د پوليسو انتظام او د امن و امان واقعات او حالات وليدل نو د هغه په زړه کي رښتیا د فرنگیانو د قوم یو لوی رعب او هیبت او خوف کیناستو او د خپل قوم د خلکو نه یې یو ګونه په زړه کي حقارت پیدا شو، تر اوسه پوري د پرنگیانو پولیتکل ایجتان (سیاسي نمایندګه) په دې پالیسي باندي پابند دي او خودمختاره علاقه نه چې کومي د هغوی د لاندي دي د هغه ځای لوی لوی والیان، ریاست، ملکان او خانان ښکته ملکونو ته بیایي چې پر هغوی باندي د خپل حکومت د زور او طاقت او د څه انتظام رعب او دبدبه کینوي، هغوی د خپل فوځونو پرېپوښو تماشې ته د توپ او توپکونو او د کارتوسو جوړولو کارخانې ته بیایي او د دې غرض دا وي چې د هغوی په زړونو کي د فرنگیانو دومره وېره کیني، چې بیا هغوی د مقابلې او د مخالفت خیال هم په زړه کي رانه ولي.

څه وخت چې دوست محمد خان کابل ته واپس راغلو، نو هغه به د خپل قوم د مشرانو په مخکي هم کله دا شان خبرې وکړې چې د هغه نه به دا معلومه چې هغه ته د خپل قوم تهذیب، استوګنه او اخلاق د پرنگیانو په مقابله کي ډېر لاندي ښکاري. هغه به په دې سلسله کي د پرنگیانو د طریقه زندګي ښه او د خپل قوم د ټولو عادتونو بد ویل، ورو ورو د افغانستان په ټولو خودمختاره قبایلو کي دا خیال پیدا شو، چې د دوست محمد خان په زړه کي د هغه د قید په سبب د پرنگیانو رعب ناست دی او ځکه هغه په هره موقع کي د هغوی مدحه وایي، مګر د دې په مقابلې کي چونکه دې قبایلو انگرېزي فوځونو سره ډېرې مقابلې کړې وې او په جنګونو کي یې هغو له شکستونه ورکړي وو نو د هغوی په زړونو کي د پرنگیانو خلاف نفرت او حقارت پروت و، له دې کبله د دوست محمد خان دا قسم خبرې به په هغوی باندي بالکل ښې نه لګېدې او هغوی ورو ورو په دې سبب هغه ته سپک کتل شروع کړل، اکبر خان هم د نورو عامو پښتنو په شان د انگرېزانو نه متنفر و او په دې خبره کي د هغه او د هغه د پلار په رایه کي ډېر اختلاف و، هغه به دا ویل چې اګر که پرنگیان د جنګ او د حکومت په انتظامي امورو کي ډېر ښه ماهران دي مګر هغوی د نورو ملکونو آزادي په زور باندي سلب کوي او د هر چا په زړه کي د خپل رعب او خوف کینولو کوښښ کوي، په دواړو کي د دې اختلاف رای نتیجه دا شوه، چې هر کله دوست محمد پرنگیانو سره په هر حالت د دوستۍ او د مصالحت تعلقات اوسیدل غوښتل نو د اکبر خان دا منشا وه، چې هغوی سره په هر حالت دوستي ساتل او په هغوی باندي په قومي معاملاتو کي پوره اعتماد کول د پښتون قوم تباہ کول دي. په دې رای کي محمد اکبر خان په حقیقت کي د ټول قوم د رای ترجماني کوله او هم دغه وجه وه، چې د خپل پلار په مقابله کي هم هغه ته د اولس په خلکو کي زیاته هر دل عزیزی حاصله وه او د هغه په خبره باندي به خلکو په نسبت د دوست محمد خان زیات غور ایښوده. د محمد اکبر خان په زړه کي دا شک پای ته رسېدلی و، چې پرنگیان به یو ځل بیا په افغانستان کي د خپل اقتدار د قایمولو کوشش کوي ځکه چې د هندوستان انگرېزي مقبوضاتو ته د روس د سرحد رانزدې کېدل هغوی په هیڅ شان نه شو برداشت کولای او په دې کوشش کي همیشه شپه او روځ مصروف وو، چې د روس ټول ګاونډي حکومتونه دې زیر اثر وي. پس اکبر خان هغه وخت په دې کوشش لګیا شو، چې هم د قوم او هم د فوځ په سپایانو کي دا خیال پیدا کړم چې د پښتنو د آزادی د برقرار ساتلو دپاره دا ضروري ده، چې په یوه مناسبه موقع کي د انگرېزانو دا شان زور مات کړی شي، چې هغوی بیا په افغانستان باندي د فوځي پېښ قدمی خیال پرېږدي".

ماستر عبدالکریم

د پېښور د سیمې په سیاسي بیداري کې د خدایي خدمتگارانو له ډلې څخه د ماستر عبدالکریم سیاسي او ادبي شخصیت هم د هېرولو نه دی.

نوموړی د چارسدې په اتمانزو کې په (۱۹۰۸ م) کال زیږېدلی او د پلار نوم یې منتظرخان و، په (۱۹۳۰ م) د ډهلي په جامعه میله کې خپل تحصیل پای ته ورساوه او په اتمانزو کې د آزاد سکول سرمعلم سو، د ده ژوند د یوه معلم په ډول شروع سو خو دی یوازي معلم نه و، بلکې یو سرگرم سیاسي سړی هم و.

د آزادی په جنگ کې لومړی سپاهی او د سیاسي لیکوالو په ډله کې هم پېشقدم و، او په وارو وارو په خپلو سیاسي فعالیتونو کې محبس ته تللی او عمر ونه یې په قید کې تېر کړي وه، څو چې په پای کې په همدغو بندیخانو کې مریض سو او له دغو ناجوړیو څخه د ځوانۍ په عمر تر دنیا تېر سو.

ماستر کریم د پښتون مجلې د نننۍ دنیا تر عنوان لاندې ډېرې سیاسي مقالې لیکلي دي، دی یو سیاسي او اجتماعي لیکوال په دې معنی گڼل سوی چې په خپله هم تر مرگه پوري یو رښتینی د اجتماع خدمتگار او سیاسي سړی و. د ماستر د نثرونو یوه مجموعه چې "ځولۍ گلونه" نومېږي په (۱۹۵۷ م) کې له پېښوره نشر سوې او د ده د نثر ښېگڼې دا دي:

دا چې سادگي لري، یعنی په داسې ډول خپل مطلب لیکي، چې عام خلک په وپوهېږي او په نثر کې یې ډېر لږ د نورو تاثیر ښکاري او سړی داسې گومان کوي، چې د چارسدې په بازار کې دوه پښتانه خبري کوي.

د ماستر نثر د پردیو ژبو نامانوس لغات نه لري او د عربي یا فارسي یا اردو هغه لغتونه استعمالوي، چې په پښتو کې رواج لري.

د ماستر کریم د نثر نمونې:

بې گناه

داسې خو چې به څوک د جېل په تورو تنبو را دننه شو ما به ترېنه تپوس او کړو، چې دا په څه، نو ویل به یې خدای شته اول به وې چې نه خبر نه اتر خالص په دښمني راسره شوي دي، ولي په نوروز غریب خو ډېر زیاتې شوی و، تش په دريو مړو کې پوره لس کاله راغلی و او مړي یې هم خپل مړي وو، یو مړی یې سکه د تره ځوی و او خور چې غله کاسره نه وي نو هم څوک وژني او ماشوم خور یې له به څنگه د چا لاس ورشي، پښتانه هسي بخت بد نام خلق دي، بادام کاکا څه د واره د لاسه مړ شو، چې بس اوس به خلق نور څه نه کوي. خو تره، ترېور به وژني، ترېور خو سړیه د سړي مټي دي په غم ښادي کې ورته همه جا ولاړ وي.

نوروز گورئ ډېر قابل سړی و، د مزکي نه یې ځان خلاص کړی وگڼي په زمینداري د نوروز نه څوک ښه نه پوهېدل او ولي جايداد څه د خپلي حیا نه گران دی څه؟ چې خلقو به په جوارې کې شرمولو نو خود به یې مزکه خرڅوله او چرس؟ دا خو د سړي غم غلطوي او چې سړی خدای په چرسو راواړوي شپږ اته چیلمه د ورځي وهي او کار کسب نه کوي. نو اخر دا پیسې به د کومه راځي، د چا کور کې څه د روپو مشین خو نه وي لگېدلی، چې بس روپۍ دي چې جوړېږي به، او چې خدای د سړي په کمي شي نو خود به ځان دگور کفن نه خلاصوي د پلار نیکه هډوکي به خرڅوي او پوکلی برغی به گرزې.

د نوروز د تره ځوی ښه په معاش مزو کې گرزېدو شپېته منه جوار، څلوېښت منه غنم، شل خټي گوره به یې اوچته کېده، ښځه یې هم د خپل کاکا لور د نوروز خور وه، نه پخپله چښپخوره وه او نه یې خاوند یې ځایه خرڅ ته پرېښودو، دوه درې لنگي به یې هر وخت په اخور ولاړي وې، که ډېر غوړي، ډېر بسیار پیو مستو کې به یې غوړې کولې، ژرنده، جوړه، روپۍ، کالي هر څه سل سل وو، نوروز چې خدای څه وخت په لعنت کړو نو ده به پکښې هم کله ناکله د وسه وهله خو چې یوه ورځ یې د ماشوم خور یې د غاړې اورې کوزه کړه او په جوارې کې یې پرېښوده نو د تره ځوی ي بهر په هوجره کې راگير کړو، حیا یې

ترېنه ټوله کړه، گړهوان يې ترېنه کوز واچولو او ورته يې ووې، چې په کوڅه مي رانه شي.

وايي د جوارې ډېر بد تا و وي او لا چې سړی په هوجره جماعت کي د خلقو مخکښي ملامته شي او بيا د خپل تره، تربور د لاسه نو راشه که يې گوري. شپه له د چم گاونډ د خلقو ډزي د غوره شوې او چې صبا شو نو نوروز ريره په موتو ويستله وئيلې چې ورور، خور او ماشوم خوري مي بېگه چا ظالمانو اوويشتل د نوروز د تره خوی يو بې ازاره غوندي بنيادم و د چا ملاسته غوا يې پاسولې نه وه. د کلي په پروجنبو خو هلو د سره پوهېدو نا، بس د مزکي يو غویي و او لکه د جهانگير شادولا کاکا دی يې يو خپل کور پېژندو او بل خپل پټی، نو د مرگ ورسره د چا څه و، جنازې اوچتي شوې، مري سنبال شوو، نوروز په زړه کي پټ پټ خاندل وئيلې ماموته ! بيا دي موته څه لوی فضل درباندي خدای اوکړو بنايسته ډک په ډک کور درته سره د شپته جريبه مزکي پاتي شو، بې د خدايه او بې د نوروز نه نور د مرو غريبانانو څوک وو؟ ته راځه څه راځه نوروز ته لاس نيوه کوه، نوروز خان د مشرۍ په ځای ناست هر چا سره به يې د خبري دنبال رانيوو، چې خدای دې اوبښي او بښلي به يې وي په غريبانو ډېر لوی ظلم شوی دئ سخات اووته، خيرات ورکړی شو فقير فقرا خپله برخه هم پوره، شپې له نوروز د مابنام پولاو ورکړ غوري يې لکه د اوبو اوبهول پر دې غور هسي هم لکه د ټکورې شليري او چې داسي بې کړاوه چا ته پاتي شي نو هغه يې په قدر څه پوهيري، زر خو په هغو خلقو گران وي چې گتلي يې پخپل ځان وي او چې د ملا صاحب د څنگلونو نه غوري اوبهېدل نو د بيلمازه غلچکي او جوارگر نوروز نه ښه سړی په کلي کي بل چرته و؟

څوکيدار لاړ تانه کي رپوټ او شو څه د دېواله د سر څپياکه خو نه وه د رب العلمين روغ درې تنه اشرف المخلوقات مړه شوي وو غونډ رېويت خدای خبر چې څومره موده لگيا وو دې خړي مزکي او دې شين اسمان نه، پوهيرم چې څومره سنبالې کړي وو، نوروز څه خبر وو چې د يو پليت مطلب دپاره ده څومره لويه گناه کړې وه، خو رښتيا چې پټ غل باچا وي د شپې مرگ و د موقعې گواه شاهد هم نه و، بل نوروز له څه لږ مال خو په گوتو نه وو ورغلی. شپه په شپه په تانه تحصيل د "سپين ږيرو" جرگې اوگړزېدلې، مقدمه خو افسرانو ډېره اوزنگوله خو اوش چا چرته په بډه وهلی شو، نوروز جرگه شو، په دويم گذار بيا په جرگتياو د "سپين ږيرو" جرگې اوشوې او نوروز په دريو مرو کي ايله لس کاله قيد شو، دی لا په دې هم خفه و، وئيلې خپل مري مي وو، د بل چا راسره څه کار وو، گوتي يې مروړلې، وئيلې که زه خبر وی چې د مسلم ليگ باچايي را روانه ده نو لږ وار به مي کړی و، د تره خوی به مي نور حساب هم جمع کړی وو، څوک شمس الحق به مي چا قيوم له کتلي وو، نو سپين باز به گرزېدم. د مسلم ليگ په حکومت کښي به مي په مقدمو دومره ډېر څه لگېدلي هم نه وو، تانو بېل سپين کړم، قچرو کي خو خلق په لږ څه نه رضا کيږي او جرگتياو خو د سړي نه سمه څرمن وباسي، اوس خو د خدای ۷ فضل دئ. د مسلم ليگ حکومت خو څوموږ خپل حکومت دئ، غونډ د محمد ۲ کليمه گو يو، غټ افسر وي او په لږ څه رضا شي، دا يو نيم بدننه هسي د مسلم ليگ بد غواړي.

نوروز کال نيم په جېل کي دغري اوخوړې خو ډېر ژر پرې د جېل افسران مهربانه کړل، تيمکي غوري، بوری نيمه اوږه، شير اته چرگان به په بهر دنيا د چا د نظره څه راځي، ناولي په جېل دننه ډېر لوی برکت دئ. ورانه په هغه چا شي چې په جېل دننه شي او د ملاقات درک يې نه لگي د جېل په ژبه کي د قيدي ليدو ته ملاقات نه وايي، ملاقات هغه وي چې د قيدي خپلوان د جېل د چاوړوکي لوی افسر سره د هغه په کور کي درنه ځولی او ډکه منگل وويني. کال چې تېرېده نو نوروز د جېل وړوکی، لوی افسر هر يوه ته ځان ښودلی وو، نوروز د اسپتال په لنگر کي د لنگريانو مشر (چارجي) لگېدلی وو، او ښه دروند پر يې هم چلېدو، په جېل دننه د اوسنيار سړي خود ډېر ژر سر له راشي، او پنځه واړه بيا پخپله خوله نه ورمنوي، دی پوه شي چې د جېل دا تنگه ترشه دنيا يواځي د ده نه ده، دې کښي ورسره د شين پوښ نه واخله تر صاحب بهادره پوري ټول شريک وي، نوروز به ټولو افسرانو ته خپله خپله نصيبه ور رسوله، په جېل دننه سړی ځان له هم ښه گلدار شي، د جېل نه بهر چې کوم څېزونه ستا دپاره روا وي، هغه په جېل دننه ناروا شي، دلته خو هر څه ښو خو عادت نه برو، نو که بهر چا په خطا هم غلا نه وي کړې په جېل دننه به يې بې د غلا نه گذاره چرته کيږي ځکه چې د کلونو عادتونه خو به ارو مرو پوره کول غواړي، نو خود به يې په غلا پوره کوي، بس په لږه موده کي د سړي نه پوخ غل جوړ شي نن سبا ځيني ډېر سم خلق څه د کلي د پروجنبو او څه د حاکمانو د ښه انتظام د لاسه په ناچاري جېل ته لاړ شي ولي څار شم په جېل دننه د افسرانو د ډېر ښکلي بندوبست نه چې د سم دم سړي نه مکمل بدمعاش جوړ کړي او چې بهر راځي نو په ځای د دې چې څه سریتوب يې زده

کړی وي په کلي اولس کي د خدای د مخلوق دپاره یو لوی افت جوړ شوی وي او چي د نوروز غوندي حلالي جېل ته لاړ شي نو د هغه نه خوڅه سم شی جوړ شي، ځکه خو د نوروز د پر سره سره د چرسو او اېيمو بڼه غرق دوکان هم چلېدو. خبره دا ده چي دنيا کور په بهر د شته مندو ده، نوروز له خدای په بدو کي بڼخ کړي وه هر ځای به ئې بې کړاوه د سوک د سره مونده خو دا وه چي هر چا ته به يې لاس سوري ساتلو، کال نیم د جېل معافي کال دوه د پاکستان معافي او ډېره د جېل د افسرانو مهرباني، نوروز چي په جېل زړه کېښوده نو قید يې خلاص و، د مرو لا د چا په شان د تختې اوبه هم نه وې او چي شوي چي "بې گناه" نوروز د خپل بڼه ځلمیتوب په برکت پوره په دريو مړيو کي ايله پنځه کاله پس کور ته راغی.

په افغانستان کي د سياسي شعر نمونه

دمخه مو وويل چي د لومړي جنگ په وخت کي د سراج الاخبار او د اخوان افغان د ډلي په واسطه د افغانستان د کامل استقلال تحريک په پښتو ادب کي هم ښکاره سو او له همدغه وخته څخه په پښتو شاعري کي اصلاحي او سياسي افکار داخل سوه. له هغو اشعارو څخه د مرحوم مولوي صالح محمد قندهاري يو شعر دئ، چي د بلبل ژبا نومپري.

دا سړی چي دمخه يې د پښتو په نثر کي د خدمتونو بيان وسو د فيض محمد زوی په قوم هوتک او په (۱۳۰۷ هـ ق) د کندهار په ښار کي زيږېدلی او په (۱۳۳۹ هـ ش) کال په کابل کي وفات سوی دئ. دې سړي لکه د پښتو د نثر درسي کتابونه چي تأليف کړي وو ښه او روان شعرونه يې هم ويلي دي.

دی په (۱۲۹۹ هـ ش) کال د طلوع افغان د جريدې مؤسس او په کابل او کندهار کي د ابتدايي مکتبونو لومړنی مدير و، کله چي په کابل کي په افغاني ځوانانو کي د استقلال د گټلو فکر خپور سو نو د هغه وخت حکومت د خپلو منافعو له پاره دا نه غوښته، چي د انگرېزانو له سياسي تسلط څخه ځان وژغوري، مگر په خلکو کي د خپلي آزادۍ له پاره تاوده جذبات موجود وو، په هغه وخت کي افغانستان فقط يو اخبار درلود او هغه هم د حکومت تر سخت سانسور لاندې و، نو هيچا داسي نه سواي کولای چي په ښکاره د استقلال غوښتنه وکړي.

مولوي صالح محمد د ملت دغه د زړه خواهش او آرزو په يوه منظومه کي په سمبوليک ډول نظم کړه، چي د يوگرفتار بلبل له خولې يې د آزادۍ له پاره د ده د زړه هيلي تصوير کړلې او هم دغه موضوع په فارسي کي ښاغلي داوي هم نظم کړې او نشر کړې وه.

دغه دوې منظومې په پښتو او فارسي په سراج الاخبار کي خپرې سوې او په هغه وخت کي يې اثر دوني و، چي په کندهار کي به ښځو هم لوستلې او د انگرېزي استعمار پر کار يې هم دوني اثر کړی و، چي د هغه وخت حکومت يې له دغسي نشرياتو څخه منع کي او کله چي په سراج الاخبار کي يوه سرمقاله د حى على الفلاح تر عنوان لاندې د افغانستان د کامل استقلال په غوښتنه کي نشرېده نو امير حبيب الله خان هغه مقاله سانسور کړه او د سراج الاخبار مدير يې تهديد کي، د مولوي صالح محمد دغه تاريخي منظومه په دې ډول ده :

چي قفس کي يې ژړل دا يې ويله ولي نه پوښتي څوک حال زما يو له بله	يو سحر زما تر غور سوله بلبله چي بندي سوم د صياد له سخته دله
---	--

ولي نسته بې فغانه کار و بار زما
ولي حبس ابدي راغی په وار زما

نه مي وس چي خبرداره بلبلان کم بيا بيان ورته دگل و د ريحان کم	نه محرم چي د زړه حال ورته بيان کم نه ملگری چي چمن ته يې روان کم
---	--

خپل ډک زړه د ارمانو ورته خالي کم
ټول مرغان د چمنو په ځان حالي کم

چا ته خاوري پر خپل سر باندي باد باد کم
د صياد له لاسه چا ته عرض و داد کم

چا ته وژاړم پر چا باندي فرياد کم
چا ته وگورم په څه شي زرگی بناد کم

څه راوسوه چي د تور قفس بندي سوم
نه خلاصيرم په دا بندکي ابدي سوم

ولي زه له خپل وطنه راجدا سوم
کور وکلی مي سو پاته خوار تنها سوم

ولي زه له خپله سيله راجلا سوم
ولي زه په وير اخته په واويلا سوم

کم ظالم کړمه بندي خدای دې بندي کي
خدای دې زما غوندي اخته په جدایي کي

په هوس د آزادی به بالېدمه
روخ په روخ به غورېدمه لويېدمه

اوس به زه لکه ها نور په هوا تلمه
پر غنچو به دگلانو مسېدمه

چا بندي کړم خدایه تې په ځان اخته کي
په قفس کي د زندان جگرسوخته کي

الوتم به په صحرا او په باغو کي ولي اوس يم په غمو په اندېښنو کي	اوس به گرزېدم آزاد په چمنو کي ښه به گرزېدم خوشحال په شگوفو کي
---	--

چي بندي دي د قفس کره صياده
خدای دي ما غوندي بندي کره اي آزاده

د قفس له لاسه و په غلبې چي پر ونښت دا يې وواته له خولې	الغرض چي ده وهلې دا نارې چي ناگه د چمن باد راغی د کښې
---	--

مگر دا باد د وطن د خوا راغلی
چي زما صبر و آرام يې راڅخه وړی

نه يې شکر و شکايت کاوه و چا ته اه يې وکښن عرض يې وکی خپل مولا ته	يو ساعت متفکر و حيران پاته چي بيا باد د چمن راغی د ده خوا ته
---	---

لکه زه هسي بندي سې اي صياده!
د وطن په جدایي سې اي صياده!

نغمه خوان د خپلي خالي او اشيان وم د سرو گلو پر ښاخو به نغمه خوان وم	زه چي فخر د چمن زېب د بوستان وم د باغو د ښو باغچو روح روان وم
--	--

د پولادو په پنجه کي دي بندي کړم
د هرکس و د ناکس دي ریشخندي کړم

دگلانو پر سرو به په خندا وم زه به تل د باغ پر سر سنبه په هوا وم	سباخ پر سباخ به بيا په خه ناز و ادا وم په خالی کي به وم ناست يا په صحرا وم
--	---

نه بندي وم د قفس نه مي هيڅ غم و
نه مي اوبنکي بهېدې نه مي ماتم و

چي سحر به زه له خالي په هوا سوم چي له پورته به پر گل باندي راتا سوم	په گلشن کي به د عشق نغمه سرا سوم و سمن و ياسمين ته به گويا سوم
--	---

آيا خوک لري دا عيش و عشرت نن زما
چي نديم مي گل خانه ده په چمن زما

د نرگس او شگوفو کرم بازار دئ په چمن کي د بلبو چورهار دئ	هغه گل هغه پسرلی هغه بهار دئ د طوطيانو په گلشن کي چغهار دئ
--	---

پر گلانو الوته کا په خندا
زه بندي يم د قفس او په ژړا

زړه مي ډك دئ سره چوي له ارمانه نور مي مه پرېردې په دې ځاى كې سبحانه		خدایه ژر مي خلاصوې له دې زندانه بيا مي ورسوې ژر تر خپل بوستانه
--	--	---

که دي زه یمه قفس ته پیدا کړی
بیا وزر دي ولي ما ته دئ راکړی

خو تر څو به يم په اه و په الم کي خو تر څو به يم دا رنگه په ماتم کي		خو تر څو به يم په دې جوړوستم کي خو تر څو به په ژړا يم او په غم کي
---	--	--

چي امید مي د خلاصۍ نسته هيڅکله
نو بهتر دئ مرگ تر دې ژوند يو په سله

زما خيال سو چي د غم متحمل سو ويل اه چي د صياد لا تغافل سو		بيا نو چپ سو يو ساعت په تامل سو بيا يې نارې کړه همرازه د سورگل سو
--	--	--

ځان که مړ چي له ذلته نجات مومي
په گوبنه کي د عدم به حيات مومي

ولي ځوان يم او د ځوان وي د ارمان مرگ په هزار ځله بهتر دئ تر زندان مرگ		که څه نه دئ بڼه و ماته په دا شان مرگ خو د ژوند له پاره بڼه دئ ناگهان مرگ
--	--	---

چي دا هر سهار خپل مرگ په قفس وينم
ولي نه مرم چي به بيا زه قفس وينم

د قفس و دروازو ته يې ځغستله	په حسرت او په افسوس يې دا ويله
وکلشن ته يې کتل بيا يې ژړله لار يې نه وه وزروني سرپوله	

په هـوا سو سريي ونښت له قـفسه
ويني توی سوې سوړ پور و لوېد له هوسه

سر تر پایه په سرو وينوکي غرقاب و يا بېهوشه يا پر هوشن په اضطراب و	ځان بايللی زړه زخمي حال يې خراب و چي پر هوشن به سوگويا په دا اسباب و
--	---

سر مي بايلو په هوا د آزادۍ
شکر شکر سوم فدا د آزادۍ

يا
په هـوا د آزادۍ مي وزر پرې سو
شکر شکر آزاد سوم که مي سر پرې سو
يا
ښه چي زه د آزادۍ په هوا مړ سوم
نه چي پاته په ذلت د ټولو پر سوم

صالح محمد، اومه د دريمي خور، سنه ۱۳۳۵
صفحه ۶، شماره ۲۰، سال ۶، سراج الاخبار افغانيه،
۲ جوزا، ۱۲۹۶ ش، ۲۳ می ۱۹۱۷ م

مخلص کندهاری

حاجي ولي محمد مخلص د (۱۲۶۰ ش) کال په حدودو کي د کندهار په ښار کي زېږېدلی او مروج علمونه يې همدلته لوستي او بيا په سياحت د هندوستان او عربو په منطقو کي گرزېدلی و. په (۱۳۲۰ ش) کال د (۶۰) کالو په عمر په کندهار کي وفات سوی دی.

نوموړی علاوه پر پښتو او فارسي په عربي او اردو او انگرېزي ژبو هم پوهېدی، مخلص يو فکور او نقاد سپری و، د پښتو اشعارو دېوان يې تر (۳۰۰۰) بيتو رسېږي، غزل، رباعي، مخمس او د شعر نور اقسام لري، مخلص د پښتو په نوي ادبي حرکت کي لويه برخه لري، دی شاعر و په حقيقي ډول د زمانې ترجمان او عالم او ليکوال او نقاد و، ظريف سپری و او بالاخره مخلص و.

د مخلص نقاده او هم ظريفه طبعه مشهوره وه، په کندهار کي خپلو ښاريانو د يوه دوست او رهنما په ډول پېژانده. د خلکو سره خواخوږی ملگری و، هر ځای او هري طبقې دی په درنه سترگه ليدی، په ادبي جرگو کي صدرنشين و، د عوامو په مېلو او دېرو کي محبوب و، خوږې خبري او د ظرافت ويناوې هر چا خوښولې.

په اجتماعي او علمي خلکو کي خپل شخصيت ښووی، د موسيقۍ سره يې مينه درلوده او کله کله به يې خپل خواره شعرونه د موزيک په پردو کي ږغول، فصیحه او بليغه وينا يې درلوده. د دين او اجتماع په اسرارو خبر و، د عصر او تمدن د ښېگڼو مبلغ و، د اسلافو زاړه مآريث يې د قدر په سترگه ليدل. مخلص (۳۰) کاله پخوا په پښتو ادب کي د انتقاد روح پيدا کړ، دی طبعاً د ظالم او اجتماعي ناوړو مخالف و، د خلکو خواخوږی و او پخپل ادب کي د اداري فساد او عنعنوي ناوړو پر خلاف يې تکره جهاد شروع کړ.

د رشوت خور او ظالمانو دښمن و، د اجتماعي بې عدالتيو او پرسېدلي ثروت پرده څيرونکی و او د بدو عنعنو او رواجونو سخت مخالف و.

د مخلص شعر د دغو اجتماعي ناوړو په مخکي يو د اجتجاج آواز و او د خوږمن او خواخوږي زړه د يو شريف احساس ترجماني وه. خو دغه تند اجتجاج د خلوص او ورورگلوۍ او همدردۍ سره ملگری و، دی وايي :

اې زما زړه ته راتېر وروره پښتونه!
ولي پروت يې په غفلت کي سرنگونه!
په کار نه دي دا اورده درانه خوبونه
پاخه وينې سه په همت وکړه کارونه!

کـــــــږه ودانه د وطن خـــــــرابه خونه

ته پخپل وطن کي خپل يې پردی نه يې
د سر سترگي يې د پښو مو اغزی نه يې
په خدمت د قوم بادار يې مری نه يې
او که نه مور ږغ کوو چي سپری نه يې

راسه چييري خي خالي کوټ او پتلونه
که خاين او نفس پرسته رشوت خور يې
يا آزار کوې رضا په شر و شور يې
يوه ورځ به شرمنده ولاړ مخ تور يې
يا به پاته وي دنيا ته به په گور يې

ډېروه يې خدای دي خسف که قارونه
د مخلص شعر د عصر هنداره ده، او په هغو واقعيتونو اړه لري، چي روزمره د خلکو په ژوندانه کي ليدل کيږي، د ده له نقاد
نظره جزئيات هم نه پټيږي او د پښتنو هغه لوړي خبري چي بالآخره غرور ته رسيږي په سخته ژبه انتقادوي او دوی خپل
اوسني کښته والي ته ملتفت کوي :

اې پښتونه پروت يې ناخبر پر څه
هسي گرځې بې پروا اوتر پر څه
يوه ورځ تر بله سوې بدتر پر څه
لکه وچه ونه بې ثمر پر څه

بې حاصله وايې فـــــــيل او غــــر پر څه
په دغو اصلاحي انتقادو کي حتی هغو اوضاعو ته هم گوته نيسي، چي خلک په بازارو کي د ترافيکي قوانينو مراعات نه کوي
او د خطرناکو گاډيو په مخ کي ځغلي راځغلي :

چي لس کاله يې دروشوده عاقله
چي پر لار سم څه له دې مه سه غافله
هدايت د حکومت ولاړ يې حاصله
د پوليس نوکان دي وايسته جاهله

ته لا درومي پــــر لار لــــر و بر پر څه
مخلص په آزادو پېشو ژوند تېراوه، کله نجاري، کله سوداگري او کله دوکاندار و، او کله به په وړه سوداگري په کلو کي
گزرېدی هم به يې حلاله روزي گټله او هم به يې کليوالو ته د ژوندانه لاري چاري ښوولې او د حکومت مامورين او کارداران
به يې د خلکو خدمت ته رابلل او د بدو اعمالو نتايجو ته به يې په دې ژبه ملتفت کول :

له حسده که ولاړ سې څوک زهير کړې
غريب سړی په خاورو کي خمير کړې
يا نسبت چا ته په لفظ د تصغير کړې
مور دي څه کوو لالا خان به تحقير کړې

خوار بنده يې ځان دي جوړ کړ اسمان ولي؟

د بد تخم بڼه حاصل نه اخیستل کېږي
مکافات د عمل هر چا ته رسېږي
نن که ظلم پر مظلوم وکړې تېرېږي
نتیجه يې آخرت ته پاته کېږي

شرموي ځان د رشوتيا پر ميدان ولي؟

د عيال رازق دي خدای دى بې همته!
راسه تېر سه د مردار منحوس رشوته!
ته بې واخلي بل يې وخورې بې محنته!
د قيامت جواب پر تا دى بې غيرته!

خـــرځـــوې د بل دپاره ايمان ولي؟

مخلص ډېر دغسي مخمسونه او مسدسونه لري، چې ټول اصلاحي او انتقادي دي، مگر د ده په شعري په سوو مردف
خلوريځ شعرونه ډېر درانه او خواره دي هره څلوريځه يې يوه بېله اجتماعي او اخلاقي موضوع ده، چې ټول په ژوندانه او
اجتماعي حالاتو اړه لري، چې مثالونه يې دا دي :

د نفاق نتیجه :

هغه قوم به تل اخسته وي په بد رنځ
چې نفاق توره بلا يې وي تر مــــنځ
سره غونډ د سر وپښتانه چې بېلوي
خدایه ! ماته لا پومبې کړې هغه پرمونځ
د خودخواهي نتیجه :

ماته ســــوه يوه هــــنداره په حسرت
ټوک ټوک پروته وه په خاورو کي لت پت
ځان لــــيدونکي تې په حال سره ويل
راته وگــــورئ په ســــترگه د عبرت
تيک مغزی :

ولي لږ لوړتيا د وخت کړې هسي شوخ
چې په تیک مغزي دي زړه د هر چا پوخ
ليده سوي دا رنگ ډېر چې سي بېکار
غلي غلي ځي په لاره باندي چــــوخ
لږ ظلم او ډېره وراني :
چيرته خدای که دي تر نورو کړي لږ غټ

نو په ظلم قـورمې مه غـواره پر بـت
خو سـتا نس و ته درلـو پـري تر هـغو
زر کـورونه به خـپاره سـي لـکه مـت
د پـزي پـرچ :

ته چي تل کړې پر غـريب د پـزي پـرچ
له تريخوالي ستونـی سوځـي لکه مـرچ
يوه ورځ به په سـوکه د کـوم مـپـره
په غور واورې د مـغـزي د هـلو خـرچ

د پښتونستان مشهور شاعران او لیکوال

دمخه مو وویل چې په پښتونستان کې سیاسي شعور د لومړي جنګ په زمانه کې د هندوستان د آزادۍ د تحریک سره پیدا سو او پښتنو د هندوستان د آزادۍ په تحریک کې د خلافت او کانګرس او مسلم لیک د ډلو سره همکاري درلوده. مګر کله چې هندوستان آزاد سو او د پاکستان په نامه یو بېل مملکت هم د پښتنو په ګاونډه کې جوړه سو، نو دلته د پښتنو لیکوالو او پوهانو د خپل ژوند له پاره یوه جلا نظریه پېش کړه او هغه دا وه، چې باید پښتانه د پښتونستان په نامه یو مملکت ولري، دغه حرکت پر پښتو ادب یو نوی اثر وکړ او لیکوالو د پښتو ادب مخه و دې خوا ته وګرځوله، چې په پښتو کې د یوه آزاد او مستقل ژوند احساس پیدا کړي، نو ځکه د پښتو ادب په دغه زمانه کې له درو خواوو څخه مطالعه کولای سو:

اول - شعر: چې اکثر شاعرانو داسې اشعار ویلي دي، چې د پښتو مظلومیت او د دوی د استقلال د حقوالي څرګندونه وکړي او خلک و دغو حقایقو ته متوجه کړي.

دوهم: اخباري نثر هم په مجلو او اخبارو کې د دغه مقصد له پاره استعمال سو او لیکوالو سیاسي او اجتماعي مضمونونه ولیکل، چې له دې پلوه هم د پښتو د نثر لیکلو لمن پلنه سو.

دریم: د پښتنو ځیني لیکوال داستان لیکلو ته هم متوجه سول، ځیني ډرامې په سیاسي او ملي رنگ ولیکلي سوي او لیکوالو لنډ داستانونه هم ولیکل چې په دغه فن کې د انګرېزي او اردو ادبه څخه د داستان لیکلو پر فني تکنیک برابره استفاده وسوه، او د لنډو داستانو لیکنه په پښتو ادب کې ښه رواج سوه، په دغه وخت کې مور له دغو درو ډلو څخه مشهور لیکوال دغه کسان لرو:

سید راحت زاخيلي، شاعر او سیاسي لیکوال.

دوست محمد کامل، مؤرخ او ادبي نقاد.

سید رسول رسا، پوخ شاعر.

حمزه شینواری، د پښتو غزل نامي شاعر.

سمندر خان سمندر، اجتماعي او مسلمان شاعر.

فضل حق شیدا، دردمند او نقاد شاعر.

اجمل خټک، هغه شاعر چې په شعر کې یې حرکت او نغمه او آرزو سره یو ځای سوي دي.

حبيب الرحمن قلندر، شاعر او داستان لیکونکی.

میر مهدي، پوخ داستان لیکونکی او شاعر.

ولي محمد طوفان، شاعر.

حسین بخش کوثر غوریاخېل، د پښتو ژبو پوهاند.

میان احمد شاه، سیاسي لیکوال.

ماسټر عبدالکریم، د خدایي خدمتګارانو سیاسي لیکوال.

عبدالخالق خلیق، سیاسي لیکوال.

روغ لېونی، سیاسي لیکوال.

ډاکټر نورالحق، د پښتو د لغت محقق.

امیر نواز جلیاه، د سیاسي انګار اخبار مدیر او شاعر.

غني خان غني، نقاد وطني شاعر.

علاوه پر دغو مشهورو لیکوالو او شاعرانو ځیني پښتني مېرمني هم په دغه ادبي حرکت کې برخه لري:

زیتون بانو، مبارک سلطان شمیم، بشرایبگم، قانته بیگم او الف جانہ ختک.

اجمل ختک

په اوسنی زمانه کي که سړی په پښتو شاعري کي یو حقیقي شاعر او هنرمند غواړي نو به هغه اجمل ختک وي. نوموړی د حکمت خان زوی او په (۱۹۳۶ میلادي) کي د ختکو په اکوړه کي زیږېدلی دی. دی پس د تحصیل په سیاست کي ونښت او په وارو وارو انگرېزي او پاکستاني حکومتو کرفتار کي. د اجمل ژوند له شور او ولولې څخه ډک دی. د پښتونستان په ټولو سیاسي او ادبي او فکري حرکاتو کي لویه برخه لري. دی لیکوال دی، شاعر دی، خطیب دی او هم سیاسي فعال سړی او لېبر دی. په کم مجلس کي چي اجمل ختک شامل سي خلک د میني په سترگه ورته گوري او د پښتو د اوسني فکري هیکل شمزی گڼل کيږي.

د اجمل ادبي آثار څو جلدونه نشر سوي دي. د ده د منثورو آثارو مجموعه د کچکول په نامه په (۱۹۶۰ م) په پېښور کي چاپ سوه او د شعر یو دېوان یې په (۱۹۵۸ میلادي) کي د پېښور نشر سوی دی، د اجمل د هنر د قدر ټاکلو له پاره به بهتره دا وي، چي د ده کتاب د غیرت چغه ولولو او په کومو الفاظو چي ده پخپله شعر معرفي کړی دی، همغسې وپېژنو، دی د کتاب په مقدمه کي وايي:

"د ژوبل احساس یو څو څړیکي، د زخمي غیرت یو څو غروځنگونه، د سړې ویني یو څو ترم څاڅکي، د اولسي جونگړیو څو شنه اسوبلي، د غیرت یو څو ترخې تجربې، د سرمایې یو څو ناکړدي، او ورسره د پښتولۍ احساس چي زما شاعر زړه یې د پښتني فن په سور رباب وټرنگولو.

نو زه پوه نه شوم چي خوږې سندري ترې جوړي شوې او که سوي ساندي، ولي دومره پوه شوم چي د زوراورو د سپینو قبرونو، څربو مجاورانو واورېدل نو تندي یې تریو کړل او چي د غریب اولس او باشعوره طبقې تر غور شول نو په سوي زړه یې لکه د دسمالي ولگېدل".

په دي ډول د اجمل شاعري حقیقتاً شاعري ده، ځکه چي دی تل له خپل خورمن احساسه څخه ږغیږي، د زړه درد او زخمي جذبات پخپلو اشعارو کي نغاړي او لکه چي د ده شعر سړی واوري نو په رښتیا متأثر کيږي او په هغه ډول چي یو فارسي شاعر ویلي و:

سخن کز دل بیرون آید

نشیند لاجرم بر دل

نو د اجمل شعرونه هم د زړونو سره کار لري. د غیرت چیغي لومړی شعر دا دی:

د خوشحال د خاوري پورته یو نغمه شوم

بل ————— ته اباسمین او تاتره شوم

سړې پوه شوې د غیرت چغه سور اور وم

چي تا څومره رانغړدلم سره لــــمبه شوم

اجمل طوفاني احساس لري او هر شعر یې د متروکې کار ورکوي، دا شعر یې هم د کتاب په سر کي لیکلی دی:

ملگرو تش په لوگــــهدو ونه شوه

ځی چي لمبه شو دا خپل ځان اوسوزو

د نــــوي گل د خــــسمانې دپاره

دا زوړ خـوړلی گلستان اوسوزو

د اجمل د شعر او هنر مخه تش د قوم د ښېگڼې خوا ته ده، دی داسې شعر نه وايي چې د خلکو په درد ونه خوري، د ده هنر خو دا دی چې شعر یې د ژوند له پاره استعمال کړی دی، مگر شاعرانه هنر او د الفاظو ښکلا هم لري. نو ځکه هنري اثرونه هم هنري ښېگڼې لري او هم اجتماعي او اولسي دي، پخپله وايي :

"د احساس د زخمونو نه مي لا ويني څاڅي، د غيرت پرهارونه مي لا تازه دي، اوس ژوند راته هغسي ازغی ازغی دی او د زړه د د رباب تارونه مي شکر دی لا سست شوي نه دي، اوس هم چيرته چې زه او زړه مي يوازي شو نو داسې محسوسوم لکه چې د سوي نغمو باران کي ناست يم.

نوکه ژوند او حالاتو دومره مهلت راکړی و چې دغه نغمې مي د اشعارو جامه کي ايسارولای شوې نوکه خیر وي د پښتونخوا د غرونو او ميدانونو نه به د غيرت يوه بله جغه هم واورېدی شي، د زړه د دنيا خوړې ترخې تجربې، واردات او جذبات يا د احساس جمال رنگ چې د غزلو، نظمونو، سندرو، قطعو او رباعياتو شکل کي وخت بې وخته ظاهر شوي دي هغه زه نه د خپل ژونده نه بېلولای شم نه د شاعرۍ نه".

د اجمل د شعر يوه خاصه ممیزه دا ده، چې دی د جامعې په لور قشركي نه گرځي، دی د يو همدرد انسان په ډول د محرومو طبقاتو په کوډغلو کي ورننوزي او د دوی ژوند ته ځير کيږي. د دوی بدبختۍ ويني، د دوی بدحال او فلاکتونه شمېري او د مقتدرې بډايي طبقې پر خلاف پخپلو اشعارو کي سرې لمبې ځايوي :

غـتـان غـتـان نـېـکان نـېـکان پيدا دي

دوی خو له ځايه جنـتـيان پيدا دي

ځـئ ! هـغـي خـوارو له جنت وگـتـو

څوك چې له موره دورخيان پيدا دي

په يوه منظومه کي دغه طوفاني احساس په داسې ډول څرگندوي :

چې د څړيو څړيو جوښو شراب شي

د داسې ويني په سرخي مي قسم

چې د غتانو د سيخو کباب شي

د داسې هله په بې وسي مي قسم

د پخوانو څلو په شنو خزو کي

د اوسني رگونو مړوچو کي

چيرته توده وينه به نه وي چې و اوري

چرته کي سره وينه به نه وي چې و اوري

زه د وطن د شهيدانو وينه

يو ارمني غوندي فریاد کومه

دا چې زموږ د پلار نيکه په څلو

نن دنگوي د خپل هوس اسونه

دا د ذاتي اقتدار وري سترگي

چې لگوي مو په هر هله چکونه

بس د دوی سترگي غړول غواړي

د کبر جام نسکورول غواړي

په اوسني پښتو شعر کي د ژوند څپي

شعر او شاعر د قومي ژوند هينداره ده، او ادب د ژوندانه د څپو سره مل روان وي. کوم اجتماعي تحولات چي پر انساني ټولنو راځي دغه تحول د ادب مخه وراړوي. د کومو ژبو ادب چي د تحولاتو او اوښتنو سره ملگري سي هغه نو مترقي ادب گڼل کېدای سي. اساساً ادب يوه اجتماعي پدیده ده، او د انساني ټولني د ژوند ډولونه او دودونه ښکاره کوي، او هر ادب چي د ژوندانه سره مل نه وي نو هغه ژوندی ادب نه سوگڼلای. د پښتو ادب په خپلو منځنيو دورو کي د خوشحال خان له جنش سره د پښتنو د سياسي او اجتماعي ژوندانه سره ربط پيدا کړی و، خو دغه حرکت وروسته د نورو ادابو تر اثر لاندې ضعیف سو، او زموږ شعر د تصوف او ادبي هوسونو په کړو وړو کي هغه د ژوندانه د اصالت رنگ لږ څه بایلود. رحمن بابا دغه حياتي متاع د مادې له چارچوبه يوه آسماني او روحاني فضا ته ورسوله، شيدا او حميد د لفاظۍ او نازکخيايي او ادبي هوساکۍ په چاپېر کي سره رادې خوا او هغي خوا ته کړه، او حتی ځيني خلکو خوارکي ادب د مضمضي او استنشاق او استنجا په احکامو کي راوغښت. رحمان خو په خپله اقرار کوي، چي د بېخودۍ څپو لاهو کړی دی او نه پوهیږي چي دغه جذبه او کشش له کومې خوا دی، وایي :

زه دا هسي دېوانه او مجنون چا کـــم؟
 له رواجه له رسومه بېرون چا کـــم؟
 نه پوهیږم چي دا چاري په ما څـــوک کا؟
 لېونی د خپل نگاه په افسون چا کـــم؟
 رحمان هـيڅ له خپله ځانه څـــبر نه وم
 چي دا هسي رنگ زبون او محزون چا کـــم؟

د شيدا او حميد نازکخيايي او لفاظۍ خو د يوه صنعت کار په ډول بدې نه دي، مگر د دوی شعر د شعر له پاره و او کوم لور هدف او عالي موخه نه لري. خوشحال خو هم دغسي بزمي اشعار لري، او کله د خالص فنان جوله مومي. مگر ژوند او اجتماع هم د ده په شعر کي خپله څېره ښکاره کوي، او د مقصدیت لوري ته متمایل کيږي. رحمان بابا هم مقصد لري خو هغه به لږ څه لاهوتي او آسماني وي مگر د شيدا او حميد هنر د هنر له پاره دی. دوی صنعتکاران دي.

دوی ښکلي او رنگين لوبښي جوړوي، مگر داسي لوبښي چي د ژوندانه په چارو کي نه په کارېږي او هغه چيني منقش لوبښي دي، چي فقط د تزئين له پاره يې په سالون کي د هوس او آني خوند له پاره ايښولای سو، شيدا په شاعرانه تخيل کي د ځان له پاره د ماښام او هلال منظره داسي جوړوي :

تل په دا خمو ابرو په شهلا سترگو
 د خپل يار شام و هلاله راشه کښېنه

مگر دی پخپله هم په دغه نازکخيايي قانع دی او صنعت يې تش د صنعت له پاره دی که د يار طبعی نازکي موزونه کاندي نو به ډېر خوش وي :

نازکي د يار د طبعي کړه موزونه
 اې شيدا نازکخيايه راشه کښېنه

حميد له لږمونه خپل زړه د ترکو په لاس داسي راکارېي :
 دا يې ښاخ دکل سره په تلوار پرې کړ

که له زړه سره مي ترکو لرمون وکېښ

وگورئ منظر خونې فجيح دئ او که د شاعر خوارکي زړه په داسي قساوت له لرمونه راوکښ سي دا نه خوند لري او نه حسن منظر او د اجتماعي او انساني احساس له رويه به هم دا کار د غندنې وړ وي. مگر د شاعرانه هوسبازۍ له پاره خو يوه ښکلې موضوع کېدای سي، او حميد هم فقط په دغه جذبه ځان په داسي بلا لړلی دئ. دلته د حضرت جامي يوه مشهوره لطيفه را په يادېږي: بابر وايي چي د ده معاصر او شاعر شيخم سهيلي دا بيت ووايه او د جامي څخه يې وپوښتل چي څنگه دئ؟

شب غم گرد باد آهم از جا برد گگردون را
فرو برد ازدهای سيل اشکم ربع مسکون را

جامي چي واورېد، ورته وې ويل:

"وروره! ته شعر وايي او که خلک بېروي؟"

د حضرت جامي دا انتقادي لطيف نظر د حميد پر دغه بيت هم وارد کېدای سي، سړی چي دا بيت لولي نو حتماً مور مړی عاشق په وينو لزند سړي ته تصوير کېږي، چي ظالم عاشق يې په سينه په قساوت ور خپري، او د ده لرمون او زړه راکاري، نو دا به خونې نفرت راوړنکې او مستکره منظره وي، مگر حميد پخپله شاعرانه هوسکاري کي دغه تشبیه هم روا کېلې ده. حال دا چي دغه شاعرانه قصابي په ژوند کي زمور هيڅ په درد نه خوري.

د پښتو شعر د منځنۍ دورې اکثر آثار همدغه فن تازي او نازکخيالي ده، چي له فارسي شعره سره اوږه پر اوږه ځي او دا هم د اجتماعي احوال او د سياسي جوړښت يوه ښکاره نتيجه ده، چي د فکر سير د ژوندانه له مجرا څخه منحرف کړ سي، او خلک د زور او جبر په وسيله له ژوندانه څخه بېزاره سي، نو به ضرور افکار لاهوت او آسمان ته متوجه کېږي، يا به تش هنر د هنر له پاره وي. ځکه د انسان فکري فعاليت خو هر وخت ځانله اول په ماده او ژوند کي مجرا مومي، مگر کله چي دغه لاره تړلې وويني، نو ځانته حتماً نوري مجاري پيدا کوي.

د پښتو شعر له منځنۍ دورې څخه په داسي اجتماعي جريان کي نوي عصر ته راووت، او په نولسم قرن کي بيرته له ژوندانه سره مخامخ سو.

پښتون قوم د ايشيا يو فعال او ښورېدونکی او نه مړ کېدونکی قوم دئ، دوی هر وخت په تاريخ کي ځانته نوی مجاري موندلي دي او د ژوندانه له پاره پوره استعداد او تکړه توب لري. په نولسم قرن کي دوی د استعمار سره سختي ډغري و وهلې، او خپل حياتي او دفاعي استعداد يې ثابت کړ، دوی خپل ژوندانه ته متوجه سول، او د خپلي آزادۍ د ساتني يا بيرته گټني په فکر کي ولوبدل.

د ژوندانه دغه جريان د دوی په ادب کي هم اثر وکړ او د پخوانو د ادبي هوسونو پر ځای يې خپل ادب ژوندانه ته توجه کړ، نو ځکه د پښتو نوی ادب د ژوندانه مل سو او د قديمو صنعتي فن تازيو پر ځای د قومي ژوندون او آزادي خواهۍ او اجتماعي اصلاح او سمون زيات افکار د ادب په هنداره کي ښکاره سول.

په نولسم قرن کي د طباعت او صحافت فن هم په پښتونخوا کي رواج وموند. نثر او نظم دواړه خپاره سول، او پښتو د پښتنو له نهضته سره يو ځای د نوي ادب او نوي فکر او نوي ژوند په ډگر کي په وده او پرورښت کېښوته. دلته هوس او خيالباڼۍ خپل ځای واقعيت او فکر ته ورکړ. ليکوال او شاعر دواړه د ژوندانه واقعي مسايلو ته متوجه سول. د لاهوت او آسماني فکر پر ځای د اباسين او خيبر او ارغنداو مناظر ودرېدل، د بڼ او زلف وکاکل پر ځای د قومي ژوندانه خبري د غور وړ سوې. دا تحول په پښتو ادب کي عصر او زمان او د تاريخ جبر قهراً راووست. د پيرمحمد او شمس الدين پر ځای يې مخلص او الفت ودرول، د رحمان بابا او حميد پر غولي يې اجمل او طوفان ميشته کړل.

دا تحول فکري او عقلي تحول و او مور وويلای سواي، که دا اوښتنه نه وای راغلې، نو به قوم له ژونده مرگ ته تلای، او کوم حرکت چي اوس په پښتو کي د ژوندانه له پاره ليدل کېږي، د مړه ادب په مردگانو اسويليو به بدل سوی وای. ما دمخه و ويل چي زمانې په ادبي تحول کي خپل کار پوره وکړ، او اوسنی شاعر او ليکوال يې د ژوندانه نوو زواياوو ته ملتفت کړ. د مثال په توگه وایم: د چرگ ږغ د پښتنو په کليو او کورو کي اورېدل کېږي، او دغه موضوع له قديمه په شرقي

شعر کي داخله سوې ده.
سعدی هم ویلي دي :

ای مرغ سحر! عشق ز پروانه بیاموز
کان سوخته را جان شد و اواز نیامد
تر سعدی دمخه لا دا رباعي عمر خیام ته منسوبه وه :

دانی که سفیده دم خروس سحری
هر لحظه چرا همی کند نوحه گری؟
یعنی که نمودند در آئینه صبح
کز عمر شبی گذشت و تو بی خبری؟

د سهار له چرگه سره د قدیمو شاعرانو مخاطبې په عشقي ماحول یا د تنبیه او وعظ په چاپېر کي محصورې وې، خو په شلم
قرن کي د ژوندانه له تحوله سره دغه مضمون آفریني هم واوښته، او یوه عصري شاعر داسي و ویل :

ای مرغ سحر! بناله دورا دور
بیهوده مکن تو خویشن رنجور
زینسان که گرفته خواب غفلت ما را
بیدار نمی شویم، تا نفخه صور

پښتنو شاعرانو هم پخوا پر دغه موضوع باندي مختلف تعابیر پیدا کړي او هر چا د خپل تخیل په چاپېر کي د سهار چرگ ته
خطاب کړی دی .

پر یوه چا چي شپه یې په خوشي کي سبا کړې وه، د چرگ یرغ د ماتم اواز سو، ځکه چي د وصل شپه یې لنډه کړه، نو ده په
ډېره غصه داسي و ویل:

د سحر چرگه کومي دي غوخ سه
په ما دي لنډه د وصل شپه کړه
بنايسته ملاله، په میو مسته وه
چي تا را یرغ کړ، دا دي خپه کړه

دا څلوریکه د خدایرحم اکاخیل کندهاري ده، چي اويا کاله دمخه د کلات په سیوري کي اوسېدی، خو د دغه عصر یو بل
شاعر عیسی آخوندزاده د مرغ سحري له اوازه څخه داسي الهام اخیستی و، چي :

سحري مرغه په خپل آذان کي وایي
ولاړېره! هڅه کړه چي شپه سوه تېره
سپېدې وچاودې انوار یې راخپړي
رنایي د ورځي سوله را برسېره

د شلم قرن پښتون شاعر اجمل خټک چي د خوشحال د دېرې روڼ څراغ دی په خپل یوه شعر کي د میرې چرگ ته خطاب
کوي، مگر دا شعر د عصر هینداره ده، او شاعر د شلم قرن په ژبه چرگ ته گله دی، اجمل په دې سندره کي د خپل قوم د
محرومیت نقشه راکاږي، او د خیال پرستی پر ځای واقعیت ته درومي، او خپل اولس ته د واقعینې درس ورکوي. دوی خپل
اصلي حال ته ملتفت کوي، او له غروره او تیرو تلو یې د ژوندانه واقعي حالت ته راکاږي. دی چرگ ته خطاب کوي، خو په
دې خطاب کي د ژوندانه ډېر پټ، مگر واقعي څنگونه روښانه کيږي، او ادب له ژوند سره نښلوي، اجمل خټک د میرې
چرگ ته وایي :

تاته به سحر ښکاري خو پام گورئ ماښام نه شي
ته به يې آغاز گنې خو پام گورئ انجام نه شي
ته به څه مستی گوره بې وخته را ځوان کړی يې!
ته به چا په بادو پرسولی روان کړې يې!

نو اې د مـيرې چـرگه!
په ماښام بانگونه مه وايه!

دا منم چي تا سره، ځانگونه ښه درانه شته دي
دا منم چي ستا دوه خاروگان پاخه زاړه شته دي
دا منم چي ستا آواز تر ليري رسيدی شي نن
دا منم چي ستا په کرکره به څوک غولېدی نه شي

ياد کړه! دا ځانگونه گوري ستا د الوتو نه دي
ياد کړه! گوري ستا دا خاروگان د جنگېدو نه دي
ستا دا لوی اواز به گوري تاته مصيبت وي بيا
ستا دا کرکری به دي هم تاته لوی آفت وي بيان

نو اې د مـيرې چـرگه!
په ماښام بانگونه مه وايه!

دا شعر خو لس کاله پخوا ويل سوی او د اجمل د غيرت په چيغه کي نشر سوی دی او زموږ په پښتو اوسني ادب کي هم
اکثره برخه دغسي د ژوند خبري او د عصري ژوند نقاشي او نقادي ده، او دا حرکت په ټولو پښتو کي مشترک دی.
په افغانستان کي هم پښتو ادب له پنځوسو کالو څخه پر دغه خوا روان سوی دی، ملا عبدالباقي افغان کندهاری کاکړ خپل
کتاب تبیین الواجبات په همدغه رنگ د امير عبدالرحمان په عصر کي شروع کي، او د سراج الملة والدين امير حبيب الله په
نام يې ختم کړ، دی وايي:

د ضياء په نور روښان وم، مقتبس سوم له سراجه
را اخيستی مي قلم دی، بېلوم دين لـه رواجه

په سراجي دوره کي څلورېښت کاله دمخه، دغه د فکر مکتب سراج الاخبار وروزه، د مولوی غلام محی الدين افغان او مولوی
صالح محمد او مستغني او سيد محسن کندهاري او عبدالهاد پرېشان، ډېر اشعار او آثار د عصر او زمان په رنگ رنگېدلي او
پسوللي سوي دي، چي وروسته حاجي ولي محمد مخلص او بېنوا او خادم او الفت او رښتين او زمريالي او جلالی او
سليمي او مجروح او نورو هم خپل ادب او هنر له ژونده سره ونښلاوه، او اوس موږ ډېر څه داسي پښتو اثار لرو، چي د
اوسني ژوندانه تجليات په ښکاره ډول پکښې بريښي.

فضل حق شيدا د دې مکتب يو تکړه استاد دی، ده دېرش کاله پخوا د دغه ادبي تحول او د ژوندانه د ترجمانی افکار داسي
پېودلي او د زمانې نوي شيان يې په دې ډول ښوولي وو:

زلميه په وطن قربانېدل زده كړه بل شان
د مرگ چل دي خطا دئ مړه كېدل زده كړه بل شان
چي مړ شي نو ډېوې ته فايده ورسېده څه؟
پتنگه ته په شمع سوزېدل زده كړه بل شان
هر څيز چي زور شي خوند نه كړي، زړه خندا دي پرېږدي
بلبل له اي گلابه ! خنډېدل زده كړه بل شان
مور نشي تنولې جوړ اثر دركي نشته دئ
اي تاره ! د رباب ته تنېدل زده كړه بل شان
كه نه وينې ليلا د آزادۍ نو ستا قصور دئ
ولاړه ده هغه خو ته ليدل زده كړه بل شان
تا داغ ونه وينځلي شو، لمن نه د غوټيه
شبنمه ! په گلونو وړېدل زده كړه بل شان
تا زخم د لاله د زړه جوړ نكړاى شو تر اوسه
ملهمه د شبنم ! ته لگېدل زده كړه بل شان
دا ولي د ښكاري زړه په تا نه سوزي بلبلې؟
پخپله پنجره كي ژړېدل زده كړه بل شان
دښمن تا هغه شاني خس گني گورې ازغيه !
په سترگو د دښمن كي غړېدل زده كړه بل شان
ستا اور څوك سوزلى نه شي اي اور اوركيه !
كه خس خاشاك سيزې نو ځلېدل زده كړه بل شان
جرس نه دئ شيدا، چي قافله دي نه كړي ويښه
كه ځان جرس كوي، نو غړېدل زده كړه بل شان

په دې ډول په پښتو ادب كي د نوي ژوندانه څپې له پنځوسو كالو را په دې خوا په ښكاره ليدل كېږي، او پښتو ادب له حياتي تحولاتو سره اوږه پر اوږه روان دئ.

مگر دا حرکت په نوي ډول روزنه او تودونه غواړي، او دا کار د قوم د پوهانو او ادبي ټولنو او ژبنيو مؤسسو دئ، چي څنگه نوی ادب په نوي فکر مجهز، د نوي ودي او پرورښت پر خوا روانوي.

د جرس غوندي فقط خوزول غواړي
يقين وکړه ! هره خوله كي ترانه ده !

په اوسني پښتو شعر كي نوی څرك :

ادب د انساني ژوند يوه ښكلي پدیده ده. نو په هره اندازه چي ژوند سره اوږي، او له يوه حاله بل حال ته تحول مومي، ادب هم هغسي د اوښتلو تر قانون لاندي په هره زمانه كي نوی رنگ، نوی خوند، نوی طرز او نوې ښکلا پيدا کوي. او دا چي د هري ژبي په ادب كي خاص خاص ښکونه او دورې موجودي وي، او هره دوره ځانته ځيني خصايص او ټاکلي ټکي لري هم يوه طبيعي خبره ده. ځکه چي هره زمانه د ځانه سره نوي نوي تعابیر، او نوي فکرونه، او نوي اندېښنې راوړي او هرو مرو د ادیب او شاعر فکر پخپل چوکاټ كي اچوي.

د هري ژبې ادب دغه مختلفي دورې لري، او هره دوره يې ځانته په ځينو خاصو خاصو ټکو له نورو دورو څخه ممتاز وي، او دا د ادب ډېر غښتلی جبر دئ، چي اديب بايد پر يوه زاړه عنعنوي ډول پاته نه سي بلکي د زمانې له سيره سره پر مخ ولاړ سي.

شعر او شاعري هم د انسان د ژوندانه له تحوله سره هرو مرو اوښتونکې او گرزېدونکې او نوي ډول قبلونکې ده. د مثال په توگه به د فارسي ادب تحول ته وگورو، چي لومړۍ مرحله او د سامانيانو په دوره کي څنگه و؟ او بيا د غزنويانو په دوره کي څنگه سو.

د رودکي الفاظ، اداء، د کلماتو تلقين، معاني او فکري اړخ بالکل د سنایي يا مولوي څخه بېل دئ. حال دا چي د دوی تر منځ دوه درې قرنه فاصله ده، اما هر قرن پر ژبه او ادب او فکر باندي دوني اثر کړی دئ چي فرق يې برالا ښکاري او هيڅوک له دې حقيقته سترگي نه سي پټولای. د پښتو شعر هم د اسلامي دورې له ابتداء څخه مختلفي مرحلې تيري کړي دي، خو دا څلور قرنه د (۹۰۰) هـ را په دې خوا ادبي تسلسل لري او د پير روښان تر ادبي اجتهاد وروسته د خوشحال خان او خټکو ادبي نهضت شروع سوی و، چي دا دئ لمن يې اوس مور ته رارسيري. د پښتو نوې دوره او د ژوندانه په حرکت شروع زه د شلمې پېړۍ له ابتداء څخه گڼم.

تر دې دورې دمخه پښتو ادب پر هغه لاره تگ کاوه، چي قدامو و ټاکلې وه، د شعر قالب هغه گڼل کېدی، چي په مدون ادب کي تر خوشحال خان وروسته شاعرانو جوړ کړی و. په فکري لحاظ هم شاعرانو هغه لار غوره کړې وه، او د پښتو ادب د عشقي او اخلاقي او ديني اشعارو په غولي کي محصور و.

نوی یعنی څه ؟

کله چي د نوي صفت پر شعر باندي تطبيق کيږي نو زما په خيال تر دوو مقولو لاندي راتلای سي :

اول : د شعر معنوي اړخ او د تخيل چاپېر او هغه څه چي شاعر يې د خپل چاپېر شمزی گڼي او د ده د هنر اصل او موضوع وي چي په فرانسوي يې فونډ (Fond) بولي.

دوهم : د شعر لفظي اړخ او ظاهري چوکاټ چي قدامو به د بلاغت اصول گڼل، او په بديع، عروض او قافيه کي به يې بيانول، او دغه برخه يې په نوې اصطلاح فورم (Form) بولي. د پښتو شعر د شلمې پېړۍ دوره چي شروع کېده د محتوی او موضوع له پلوه يې ډېر نوي عناصر او د عصر او زمان سره برابر معاني او مطالب په ځان کي ومنله او د پښتو شاعرانو په ډله کي مور تر نيمي زياته برخه داسي شاعران لرو، چي د دوی د فکر مدار نوی و، دوی د کلاسيکو شاعرانو په ډول ځانونه د زلفو په کمند کي پېچلي، او دتورو څڼو په پېچ و خم کي نښتي، او د گل او بلبل سره همنا او د میو او د جام په دور او تسلسل کي گرفتار نه کړل، بلکي د دغو مکررو او ډيرو استعمال سوو او پوده سوو مضامينو پر ځای يې ملي دردونه، اجتماعي او سياسي خبري بيان کړې. خو د دوی د شعر او وينا قالب هغه و، چي قدامو و ټاکلی و. يعنی دوی د عصر او زمانې نوي ترنگونه او زمزمې په هغه قديم رباب کي ورغولې، هغه غزل، او مثنوي او رباعي او نور پخواني قالبونه يې په نوو موادو او افکارو ډک کړل. که د دوی فونډ نوی و، فورم خو يې زوړ و، نو ځکه د دې ډلې په هنر کي کوم ابداعی او تخليقي رنگ نه ښکاري. دوی د تبليغ او تلقين له پاره کومه نوې لاره نه کړه جوړه خو بيا هم د زمانې جبر د دوی په فکر او د شعر په محتوی کي ضرور دخل وکړ، او دا هغه زمانه وه چي پښتنو د استعمار ناوړي او کروړي ليدلي وې او په مشرق کي د آزادۍ ورمه چلېدله. لومړی بين المللي جنگ خلاص سوی و او په ټولو شرقي ملتو کي د آزادۍ جنگونه له استعمار چيانو سره په مختلفو شکلو شروع سوي وو او په افغانستان کي د استقلال د بيا موندلو مبارزه په کاميابي سره ختمېده.

د دغو شاعرانو څخه چي زموږ په ادبي حرکت کي پيش قدمان دي د مثال په توگه : غلام محی الدين افغان، عبدالهادي پرېشان او سيد محسن کندهاری، سيد حسن او مخلص کندهاری، غلام محمد پوپلزی، سيد راحت او میان احمدشاه، فضل محمد مخفي، او امير نواز جليا، او فضل احمد غر، او هلالی نومونه راوړلای سواي. دې ډلې خو په ادبي حرکت کي غټه برخه اخيستی ده. اما له قديمو زولنو او رواياتو څخه يې ځان نه دئ ژغورلی. ډايرکټ او نېغ خپل مقصد ته ورغلي دي او په هنر نمايي او ابداعی مرحله کې پل نه دئ ايښي.

زه دغه ډله نه غندم، او د دوی فکري خدمتونه پر سر او سترگو منم، مگر کله چې د تاریخ ادب په تحلیلي او انتقادي مرحلو کې هنري آثار پلټل کېږي او پر فني معایرو باندې د هر هنري اثر قیمت ټاکل کېږي نو دغسې اشعار له نوي هنري ښکلا څخه تش ګانه سي، او د زاړه سبک په ډله کې شمېرل کېږي. د مثال په توګه زه د هلالی یو شعر وړاندې کوم، چې د مضمون له پلوه نوی او خور او مفید او د نوی نسل یو ښکلی ارمان دی خو د اداء او څرګندوني قالب او طرز یې هغسې کلاسیک او زوړ او مستقیم دی:

ارمان یو

ای پښتنو پوه شی دئ ستاسو نوم نښان یو
خانګي بېلي بېلي دي، دئ ستاسو د ذات شان یو
دا یوسف زبي، خټک، بارک احمدزي، مهمند
دا غلجي، شینواري، افریدی دئ خاندان یو
سیل نه جدا شوي مرغی لاره شي د مرګ په خوله
راشئ د مقصود منزل لپاره کړئ کاروان یو
لاس یا پښې او سر بللي چا په بنیادم نه دي
بېل بېل اندامونه غونډه شي جوړ شي ترې انسان یو
ای پښتونه خدای لپاره، ولي ته یو نه شولې؟
خدای دئ یو، کعبه یوه ده، او ښکلی قرآن یو
ته که عزت غواړې په دنیا د نور اقوام په شان
ستا دي په دنیا د سیاست کي وي میدان یو
ای پښتونه! پوهه که خپله ځان د ورورلی په راز
ستا ګټه یوه ده په دنیا کي او تاوان یو
کاشکي چې زما په ژوند پښتون یوه منګول شولې
زه هلالی بس په زړه لرمه دا ارمان یو

وګورئ دا د نوي شعر یو اعجاز دئ، دا بیتونه دېرش کاله پخوا ویل سوي وه، مگر اوس دغه ښکلی ارمان د پښتونستان په نامه عملي مبارزې ته راوتلی دئ، نو تاسي له شاعره بله څه معجزه غواړئ؟
مگر ښاغلو لوستونکو!
دلته زما مقصد د نوي شعر اجتماعي او سیاسي موقف نه دئ، بلکي یوازي د هنر ارزښت څېړنه او پلټنه ده، چې دا مقصد به په آینده کي پسې وڅېرم.

په پښتو کي نوی هنري حرکت څنګه شروع سو؟

د افغانستان د استقلال جنګ د ایشیا په دې برخه کي یوه وینوونکې او خوځوونکې پېښه وه، لکه په ډیرو اجتماعي او سیاسي او مدني چارو کي چې تحول راغی، دغسې هم د فکري او ادبي اړخه یوه مشمره او اغیزه ناکه حادثه وه.
د پښتونخوا په ختیځو برخو کي چیري چې د خوشحال او رحمان او شیدا غونډي بلبلانو خواړه رغونه اروپدل سوي وو، اوس هم د پښتو شعر نشوونما بیا مونده، او د ادبي تجدد مکتب لومړی پلا هلته وپرانیست سو، او دا د پښتونخوا هغه ښکلې سیمه ده، چې شیدا په زاړه نامه "بگرام" داسي ستایله:

د بگرام خطه دلکښه
د بهار د خاطر خوښه
سرتريايه رنگ اميز دئ
رنگينه خيال انگېز دئ
په بهار کي يې د گـلو
نارې اورم د بلبـلو

د دې ښکلي ادب خيزي سيمي زلمو د اروپايي مترقي ادبه سره اشنايي وموندله، او په پښتو شاعري کي يې نوي افکار، نوي الهامات، او نوي اساليب رواج کړل، د دې ډلې پېشوايان : سيد رسول رسا، فضل حق شيدا، برق کاکاخېل، سمندر، غني، بيزاري، طوفان، اجمل او سليم غوندي شعراء دي، او دلته مور اوس د دې ښکلي بوستان رنگين گلونه لکه : الفت، بېنوا، لايق، شپون، رشاد، ريدي، محمود، پسرلی لرو.

نوو شاعرانو د خپل هنر فورم او فوند دواړه نوي کړل، او که يې هم کله د پخوانو قوالب او هنري اساليب وساتل په هغو کي يې لاس وواهه، او په نوې گېڼه او نوي پسرول يې وښکلل، او په دې ډله کي د الفت ابتکار دا و، چې نثر ته يې کټ مټ د منظوم او پيودلي شعر رنگيني ورکړه، او زه چې د ده منثوري وړې توتې لولم گمان کوم چې نثر نه دئ، بلکي د يوه خواږه او پيودلي کلام په څېر خوند کوي.

د (رسا) د بېلتانه سندره دېرش کاله پخوا ويل سوې ده، خو هم يې موضوع نوې شانتي ده، او هم يې اداء نوې ده :

د اوبنکو سترگي خون فوارې وې
گرد و غبار وې، توري ايرې وې
په تندر سوي، سرې ايرې وې

رېزې رېزې وې، او تر او تر وې
يو چې په غير مي ښکلی دلبر وې

بيدياوي ، تري هولناکي غرونه
تاوده بادونه سوي رېگونه
ناست په غرمو کي، سره وي ډاگونه

شونډي مي وچي، سوی ځيگر وې
يو چې په غير مي ښکلی دلبر وې

په پای کي دا شاعرانه آرزو د ژوندانه او د ميني په خطرناکو مناظرو کي داسي پای ته رسوي :

د مرگ سلگۍ مي ورو ورو راماتي
خولې راماتي، ساه رانه پاتي
رانه وې پاتي دنيا ميراتي
ژبه مي بنده لار مي نظر وي
يو چي په غير مي ښکلی دلبر وي

لحد کي پروت وي، زير مخ کفن کي
د ژوندون ساه مي، نه وي بدن کي
دردمنده زړه مي خاموشه تن کي
مرگ مي په ژوند وي، کاش چي خبر وي
سرته ولاړ مي، ښکلی دلبر وي

په دې ادبي تحول او تجدد کي د سيد رسول رسا د خيبر له خوا ماښام، د شيدا د ماښام سپورمي، د برق د زړه ټوکړی، د سمندر ارمان دئ زلميتوبه، او د الم پر څوکه ناست يم، د بيزاري ستړی له دنيا نه يم، د يادولو وړ دي. د برق کاکاخېل د زړه ټوکړی، داسي يوه ټوټه ده، د قالب او فورم له مخي آهنگي او مستي او طنان وزن هم لري او محتوی يې هم د احساساتو په تصوير کي بده نه ده او يو څو ټوکړی يې دا دي :

غر په لوري په گلزار
بهار راغی په يو وار
ټول وطن سو لاله زار
بلبلان په چغار سر
بوراکان او تراوتر
نوی شان دئ په دنيا
غر په سمه په بېديا
نن چي ټول عالم مسرور
ځيني سم، ځيني مخمور
دا يوزه يمه مجبور
په زرگي مي دم په دم
غلبه ده د تورتم
آشنايان رانه ټول ځي
نوی غم راته راځي

دلته شاعر ټول او وزن او آهنگ هم ساتلی، او نوی قالب يې هم اختراع کړی دئ. د سمندر ارمان دئ زلميتوبه ! هم دغسي موزونه او پېودلې ټوټه ده . دی وايي :

آرمان دئ زلمیتوبه !
 په تیریدو وې چي راپاڅېدم له خوبه
 آرمان دئ زلمیتوبه!

چي را په خود سوم مازدیگر و
 په پرېوتو کي زېری نمر و
 دغه د توري شپې خبر و
 بېغمه خوب د غم بستر و
 چي مي تر غور شولو آواز د نی له چوبه
 آرمان دئ زلمیتوبه!

وروستي شي پاته چي ویده شي
 په حرکت باندي کره وړه شي
 دیدن په پتو سترگو نه شي
 پرونی ورځ به بیا رانه شي

که مي سیلاب جوړ شي د اوبنکو له خخوبه
 آرمان دئ زلمیتوبه!

د سمندر بله توتېه شعر د الم په خوکه دوه دېرش کاله پخوا جوړه سوې ده، چي د شاعر د نوي قالب جوړولو او موزوني او مضمون آفرینې ښکاره دلیل دئ، د منظر نگارۍ کمال دئ، د لوړ تخيل معراج دئ او نتیجه يې يوه محکوم قوم ته دېره مفیده او مثبته ده او تر اوسه لا هم د محکومو او مظلومو پښتونستانيانو پر حال صدق مومي، د دې نوي شعري توتېې آغاز داسي دئ :

لکه والوزي له شوقه چورلنډې خوري په فضا کي مرغ دل مي دئ خوشحاله د دنيا له درد و غمه د الم په خوکه ناست يم	آسمانونو ته کوتره! کوزه گوري گزري بره سيل کوي د غره له سره دا ساعت دئ ناخبره زه له ټول جهانته پورته
--	---

په دې آسماني سیر او جگوالي کي چي د شاعر تخيل دېر لوړ الوتنگ کوي او خپل ټول مناظر په اوږده بيان او مهارت تصوير کوي او د منظر نگارۍ اوج ته رسيري، نابره ځانته ملتفت کيري چي زه خو مریي يم، او پردو ته په سلام ولاړ يم، نو دا ټوله خيالي اعتلا او لوړېدنه د ځان غولونه ده، وايي :

هوش مي راغی چي غلام يم شپه او ورځي په سلام يم که وهم ماهی د دام يم لکه خس د راه عام يم زه له ټول جهان نه پورته	د الم په څوکه پورته په تندي مي لاس ترلی دا ټوپونه په درياب کي په دنيا کي پست ترينه د الم په څوکه ناست يم
--	--

د پښتونستان په متجددو شاعرانو کي چي د خپل زړه درد او سوځنده احساس په ډېر ادبي قدرت ښکاره کولای سي، او د خونين زړه ټوټې د شعر په پارکيو کي نغښتلاى سي، بېزاري دى. نه پوهېږم چي دا تکړه او خورمن شاعر څوک و؟ دى لږ پېژندل سوى دى، خو دېرش کاله پخوا د پېښور د خيبر په مجله کي د دې مقتدر او متجدد ويونکي ويناوي خپرېدې، چي ما يې هغه وخت د پښتو شعر په تاريخچه کي نوم او آثار ليکلي وه.

دا شاعر کاملاً پسيمسټ او بدبين ښکاري خو په وينا کي قدرت او مهارت او طراوت او جدت سته او لکه د فارسي کرمانني د آرمانجن زړه د اورنيو احساساتو ترجماني ښه کولای سي. (ستړى له دنيا نه يم) د ده يوه ډېره د آرمانه او احساسه ډکه ټوټه داسي ده :

ستړى له دنيا نه يم ټوکی مسخري مه کوه! ستړى له دنيا نه يم لا مي زياتوې ته غم ستړى له دنيا نه يم ډېر له قهره ښورئ نن ستړى له دنيا نه يم لا مي دلسوزي کوې ستړى له دنيا نه يم بيا عکس نما نه شي ستړى له دنيا نه يم مره زرگيه مري که ته! ستړى له دنيا نه يم نورو د آشنا سترگو! ستړى له دنيا نه يم لافي د آشنا مه کوه! ستړى له دنيا نه يم	مه راوړه ساړه لاسونه ستړى له هر چا نه يم اې د صبحدم نسيمه ! ما سره نخري مه کوه خوش يوازي ځانته د سروگلو د بستانه يم څو به غړوې مطربه ! خور سرود په زير و بم ستړى د فراق د سرودونو نه بې شانه يم اې د آسمان ستورو ! ولي بد بد راله گورئ نن ځای په زمکه نشته ځما، ليري له آسمانه يم اې ښايسته سپورمى ! په سر مي ولي غمازي کوې زه دغم لمبو وژلى ټول ستى سوزانه يم اې د يار د مخ جلوي ! چي بيا جلوه نما نه شي ! پرېږده چي جل بل ستى لمبو کي د هجرانه يم نور دي زه پاللى نشم، چوه زرگيه چوې که ته بس کره ځان کره صبر زه مور شوى له جانانه يم اې د يار بې مثلوه، دل آزارو، دلربا سترگو ! روى د رب دى ، نور په قهر مه گورئ پښپمانه يم! روى د رب دى، اې رقيه ! ما پوري خندا مه کوه! يار دي ستا نصيب شي زه بېل شوى له جانانه يم
---	--

تر دې ځايه ما د لري پښتونخوا د نورو شاعرانو د هنري تخليقاتو څو نمونې در وړاندي کړې، او تاسي گورئ چي دا شاعران د شعر په نوو قالبونو کي خپل افکار او د زړه دردونه تويوي، د دوى د فورماليزم تخليقي احساس هغوني نوى دى، لکه د

فكري الهام اخیستلو او محتوی مواد چي يې په نوي ډول او سينگار سره اوډلي دي. اما دا ډله په دواړو خواوو کي بيا هم معتدله ښکاري، په دوی کي د تحول افراطي ميل نسته، د شعر د ټوټو يو له بله تناسب او توازن ساتي، او بيخي ځانونه له قالبه نه باسي او ښايي چي د نوي شعر ځيني افراطي لېوالان دغسي اشعار اصلاً نوي هم ونه گڼي، مگر زه يې د نوي شعر طلعيه بولم. ځکه چي نوي شاعر د فورم په ټاکلو او جوړولو کي آزادي او په ژبه کي نوي تعبير او تراکيب هم پيدا کولای سي.

اجمل خټک :

د لري پښتونخوا په نوي ډله کي يو ډېر ځلانده ستوری او د لوړي قريحې خاوند اجمل خټک دی. د ده د فکر برېښناوي د پښتنو کوډغلي روښانه کوي، د خټکو د عالي استعداد او راڼه محيطه او د اکورې د تاريخي پلوشو رڼاوي او ځلاوي اوسني عصر ته رارسوي. زه چي به کله د لنډي سين پر غاړه د کابل د رود څپاندو نڅاوو ته په پسرلي ناست وم او د اکورې منظر به ښکاره کېدی، نو ماته به د خوشحال خان نغمې د شيدا او هجري سوځونکي کريري، او د اجمل د دردناکو ږغونو انگازې نسيم راوړي او ما به په اکوره کي د خوشحال له څنگه سره اجمل لیدی، چي په شلم قرن کي په عصري رنگ او نوي ځلا د اکورې پر کنډوالو برېښېدی.

دی خپل اشعار " د ژوبل احساس يو څو څړيکي، د زخمي غيرت يو څو غورځنگونه د سرې ويني يو څو ترم څاڅکي، د اولسي جونگړيو څو شنه اسويلي، د غاوره اقتدار يو څو ږندې لتي " بولي.

خو زه اجمل د پښتنو د زړو ارمانو ممثل، د دوی د مرو او څپلو غورځنگونو ژوندی کوونکی، او د پښتني ټولني د اجتماعي روح او احساس پېژندوی گڼم، دی په نوي ژبه او نوي ډول د قوم مړ احساس راڅوځوي. د خوشحال خان د کهاله د ادبي روایاتو حامل دی. د خوشحال خان جاويدانه نغمه اوس د پښتونخوا په فضا کي د اجمل په رباب انگازې اچوي، دی وايي:

د خوشحال له خاوري پورته يوه نغمه يم
 بل مشال په اباسمين او تاتــــــــــــره يم
 سرې ! پوه شوې د غيرت چيغه سور اور وم
 چي تا څومره رانغردلم سره لمبه ســــــــــــوم

د غيرت چيغه، د اجمل د ابتکاري ادب او ابداع ډېره ښه پلوشه ده. دی څپانده روح لري او د هر استعماري ټونگ مخالف دی. که مور د پښتونستان په پښتنو کي د دوی د اروا د زوايوو ترجمان وغواړو، بايد اجمل يې بهترين پوهاند و څرگندوي وبولو. اجمل وايي، او څنگه ښه وايي :

ملگرو ! تش په لوگــــــــــــيدو ونه شوه
 ځئ چي لمبه شو، دا خپل ځان وسوځو
 د نوي گل د خــــــــــــماني له پاره
 دا زور خورلی گلستان وسوځو

په سياست کي خو اجمل د پاکستاني استعمار سره جنگيږي، او دا وروست نظام وړانوي، مگر د هنر د نوي گل د خصماني او پرورښت له پاره هم ښايي چي زاړه او وراسته اساليب وغورځوي. د اجمل په چيغه کي ځيني د نوي ادب شهکارونه هم سته، چي د اوسني ادب د وياړ شمله ده. د شهيدانو د ويني فرياد، د زلمي سندره، احتجاج، چرگ ته، بين مار ته، گوجر، جنت، زلمي شاعر ته، د زماني باد ته، پېغله داسي هنري شهکارونه دي، چي د شاعر د غورځنده زړه څخه راوتلي اوازونه دي.

د هنر، د جمال، د وينا، د ښکلا، د احساس، د تلاطم او د يوه موج روح مظاهر دي او هر کله چي د پښتو د اوسني شعر او هنر خبري کيږي، نو د اجمل دا آثار يې په سر کي درېږي. په يوه مسته نغمه کي د خيبر د شپې ږغونکي سره داسي خبري اتري کوي، د زړه اور او طوفاني احساس داسي پکښې ځايوي، چي د پښتونستان مجاهد ملت ته د ژوندانه ږغ دی :

ستا د سوز و ساز پردو کي
سرې لمبي دي را خورې کړې
ستا سوري سوري کوکل کي
خو نغمې دي راخوړې کړې
دا سره سره فضا دي
په نغمو لمبه - لمبه کړه
دا اوده - اوده دنيا دي
په دې بين نغمه - نغمه کړه
په دې چه چاپي کي
غلبې اودې پرته دي
د دې ترو په خولۍ کي
زلزلې اودې پرته دي

په دې بين دي گوتي کېده !
دغه غرونه په گلپا کړه
د خيبر د سر د پاسه
تندرونه په گلپا کړه
راشه پورته يو تپه کړه
له دې سوي - سوي غره
اې بين ماره د خيبره !
اې شپونکيه د تور غره
راشه پوک وهه دا بين دي !

په دې بين کي راته واړوه
يوه داسي گرمه لوبه
چي اوده زړونه راوينس کړي
له دې ډبره غرقه خوبه
لېونۍ اتې شروع کړي
ورته کاني بوتې ژاړي
په گلپا شي په نخا شي
غرونه - غرونه، غاړي - غاړي
د دې بين له سوي سازه
سره بخري رابهر شي
د سرې ويني رگونه
دلته بيا په گلپا سر شي
د دې ترو د رغونه
بيا مستياني راپيدا شي
د واورينو سر درونه

بيا بجلياني را پيدا شي
لږزنده شي په دې ساندو!
هر خبر او ناخبره!
اې شپونكيه د خيبره!
اې بين ماره د تور غره!

راشه پوك وهه دا بين دي

د سندري په پاى كې وايي :
د دې ټولو سوو زړو نه
شين لوگى پكښې لمبه كړه
گڼي اور د غيرت واخله
دا خيبر پكښې لمبه كړه
بين ته داسې پوكى وركړه
يو كړه لوړي او ژوري

په يو تار دي زړونه گڼه كړه
كه نږدې وي او كه لري
دغه شاري - شاري كندي
ټول خوږه - خوږه نغمه كړه
دغه جاري - جاري غر دي
يو پسته - پسته ورمه كړه
د آواز سره دي تاو كړه
د تنكو زلمو روحونه
د نغمو سره دي گڼه كړه
د نوخيزو قدمونه
پردې ټولي تار په تار كړه
كه خو لرو وي او كه بره
اې بين ماره د خيبره!
اې شپونكيه د خيبره!

راشه پوك وهه دا بين دي

پښتو نوی شعر په افغانستان کي :

په افغانستان کي د استقلال له غورځنگه سره د ژوندانه نوی تحول په ښه توگه لیدل کیږي، د دې نوي حرکت تاداو تقریباً یو قرن پخوا د مرحوم امیر شېر علي خان له زمانې څخه د ستر سیاسي مفکر سید جمال الدین افغاني په ظهور او په بالا حصار کي د نوي مکتب په تأسیس او د شمس النهار په تنکیو پلوشو په خپرېدنگ ایښود سوئ و، خو دوهم جنگ او د استعمار هولناکو څپو دا ملي حرکت د فکري خوا څخه پر ځای ودراره او زموږ ملت له استعمار سره په خونینه مبارزه لاس پوري کړ او تقریباً نیم قرن وروسته، چي کامل سیاسي استقلال بیا مونده سو، نو هغه فکري تجلاوي بیا زموږ د وطن پر کوډغلو چي له استعمار سره په اول او دوهم جنگ کي بالکل وړاني سوې وې بیا وځلېدې. موږ استقلال وگاټه، خو پنځوس کاله له فکري پرورښته او له نوي پیشرفته څخه تر شا پاته سوو. په اول او دوهم جنگ کي زموږ ملت دا ثابته کړه، چي موږ دا وطن ساتلای سو، او د خپل ملي موجودیت له پاره د دنیا له قویترین او غښتلي سازمانه سره هم ډغري وهلاي سو او په هر حال کي خپل مرکزیت خوندي کوو.

مگر یو قوم چي د خپلي خاوري او خپل ملي موجودیت په دفاع کي یو قرن توره په لاس پر ډگر ولاړ وي او په سرو وینو کي رغړي، هغه خو د فکر او ادب او علم او پوهني، روزني ته ابدأ فرصت نه مومي.

په پښتو ادب کي د شعر په شکل، نوي افکار او نوي محتویات په زاړه فورم او ډول، موږ لومړی پلا په سراج الاخبار کي وینو، چي عبدالعلي مستغني او غلام محی الدین افغان او پرېشان او مولوي صالح محمد او ملا محمد افغاني نویس ځيني اشعار نشر کړي دي په دغو ادبي ټوټو کي د وطن خواهی، نوی احساس، د افغانیت او ملیت نوی فکر او د عصري تجدد نوی حرکت ښکاري او دغه افکار وه، چي د استقلال د نهضت له پاره یې ډېره ښه زمينه برابره کړه.

زما ښه په یا دي، چي د استقلال تر جنگ درې څلور کاله دمخه ښاغلي پرېشان (اوسني داوي) د بلبل گرفتار مسدس په فارسي ژبه نظم کړ او د استقلال له پاره یې د خپل ملت آمال د یوه گرفتار بلبل په ژبه تصویر کړل او عین دغه ادبي ټوټه مرحوم مولوي صالح محمد په پښتو نظم کړه. دې دواړو ادبي ټوټو پر باسواده طبقه باندي داسي اثر وکړ، چي د بلبل گرفتار منظومه به په کندهار کي له سراج الاخبار څخه ښځو هم لوسته. هغه وخت زه کوچنی وم، خط مي نه سواي لوستای، مگر دغه ادبي سندره مي اورېدلې وه، چي ښځو به په پښتو لوستله، خو سترگي به یې له اوبښکو ډکي وي، ساړه اسویلي به یې له سینو څخه راختل، اما د وطن د آزادی قدر په دغو مجلسو کي پیژندلی و.

په دغه وخت کي ځيني نور پښتانه شاعران هم وو، چي د دوی آثار په سراج الاخبار کي نسته، مگر نوي افکار، او د وطن مینه، او ملي درد لري، لکه د کندهار سید محسن آغا او ملا عبدالباقي افغان، چي خپل پښتو کتاب یې په تقریباً پنځه زره بیته کي د امیر حبیب الله خان په نامه اهداء کړی دی او ډېري اصلاحي او انتقادي او ملي برخي لري.

د وزن او ظاهري فورم په لحاظ خو د دغو شاعرانو په آثارو کي کوم نوی توب نه ښکاري، مگر په فکري لحاظ یې مضامین نوي دي، له نوي ژوندانه څخه ږغیږي، ملي دردونه بیانوي او غواړي چي شعر د ژوندانه سره ونښلوي، او په دې لاره کي موفق هم دي، ځکه چي هم د دغې ډلي مقبوله سعيه او ښکمرغه فکري حرکت و، چي د استقلال د بیا موندلو هنگامه یې توده کړه، او موږ کورټ د دوی دغه ادبي جهاد او زیار نه هېروو، او هم د دوی دغه فکري سلسله ده، چي په اوسني نسل پوري نښلې.

د استقلال تر بیا موندلو وروسته، موږ ډېر شاعران لرو، چي په فکري لحاظ نوي، او د فورم له خوا زاړه دي. مگر په دغه ډله کي مرحوم حاجي ولي محمد مخلص د خاص امتیاز خاوند دی. دې سړي په کندهار د پښتو شعر نوی مکتب پرانیست، ډېر اصلاحي او انتقادي اشعار یې وویل. خو ده ځان د پخواني مکتب په قید او وزن پوري پوره مقید نه کړ. خپل افکار یې په داسي قالبونو کي واچول چي د عوامي ادب له اوزانو څخه اقتباس سوي وه.

مخلص د عصر او زمان سره ځيني تعابیر او نوي استعارات هم وموندل، چي د ده شعر ته یې عوامي رنگ هم ورکړ، مثلاً په بین المللي لومړي جنگ کي چي عثماني ترکانو د اروپا حکومتونو ته د المان په طرفداري د جنگ اعلان ورکړ، مخلص له دغې واقعې څخه په عشقي دنیا کي الهام واخیست، او داسي تعبیر یې ځني جوړ کړ:

تورکان سترگو دي بيا ماته اعلان کړی د جنگ مژگان دي زما و قتل ته ولاړ تيار يکړننگ

په دغه ډله کي مرحوم سيد حسين سيد او رحمت الله پوپلزی، او ملا جانان کاکړ او خواجه محمد زهير هم د يادولو وړ دي، ځکه چي د دوي اشعار هم اصلاحي او وطني رنگ لري او مسلسلأ ما څو کاله په طلوع افغان کي خپاره کړي دي. د اعليحضرت محمد نادرشاه غازي تر دورې وروسته، چي د پښتو ادب کوم انکشاف او پرمختگ موندلی دی، دا تنکی نهال يې ښه روزلی دی. پخوانی انجمن ادبي او اوسنی پښتو ټولنه د پښتو شعر او ادب روزنتون سو، او په هغه دوره کي مور لکه : امين الله زمريالی، غلام جيلاني جلالی، قيام الدين خادم، صديق الله رښتين، عبدالرؤف ښنوا، گل پاچا الفت، عبدالشکور رشاد او محمد ارسلان سلیمي غوندي شاعران لرو، چي په فکري لحاظ څو بالکل نوي دي، اما د فورم له پلوه د دوی په ځينو آثارو کي د نوي توب څرکونه وینو.

د پښتو ادب په تاريخ کي دغه درنه ډله د پخواني کلاسيک مکتب او نوي مکتب تر منځ د منځگړو حيثيت لري. دوی د گذشتگانو د ادبي رواياتو حامل دي او هغه زوړ ادبي ميراث يې نوي نسل ته رانقل کړی دی او د پښتو ادب تاريخ هيڅکله د دوی مشکوره سعيه نه هېروي. دوی د خپل عصر او زمان سره مطابق په پښتو شعر کي نوي افکار داخل کړل. دوی نوی نسل له وطني او ملي حقايقو سره آشنا کړ، دوی د پښتو شعر تنکی نهال وپاله. په ادبي رواياتو کي چي کومه وظيفه د دوی پر غاړه وه، هغه يې په لکه غاړه اجراء کړه او د پيشقدمی عالی مقام يې وگاڼه. مگر د زمانې سپر خو نه دريري او په کايانتو کي د تجدد او تحول قوي لاس خپل کار کوي او د بشر فکري کاروان هر وخت روان ښکاري، نوکه اوس د نوي نسل زلمي ځانته د نوي شعر نوې دنيا جوړوي، دوی هم په هغه اندازه حق لري لکه دېرش کاله پخوا چي مور ځانونه له پخواني فکري جريانه څخه وايستل او په پښتو شعر کي مو اصلاحي او انتقادي او عصري مواد داخل کړل.

يو مثال : پنځوس کاله پخوا زمانه در په ياد کئ ! هغه وخت چا پښتو شعر نه وایه، او که به څوک په دې فکر کي و، هغه به د خوشحال او رحمان پيروي کوله، د تورو زلفو په شکنجه کي به نښتی او د بانو په غشي به ژوبل و، د شعر موضوع او محتوی يو زر کاله دغسي راغلې وه او خلک هم پر دغه لار تلل، يو وار نابيره غلام محی الدين افغان د شعر مجراء بدله کړه او په (۱۳۳۳ هـ . ق) يې په سراج الاخبار کي د کوم خيالي محبوب د اورودو زلفو او ښکلي مخ او هلال آبرو د ستاينې پر ځای د وطن په حقيقي دلبر پوري داسي سندره وويله :

زړه زما ډک دی له ميني د وطن
خپل وطن ماته عزيز دی تر خپل تن
هر يو گل مي د وطن پر ما ډېر گران دی
تر کشميره، تر پاريسه، تر لندن
که څه ډېر دي په جهان کي عزتونه
ډېر عزت دی په خدمت کي د وطن

دا موضوع اوس مور ته نوې نه ښکاري او ښايي چي ډېر زلمي يې د بيان يو مبتدل او فرسوده طرز وپولي، او له فکري پلوه يې هم خوښ نه کړي، مگر په هغه وخت کي بالکل نوې وه، او ښايي چي شاعر به د پخواني خيال او د زاړه مکتب پيروانو ډېر غندلی وي، چي ولي د رحمان بابا لاهوتي فکر، په داسي زميني موضوع تبديليوي؟ نوکه مور په هغه وخت کي مرحوم افغان د دغه نوي فکر په راوړلو نه پر کوو، بلکي د نوي عصر په فکري تحول کي دی د پيش قدمانو په ډله کي دروو، ښايي چي د اوسني عصر نوي شاعر ته هم دغه حق ورکو.

تر پنځه ويشت کلن سپر وروسته :

ما دمخه وويل چي په پښتو شعر کي د فکري تحول نوې دوره له (۱۳۱۰) شمسی کال څخه شروع سوې وه، او دا د يوه قرن څلورمه برخه تر ۱۳۳۵ ش پوري زه د منځگړو دوره گڼم ځکه چي دغه دوره د پښتو د کلاسيک شعراو نوی غورځنگ تر مينځ د يوې منځنۍ دورې حيثيت لري.

په دې دوره کي د پښتو شعر فورم او قالب هغه د خوشحال او رحمان او د دوی د ملگرو په څېر و. خو فکر يې نوی و. د شعر محتوی اوښتې وه. وگورئ! پيرمحمد کاکړ د بېلتانه سندره په داسي قالب کي اچولې وه:

هجران انبارکړه پر ما غـمونه
ضعيف نحيف سوم په تن زبـونه
اور مي بيا بل سو د زړه په خوـنه
گهې ژړا کړم، گهې آهـــــــــونه
اوسکي مي څاڅي له ځيگرخوـنه
رنځ مي زياتيري له دې تاخوـنه

ښاغلي الفت په همدغه پخواني قالب کي نوی فکر ځای کي، او وې ويل:

گرانه وطنه! څومره زيبا يې!
جنت د ځمکي، زړه د دنيا يې!
ښاغلي تاج ته، د ايشيا يې!
وړ د ستايلو ته په رښتيا يې!
لعل وگوهر شته ستا بدخشان کي
تمدن خور شو، ستا په جهان کي

پنځه ويشت کاله پښتو شعر د پخواني فورماليزم په غولي کي خالپوڅي وکړې او د منځگړو تر ډلې وروسته په دې وروستيو پنځو شپږو کلونو کي يوه زلمی ډله شاعران راووتل، چي دوی په فکري خوا کي له منځگړو سره لږ و ډېر مشترک دي. خو د شعر فورم او قالب او تعابیر او د اداء طرز يې نوی ښکاري. له دې ډلې څخه ښاغلي سليمان لايق د خاص استعداد او ادبي ذوق خاوند دی او د ده نوی کلام د پښتو شعر د نوي غورځنگ شمله ده. هم فکري ښکلا لري، او هم د فورم او آهنگ په ايجاد کي گړندی ښکاري. لايق لکه نوی زلمی چي دئ افکار يې هم زلمي دي، کوم هيجان، کوم تلاطم او غورځنگ او نڅا چي د ده په اشعارو کي د اورنيو احساساتو سره ښکاري، د ده د شعر او نوي فورم او آهنگه سره اوږه پر اوږه ځي او زه داسي گمان کوم چي د آرامو زړو او مړو احساساتو خاوندان به هم له خپله شعره سره خوڅوي، او په خپله شعري نڅا کي يې له ځانه سره ملگري کوي.

دلته به زه د نمونې په توگه د ده يو پيغام راوړم. وگورئ څوني څپان، او څوني متلاطم او څوني تود دی، دی وايي:

تبر به شي کلونه مگر نه به شي
زما دغه رنگيني ترانې هېري
محوه به شي گور زما
کلی زما کور زما
مړ به نه شي اور زما
تل به زه ږغېرمه شعرونو کي له کامه سره

دا د بيدارۍ او ناپوهۍ څپې
زما هنر او مينه غرقوی نه شي
تل به د افغان بچي
پورته د باميان بچي
ښکته د سيستان بچي
لولي زما سندري له آغاز او له انجامه سره

زما ولس به يو شي هيوادونو ته
زما د ترانې ښکلي رنگين گلان
تل به د پښتو ژبه
دا د لويو غرو ژبه
دغه د درنو ژبه
ساتي زما شعر له فکرونو او مرامه سره

د شعر په پای کي لایق د زلمیتابه تودې هيلي د خپل هنر د ښکلا له پاره رابولي. د ده يقين دئ چي دا هنر نه مړه کېدونکې او جاويدانه او پایدونکې پدیده ده او هرو مرو به دا ږغ د فضا په تپېدونکې څپه کي آيندگانو ته رسېږي او خپل اثر به کوي، او وايي:

اې زما د خوانۍ تودو هيلو!
ننوزئ د شعر ابدي کور ته!
يوسئ ولولې زما
پتي زلزلې زما
اوبښکي قافلې زما

وروسته زمانو ته د دې عصر له پيغامه سره

بېنوا خو ما د منځگرو په ډله کي شمار کي، خو دی کله په نوي اتن هم کېښوزي او د فورم او فونډ په لحاظ نوی شعر هم وايي. د ده يوه خوره او د شعر ښکلې توتې په خپله د دغه تجدد او نوي توب حکايت کوي، او د زمانې نوی رنگ او نوی څېر رابښي. دی وايي:

نسیم و وې د گل غورکي:
بدل سو د يارانې رنگ

غلی شانته انقلاب دئ
بدلوي د زمانې رنگ

ورسره نوي رنگونه
رنگا رنگ تحولونه
کړي سمسور به راغ راغونه
موسم بل دئ هم بل سوی
د بلبل د ترانې رنگ

دري وري زور رباب دئ
زرو مطرب خانه خراب دئ
زور آهنگ د روح عذاب دئ
نوی ساز نوی آواز دئ
هم سو نوی د نغمې رنگ

هنر تل له صفا او سپېڅلتوبه سره مل وي. د ښکلا سره ټول وي او هر څوڼي چي دغه سپېڅلتيا او ښکلا ولري هغومره يې فني ارزښت زياتيري، نو هنرمن تل په څيرو سترگو د زمانې کرغېړنو ته هم گوري او نه غواړي چي د هنر ښکلې او ځلانده څېره په ځينو تورکنو آلوده او ککړه سي. بېنوا د نوي نسل توجه دې نکتې ته هم راگرځوي، او وايي :

طلایي جام کي د دور
شراب زهر دي په دور
نوشېدل يې غواړي غور
ای سرمست زلميه پام کړه!
بل راز سو د ميخانې رنگ

په دې ډول په پښتو شعر کي زمور د نوي شاعر کار ډير نوی دئ او دا ښکاره ده چي نوی شاعر خپل پراخوالی او نضج ته نه دئ رسېدلی او دا يې د صباوت او کوچنيتوب دوره ده، مگر دکانتې په قول د هر هنر ايجاد د هنرمن په ظريف استعداد پوري اړه لري او انساني دماغ د نوي روش او نوي لاري د پيدا کولو يو خارق العاده استعداد هم لري. نوکه زمور زلمي شاعران او د نوي طرز لېوالان په آينده کي د فورم او فوند په لحاظ د نوي شعر نوزاد وړونکي په ښه ډول وروزي گمان کيږي، چي پښتو به په ادب کي د نوي هنر له پلوه هم يوه غني ژبه سي. د اوسني پښتو نوي شعر د تنکي بڼې يو بل غورېدلی گل فاراني دئ. دی په فارسي کي هم د دغه مکتب له پيروانو څخه دئ په پښتو خو لږ شعر وايي، اما هغه لږ يې هم ښه ښکاري. فاراني په نوي مکتب کي د فورم په لحاظ پخواني اساليب نه هېروي، او د وزن او حتی قافيې په ساتلو کي محتاط او متوسط ښکاري. د ده يوه ټوټه شعر د غرو غروب نوميري خو زه يې د نتيجې له پلوه عنوان د تېر يادونه ږدم. په دې پارکي کي شاعر د پښتني عوامي ژوند مناظر پېش کوي او بيان يې هم خور دئ، د فکري جولان ساحه يې بالکل وگړنۍ ده او د فوند په لحاظ هم دا ټوټه يې ارزښته نه ده، دی وايي :

د سپينو دنگو غرونو شـاـتـه
زيری لمر ورو - ورو پتيری
خما هبر او مړه يـاـدـونـه
بيا مي زړه کي ژوندي کيری

مازيگر ورمه چليری
رپوي وحشي گلونه
سردرو کي انگازه کړی
د زړو شپنو برغونه

د کړدی مېرمنی پيايي
سيرلکي په شنو وښو کي
يو کمکی ماشوم ویده دی
کړدی لاندي په ځانگو کي

د نښترو گڼ ځنگله کي
گډونکي سندرې وايي
صحرايي بنايسته پېغله
يو جونگی اوبو ته بيايي

د نښترو خانگی باندي
ځنگلي مرغان چغيری
د تور تم راتگ نږدې دی
گوندی دوی ورنه ډارپري

د شفق وروستی وړانگی
مچوي اوچت ښاخونه
زه لا هسي چرت کي ناست يم
زوروي مي تېر یادونه

د همدغه نوي مکتب يو بل شاگرد شپون دی، دا زلمی هم د نوي فکر استعداد لري او د خپل فکر د ښکاره کولو له پاره د بيان نوې لاره پیدا کوي. د ده نظر د نوي شعر په شاوخوا کي د يوې نوي شعري توتې څخه ښکاري، چي همزولي شاعر ته خطاب کوي او داسي وايي :

ته د دنیا د کاروانو جرس
د تمدن د قافلو زنجیر
ستا له تېز بینو سترگو ډډه کوي
د هندوکش د آسمانونو کجیر
هو! ته شاعر یې، قلم سم چلوه!

چي یې د چا د لاس رانجه خوړلي
د هغو ږغ ستا له ستوني راځي
چي په کړاو په بېکسی کي ومري
دا ستا قلم یې جنازې پسي ځي
چي یې چاره په سینه ننوځي
ستا له قلمه ورته آخ وځي
هو! ته شاعر یې، قلم سم چلوه!

شپون نوی شاعر، د نوي دنيا جوړونکی، او د نوي فکري تحول ښکاره کوونکی، او د سبا پر ژوندانه یو مؤثر عامل گڼي، او د همزولي شاعر د خطاب په پای کي وايي:

د ژوند د ذوق پاکه هنداره ته یې
ته چي خندا کوې دنيا خاندي
ته نو چي خاندي رشتيني خنده!
که نه تاریخ به بیا پر تا خاندي
ستا د هري اوبنکي په اثر
یو زرگلونه په سبا خاندي
هو! ته شاعر یې، قلم سم چلوه!

د نوي شاعر د فکر یوازنی جولانگه د خپل وطن ځمکه ده، دی که څه وايي، نو له خپله ژونده وايي د وطن له هري پرېني او بوتې څخه د مینې الهام اخلي. د شپون د کوچي سیند، یوه داسي سندره ده چي د نوي شعر د دغه مزیت نمایندگي ښه کوي او دا وطن جنت ورته برېښي دی وايي:

کوکچه زما د آرزوگانو د اســـــــــــــــــــــــرو سیند دی
چي څاخکي څاخکي د پامیر له سپینو څوکو رغړي
په هر یو څاخکي کي د دې وطن هستي غوټه ده
وچه یې مه کړې، دغه څاخکي دي همپش بهیري
په هر یو موج او هر شکن کي یې رازونه گورم
او تا ته وایم: د اســـــــــــــــــــــــرو او امیندونو ربه!
زه خبر نه ومه، چي ماته دي جنت راکړی

د نوي شاعر نهايي آرزو دغه ده، چي د يو لوی افغاني مليت په تکميل کي لومړنی وي. د ده پخوانی تاريخ مخي ته پروت دئ، او زلمی نسل د دغو پانو لوستونکی گڼي. دی غواړي چي تل دغه خاڅکي د يوه بهاند سيند په څېر سره راټول و ويني او هيڅ خاڅکی د لوی افغان د فياض او عظيم سيند له غير څخه وتلی نه وي، نو د دې سندري په پای کي دغه هيله داسي د شعر په څپو کي راوپاندي کوي:

چيرته د زړه د کوم يو گوټ نه مي لمسون غوندي دئ
 چي ، هه ! شپونکيه له دې گاري ځان لاهو کړه سيند ته
 بيا چي لاهو شې لمبو مه وهه کرار پرېوڅه
 يوه قطره شه غاړه ورکړه د همزولو سره!
 زه وایم سينده ! صبر وکړه، زه خوبونه گورم
 او تا ته وایم : د اسرو د اميندونو ربه !
 زه خبر نه ومه چي ماته دي جنت را کړی

داسي ښکاري چي د نوی شاعر متلاطم او څپان احساس د يوې ورکي آرزو په تلابن کي دئ، او زلمی نسل د يوه زړه خوځوونکي خوب تعبير ته لالهانده دئ. دغه هيله، دغه آرزو او دغه ښکلي غايه څه ده؟ د دې نېکي آرزو تعبير د نوي مکتب د يوه بل ملگري ښاغلي شفيق له خولې واړوئ، چي په څه قوت او ټينگار يې په ښکاره کولو کي بريالی سوی دئ :

پاکي جذبې د زړه انگرکي د وحدت لـــــــرم
 مخکي خراغونه بل د دين او د ملت لـــــــرم
 زه يم چي مغزو کي رڼايي د حـــــــقيقت لرم
 اوس مي که لاس تش دئ نور څه نشته يو همت لرم
 شته ده په تاريخ کي د مېراني افســـــــانه زما
 ما کي ټکي نشته هـــــــو مي هو او نه ده نه زما
 کور مي د زړه تود دئ په تودو جذبو د قام د عشق
 زه د قام په مينه کي ختلی يم پر بام د عشق
 ميني دي پښتونه ! نښلولی يم په دام د عشق
 غواړم په قومي عروج رڼا، تياره ماښام د عشق
 گرزم سرگردانه لی په لی قومي اختر پسي
 ځان سره چي راوړي سعادت هغه سحر پسي

ټينگ اميد کېدای سي چي زلمی شاعر به دغه ملي اختر ضرور وويني، او د ده هنر به و دغه لومړي معراج ته د رسېدلو له پاره د يوه محرک په ډول رهبري وکړي. هيله ده چي نوی شاعر به تل د خپل کاروان سره د يو خوږ يرغي حادي په ډول د ملي سعادت پر لوري ملگری وي او د ده تودې نغمې به تل د تلونکو په زړو کي گرمي پيدا کړي او دا به يې يقين وي، چي د ده هنر په ملي يون کي د لاري روښانه خراغ، او په زړه پوري توبه ده او ښاغلي الفت ډېر ښه ويلي دي چي :

ښه آهنگ چي په هر ساز کي وي موزون وي
 که رباب وي، که شپېلی وي، که داريا وي

ننــدارو او تماشــو ته به ورځــمه

د هر چا په ساز چي ښکلي په گلا وي

د دې څېړني په پای کي زه د يوه بل نوي معاصر شاعر ښاغلي رشاد يو بل شعر هم راوړم. دی بالکل نوی فکر لري مگر قالب يې هغه پخوانی دی، ځکه چي د ده آثار فکري ارزښتونه لري نو د نوي شعر په صفت کي ښه ځای نيسي او د ده هنر د هنر له پاره دی نه مجرد هنر :

پيره !

پيره ! ته شمع زمور د تورو شپو يې

شمع څه چي زمور کسی د لېمو يې

بويه دا چي دي د پښو خاوري رانجه کړو

وايي: ته مسيح د جهل د ږندو يې

وايي: ژوی ستا په دم د غفلت مری

وايي: ته حکيم د زړونو د رنځو يې

وايي: ته د بغل ځای په مينه نيسي

وايي: ته خضر د دې تورو تيارو يې

وايي: ته ايسته کوي کين له کوکلو

وايي: ته پوه د ناولو زړو په ولو يې

وايي: ته ښايسته کوي صفا زړونه

ته صيقل د دې زنگنو آئينو يې

وايي: ته د بدبيني د لچ توتيا يې

ته اکسير د خودخواهي د مرضو يې

چي جنون د مال و جاه و نسب بيا يې

وايي: ته عامل د هغو اورادو يې

چي پېښيري د حرص و سودايي ته

وايي: ته دافع د هغو اندېښنو يې

چي ترې زيري خرڅېښې نفاق جنگونه

ته ماهر د هغو بدو رواجو يې

وايي: ستا په لاس بي لاري پر لار کپري

وايي: ته مصلح د کينو او کبرو يې

وايي: ستا په خوله دښنه سره رغيري

وايي: ته د دوستي تومنه د تربرو يې

وايي: ستا په تلقين زړونه سره نښلي

مکمل د عشق د ټولو طريقو يې

وايي: ستا له ساه سيڅي ريښې د رڅي

ته طبيب د ورو سترگو تنگو زړو يې

زړونه کارې د دني مينو له رغومو^(۱)

وايي: نوح د نفسانيو توپانو يې

وايي: ستا په تربيت بخل ورکپري

وايي: ته مصدر د رحم او پېرزو يې

وايي : ته ژړوې سترگي پر مظلومو
په زړه غوڅ د نامېندۍ له اسوبلو يې
وايي : ستا د خولې گوله ده په شريکه
ته خواخوږی د بېوزلو بې اسرو يې
وايي : ته د خدای پر پار د حق له پاره
تېر د ځان تر هر مطلب هري ارزو يې
نه د مال تمه لرې نه د سر بېره^(۲)
وايي : ته آزاد له دې ټيټو قيدو يې
ته د هر نمرود ميرخي تمه لېڅي غږې
په طلب د حق راضي په سرو لمبو يې
وايي : سر نه کړوې طاغي طاقت ته
ته قاطع د ظلم او جبر د ريسو يې
وايي : ته د بادارۍ له نامه بد وړې
ته له کبره تنبهدونکۍ په مزلو يې
وايي : ستا سره همپس دا کرامت سته
چي خارق د ریاکارو د پردو يې
د رښتيني سریتوب مزله تې بيايې
ته هادي د ژوندانه د قافلو يې
که رښتيا وي دا چي وايي ستا په باب کي
رارسيږه ! ته مهدي د دې قومو يې
په جلوکي دي اصلاح ځي د ټولنو
ته خاوند د بختورو قدمو يې
مور به ستا تر قدم لاندي ايردو سترگي
ته رهبر د دغو ورکو کاروانو يې
مور به ستا مخ ته سرونه نذرانه ږدو
ته لايق پيره ! د لوړو درورو يې
او کنه نو خوشي ټگ يې نور څه نسته
ټولوونکۍ د نذرو د شکرانو يې
غوړولي دي دامونه د سلوک دي
ته صياد د څو سپېدلو پښتنو يې
د عزت او د ارام بتان په زړه کي
په دې څه سي چي محراب ته پر سجدو يې
چي له ښې ارشو دي زړه بل لور ته نه ځي
د نس ميني بتر کړی تر څاروو يې
د خدای ميني ته دي زړه په څه فارغ سي
ته چي غرق د مال په مينه تر غورو يې
شپه و ورځ پر تسپو شمېرې غوا و غېلي
په لمانځه کي په تلاين د ښايستو يې

نه د ذکر په پلمه پټوي سترگي
ډوب په فکر د پټو د پاليزو يې
په ښکاره مراقبه له خلکو گوښي
پټ اخته د شکرانو په حسابو يې
په ښکاره وچه گوله په اوبو نغري
پټ سپڅلی تر سرمو په نعمتو يې
په ښکاره ژغوري نظر له خپلو ښځو
پټ لگيا د نامحرمو په وړنو يې
ښکاره نورو ته غندي د دنيا مينه
پټ مخکښ د دې ليلا د لېونو يې
ته په سپينه ورځ لوتې کلي کورونه
په جامه کي د پېري مشر د غلو يې
خداي دي وساتي قومونه ستا له غدره
ته پير نه يې مېتکر د شعبدو يې

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**